

Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses

Lembit Auväärt

TARTU ÜLIKOOL • ERIPEDAGOOGIKA OSAKOND

SED JA PUUETEGA INIMESED
ÕIGUSMENETLUSES

LEMMIT ALVAÄRT

LAPSED JA PUUETEGA INIMESED
ÕIGUSMENETLUSES

JURIDILISED, KRIMINAALJURIDILISED JA
ÕIGUSPSÜHHOLOOGILISED
ASPEKTIID

 KIRJASTUS

TARTU ÜLIKOOL
Sotsiaalteaduskond
Eripedagoogika osakond

LEMBIT AUVÄÄRT

**LAPSED JA PUUETEGA INIMESED
ÕIGUSMENETLUSES**

JURIIDILISED, KRIMINOLOOGILISED JA
ÕIGUSPSÜHHOLOOGILISED
ASPEKTID

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Keeletoimetaja Leelo Jago

2., täiendatud trükk

© Lembit Auväart, 1999

ISBN 9985-56-438-3

Tartu Ülikooli Kirjastus
Tiigi 78, Tartu 50410
Tellimus nr. 454

SISSEJUHATUS

Lapsed ja puuetega inimesed moodustavad halvasti toimetuleva grupi, ka õigusmenetluses. Neile peaks looma täiendavad õigused oma inimõiguste kasutamiseks. Sotsiaalteaduskonna lõpetanud puutuvad selle valdkonnaga sageli kokku, mistõttu õigus- ja psühholoogiaalased teadmised on neile hädavajalikud. Neid püüab anda käesolev õpik.

Õpik koosneb neljast osast.

- I. Algteadmised õigusteooriast. Ei saa rääkida lastest ja puuetega inimestest õigusmenetluses, kui ei ole selge, mis on õigus ja õigusmenetlus. Hoolimata õiguskirjanduse uputusest, on neile küsimustele vastuse leidmine küllaltki raske. Seepärast pidas autor otstarbekaks esitada õiguse ja juriidiliste faktide põhisukohad.
- II. Teises osas vaadeldakse lastega seotud spetsiifilisi probleeme.
- III. Kolmandas osas käsitletakse puuetega inimesi ja nende süüdivuse probleeme.
- IV. Neljandas osas vaadeldakse hälvikuid ja nendega seotud profülaktilisi abinõusid.

Raamatu 2. trüki täiendamisel on kasutatud Teadusfondi grandid 4004 andmeid.

SISUKORD

I OSA. SISSEJUHATUS ÕIGUSTEOORIASSE	11
1. ÕIGUS	11
1.1. Õiguse tekkimine. Õiguse seos riigiga	11
1.2. Õiguse olemus	13
1.3. Õigus ja poliitika	13
1.4. Õiguse funktsioonid	14
1.5. Õiguskultuuri alaliigid	15
1.6. Õiguse süsteem	17
2. ÕIGUSSUHE	22
2.1. Õigussuhte mõiste ja üldiseloolumus	22
2.2. Õigussuhte struktuur	24
2.3. Õigussuhte liigid	27
2.4. Õiguse subjektid	28
2.5. Õigussubjektsus	30
2.6. Õigussuhte objektid	30
2.7. Juriidilised faktid	31
2.7.1. Mõiste ja liigitus	31
2.7.2. Õigusrikkumised	32
II OSA. LAPSED ÕIGUSMENETLUSES	39
1. LAPSED ÕIGUSSUHTE SUBJEKTIDENA	39
1.1. Ajalooline ülevaade	39
1.2. Lapse rollid õigusmenetluses	41
1.3. Laste tegevuse efektiivsus õigussuhte subjektidena	43
1.4. Lapsed kohtualustena	43
1.4.1. Kohtute vastuvõtlikkus	43
1.4.2. Noorukite käitumine kohtus	44
1.4.3. Lapsed tunnistajatena	45
1.4.4. Laste kompetentsus	46

2. KES ON LAPS	47
2.1. Vanuse mõiste	47
2.2. Kui vanalt laps võib	48
2.3. Psüühiline vanus	50
2.4. Sotsiaalne vanus	52
2.5. Bioloogilise vanus	52
2.6. Kronoloogiline vanus normatiivaktides	53
3. LASTE SEKSUAALNE AHISTAMINE	56
3.1. Kuritarvitaja psüühika	56
3.2. Laste seksuaalne ahistamine ja verepilastus	60
3.3. Seksuaalselt ahistatava abistamise põhireeglid	64
3.4. Laste ja noorukite seksuaalsele kuritarvitamisele viitavad märgid	66
4. KRIMINAALMENETLUSE MÕJU KUJUNEVALE ISIKSUSELE	68
4.1. Üldmärkused	68
4.2. USA-s sooritatud uurimustest	68
4.3. Kannatanute abistamine õigusmenetluses	74
5. ÕPILASED TUNNISTAJANA KRIMINAAL- PROTSESSIS ÕPETAJA VASTU	78
5.1. Psüühilised probleemid	78
5.2. Tunnistuste usaldusvärsus	78
5.3. Õigusrikkumiste stereotüüpne pilt	79
5.4. Valesüüdistuste põhjused	80
5.4.1. Kaasosaluse soov, erootilise varjundiga vaimustus, kättemaks	80
5.4.2. Hirmu osast ülekuulamisel	82
5.4.3. Vanemate kaalutlused ja nende mõju õpilaste tunnistustele	82
5.5. Soovitusi ülekuulamisvigade vältimiseks	85
6. LAPSEALISE TUNNISTAJA ÜLEKUULAMINE	85
6.1. Lapsealise tunnistaja üldiseloostus	85
6.2. Lapsealise tunnistaja ütluste sisu ja psüüholoogilised võimalused	88
7. LASTE ÜTLUSTE TÄPSUST MÕJUTAVAD LING- VISTILISED JA SOTSIAAL-EMOTSIONAALSED TEGURID	96
7.1. Üldmärkused	96
7.2. Keeleline keerukus	97

7.3. Sotsiaalne toetus	98
7.4. Tulemused	102
7.4.1. Vaba meenutamine	102
7.4.2. Detailsed küsimused	103
7.4.3. Kontrollküsimused	104
7.5. Järeldused	104
7.5.1. Keeleline keerukus	104
7.5.2. Sotsiaalne toetus	105
III OSA. PUUETEGA INIMESED JA SÜÜDIVUS	107
1. PUUETEGA INIMESED ÕIGUSMENETLUSES	107
1.1. Füüsilised puuded	107
1.2. Psüühilised puuded	113
1.2.1. Psühhosotsiaalse vääramõis-	
tuslikkuse orgaanilised põhjused	114
1.2.2. Varajases lapsepõlves saadud ajukahjustus ..	116
1.2.3. Endokriinsed häired	119
1.2.4. Arengust tingitud psühhosotsiaalsed vää-	
raviguud	120
1.2.5. Individuaalne aktseleeratsioon (füüsilise areng-	
u kiirenemine), retardatsioon (sama aeglus-	
tumine) ja arengu disharmooniad	121
1.2.6. Seksuaalsed vääramõis-	
tused ja vääramõis-	
guud	121
1.3. Süüdimatus	123
1.4. Piiratud süüdivus	126
1.5. Teovõime, piiratud teovõime ja eestkoste	139
IV OSA. SOTSIAALSED HÄLBED	143
1. ÕIGUSLIK SOTSIALISEERUMINE	143
1.1. Õigusliku sotsialiseerumise sotsioloogia	143
1.2. Õigusliku sotsialiseerumise psühholoogia	148
1.3. Perekonna ja sõprade osa sotsiaalsete hälvete	
tekkimises	163
1.4. Isiksuse normist ja hälbest	173
1.5. Hälbiv käitumine ja õigus	177
2. NARKOMAANIA	187
2.1. Narkomaanide haridus ja töökoht	190
2.2. Narkomaania kultuur	191

2.3. Kuritegevus ja narkomaania	193
2.4. Ravi	195
2.5. Narkomaania kontroll	196
2.6. Lõppmärkused narkomaaniast	197
3. VÄGIVALD	197
3.1. Noorte vaesuskuritegevus	197
3.2. Viha	199
3.3. Usaldamatus	200
3.4. Lootusetus	200
3.5. Kuidas abistada riskigrupi noori	201
 KIRJANDUS JA NORMATIIVAKTID	 206

I OSA

SISSEJUHATUS ÕIGUSTEOORIASSE

1. ÕIGUS

Termin “õigus” on mitmetähenduslik. Sagedamini tähistatakse sellega:

1) õigusnormide kogumit ja sellisena on ta lähedane seadusele. Õiguse seda aspekti nimetatakse objektiivseks õiguseks, see tähendab, et õigusnormid on riigi kehtestatud ja eksisteerivad objektiivselt, sõltumata konkreetse indiviidi teadvusest ja tahtest.

2) õigussuhte subjekti õigustatud käitumist. Õigussuhte ühel subjektil (õigustatud subjekt) on õigus ja teisel subjektil (kohustatud subjekt) kohustus teatud viisil käituda. Seda õigust nimetatakse subjektiivseks õiguseks, sest see on seotud õigussuhte subjektidega.

Kursus käsitleb õiguse mõlemat aspekti. Enamikul juhtudel on juba kontekstist arusaadav, kumba aspekti on silmas peetud. Mõningatel juhtudel on aga selguse huvides lisatud “subjektiivne” või “objektiivne”. Õigusele antakse vahel ka hoopis laiem (mittejuriidiline) tähendus. Õigus samastatakse õiglusega, eriti seoses õigusriigiga ja sotsiaalse õiglusega. See on õiguse mittejuriidiline käsitlus ja õiguse seda aspekti arutame vaid seoses õiguse allikatega.

1.1. Õiguse tekkimine. Õiguse seos riigiga

Eraomandi tekkimine ja ühiskonna jagunemine klassideks muutis ürgkogukondlikud tavad nende varasemal kujul inimese käitumise reguleerimisel kõlbmatuks, sest need tavad väljendasid üldist tahtet.

Tootmise arenedes tekkisid sotsiaalsed grupid, kelle huvid olid vastandlikud ja kes kasutasid kõiki käsutuses olevaid vahendeid, et

oma huve ja tahet teistele peale suruda. Võimu juurde pääsenud sotsiaalsed grupid püüdsid kõigepealt muuta varem kehtinud tavasid oma huvidele vastavaks. Selle tulemusena muutus märkamatult, aga kindlalt tavade sisu, mille tõttu osa rahvast ei täitnud neid enam vabatahtlikult ja nende täitmise tagamiseks oli vaja riiklikku sundi. Nii kujunesid tavad ümber õigusnormideks.

Samal ajal aga võttis riik vastu ka täiesti uusi käitumisnorme. Õiguse allikaks muutusid ka mitmesugused kohtuotsused. Mida tugevamaks sai keskvoim, seda olulisemaks muutus ka keskvoimorganite tegevus õiguse loomisel ja rakendamisel.

Õigus on võimu juures olevate sotsiaalsete kihtide seaduseks muudetud tahe. Õiguse sisu on määratud nende kihtide elutingimustega. Riigi vahendusel saab nende kihtide esindajate tahe ühtse riigitahte iseloomu, mis surutakse ühiskonnale peale riikliku tahtena. Õigusnormid muutusid vahendiks, millega valitsevad kihid realiseerivad oma tahte. Õigusnormide elluviimisel kasutasid ja kasutavad need kihid riigi sunniaparaati nende vastu, kes vabatahtlikult ei täida õigusnorme. Riigi kui sunniaparaadi tähtsamateks osadeks on armee, kohus, politsei, vanglad jne.

Riik ja õigus on lahutamatud. Riik viib oma aparaadi kaudu ellu õigusnorme ja kontrollib õigusnormide täitmist. Õigusnormides nähakse ette vahendid ja meetodid, millega riik kaitseb võimul olevate sotsiaalsete gruppide huve.

Riigi ja õiguse seos on põhjuslik-funktsionaalne. Ühest küljest on mõlemad lõpptulemusena tingitud elutingimustest ühiskonnas. Teisest küljest aga üks ilma teiseta eksisteerida ei saa. Õigusnormid ei saa avaldada oma spetsiifilist mõju ühiskondlikele suhetele, kui nende täitmist ei garanteerita riigi sunniga. Kui elutingimuste muutuste tõttu muutuvad võimul olevate sotsiaalsete kihtide huvid, siis riik ei garanteeri enam endistele elutingimustele vastavate õigusnormide täitmist ja selline õigus muutub juba enne muutmist surnud õiguseks. Samal ajal sõltub ka riigi võim õigusest. Õigus on vajalik riigile endale, et kõik ta lülid töötaksid tõrgeteta. Ilma õiguseta ei ole võimalik kindlustada normaalseks eluks vajalikku reguleeritust.

1.2. Õiguse olemus

Mitte igasugune võimul olevate sotsiaalsete kihtide tahte väljendus ei ole veel õigus. Oma taht saab väljendada väga mitmeti: ajakirjanduses, raamatutes, kunstiteostes, ühiskondlike organisatsioonide tegevuses jne. Õiguseks muutub vaid selline tahe, mis on ülendatud seaduseks, s.o väljendatud erilistes aktides — normatiivaktides. Normatiivaktid on sellised riigi aktid, millega luuakse, muudetakse või lõpetatakse õigusnormide kehtivus. Õigusnorme loob ainult riik. Õigus ei saa eksisteerida ilma riigita. Riik ja õigus teenivad ühtede ja samade sotsiaalsete kihtide huve. Nad on tekkinud koos tööjaotusega. Õiguse ja majanduse seoses on määrav majandus. Õigus seab majandusele suunad, aga kui need suunad ei lange kokku majandusseadustega, siis võib õigus vaid majandusseaduste mõju takistada, kuid majandusseadused ilmnevad siiski arengutendentsidena. Mida rohkem langeb õiguse ja majandusseaduste arengusuund kokku, seda suuremat edu majanduses saavutatakse.

Majanduse ja õiguse seose iseloomustamiseks viitame Eesti NSV kriminaalkoodeksi §-le 152, millega nähti ette kriminaalkaristus kariloomadele või kodulindudele söötmiseks leiva ja muude toiduainete kokkuostmise eest riiklikest või kooperatiivkauplustest. See paragrahv kehtestati alates 19.06.1963 seoses ikaldusega NSVL-is. Kuigi § 152 kehtis nõukogude võimu lõpuni, ei ole meie andmetel Eestis selle järgi kedagi vastutusele võetud. Loomi aga toideti endiselt toiduteraviljaga, sest midagi muud neile lihtsalt anda ei olnud.

1.3. Õigus ja poliitika

Et poliitika on osavõtt riigi asjadest, siis on loomulik eeldada, et poliitika ja riik on tihedalt seotud. Õigus on valitsevate sotsiaalsete kihtide poliitika väljendus ja tulemus. Nii õigus kui ka poliitika väljendavad võimul olevate sotsiaalsete gruppide tahtet. Õigusel ja poliitikal on ka hulk erinevusi. Nimetame tähtsamad.

1. Õigus väljendab vaid valitsevate sotsiaalsete kihtide tahtet. Iga kiht aga teostab ka sellist poliitikat, mis mitte alati ei lange õigusega kokku.

2. Valitsevate sotsiaalsete kihtide tahe ei väljendu üksnes õigusena, vaid ka mitmesugustes muudes vormides. Poliitika ja õigus ei ole kattuvad mõisted.

3. Õigus on alati normatiivne ja realiseerub spetsiifilistes vormides. Poliitika esinemisvormid aga võivad olla väga erinevad.

4. Õiguses peegelduvad ka mitmesugused sellised suhted, millel ei ole otseseost poliitikaga (nt perekonnasuhted).

1.4. Õiguse funktsioonid

Õigusel eristatakse järgmisi funktsioone.

1. Sotsiaalpoliitilised funktsioonid. Siin vaadatakse õigust küllaltki laias tähenduses, seoses riigiga, ja seetõttu langevad õiguse sotsiaalpoliitilised funktsioonid põhiliselt kokku riigi funktsioonidega.

2. Spetsiaaljuriidilised funktsioonid. Need iseloomustavad õiguse mõju õiguse enda raamides. Spetsiaaljuriidilised funktsioonid jagunevad omakorda järgmiselt.

a) Regulatsioonifunktsioon. Õiguse mõju on suunatud sellele, et kindlustada ühiskonnas valitsevate ühiskondlike suhete organiseeritus ja muutumine vajalikus suunas. Regulatsioonifunktsioon jaguneb omakorda staatiliseks ja dünaamiliseks. Staatiline regulatsioonifunktsioon kindlustab olemasolevaid ühiskondlikke suhteid seisukohtade fikseerimise kaudu õigusaktides. Õigus kinnitab valitsevad ühiskondlikud suhted, viib nad "muutumatu" valitsevate ühiskondlike suhete hulka. Staatilise regulatsioonifunktsiooni puhul on eriti oluline omandiõigus. Eraomand on püha ja puutumatu. Dünaamiline regulatsioonifunktsioon väljendub õiguse mõjus kujundada uued ühiskondlikud suhted. See funktsioon on paljudel haldusõiguse, tsiviilõiguse, tööõiguse ja teiste õigusharude institutidel. Omandi- ja põllumajandusreformi elluviimine on õiguse dünaamilise funktsiooni täitmise.

b) Kaitsefunktsioon. Õiguse mõju on suunatud valitsevate ühiskondlike suhete kaitsele, nende puutumatus kindlustamisele. Siia kuulub ka ühiskondlikule formatsioonile mitteomaste ühiskondlike suhete väljatõrjumine.

Vaadeldud funktsioonid on oma olemuselt nii erinevad, et mõjutavad neid teenivate õigusinstitutiivide tehnilist-juriidilist sisu, ülesehitust ja struktuuri. Regulatsiooni- ja kaitsefunktsioonil on oma spetsiifilised juriidilised mehhanismid ja spetsiaalne juriidiline

instrumentarium. Siit tuleneb ka õigusnormide jaotus reguleerivateks ja kaitsvateks normideks, kusjuures reguleerivad normid jagunevad omakorda kohustavateks, korraldavateks ja keelavateks. Õiguse funktsioonide erisusest tuleneb ka õigusliku reguleerimise viiside erisus. Nendeks on:

- kohustamine,
- lubamine,
- keelamine.

1.5. Õiguskultuuri alaliigid

Õigustegelikkuses saab eraldada:

- õigust ennast,
- juriidilist praktikat,
- õigusideoloogiat,
- õigusteadvust,
- õigusasutusi.

Nagu iga muu nähtus nii ka õigus ei ole vaba sisemistest vastuoludest. Ühest küljest on õigus küll valitsevate sotsiaalsete kihtide tahte väljendus, teisest küljest ka kogu ühiskonna regulaator. Valitsevad sotsiaalsed kihid võivad demokraatlikus riigis muutuda. Valimised võivad võimu juurde tuua uued parteid ja erakonnad, kelle huvid erinevad varem võimul olnud sotsiaalsete kihtide omadest. Loomulik on, et uued võimule tulnud sotsiaalsed kihid võtavad vastu ka oma huvidele vastavaid õigusnorme, mis mitte alati ei ole harmoonilises kooskõlas juba olemasoleva õigusega ja selle tõlgendustega. Just õiguse kaudu teostab riik oma organiseerivat funktsiooni. Õigus määrab inimeste, nende gruppide ja sotsiaalsete koosluste juriidiliselt lubatud õiguspärase käitumise piirid.

Õigus kui üldiste käitumisnormide kogum leiab väljenduse inimeste käitumises. Seaduslikkuse tingimustes on selleks vaja paljudel juhtudel individuaalseid ettekirjutusi. Need ettekirjutused esinevad sageli kohtuotsustes, haldusorganite individuaalsetes aktides. Just selliste individuaalsete aktidega konkretiseeritakse sageli õigussuhete subjektide õigused ja kohustused. Õiguspraktika on kompetentsete organite (kohtute ja teiste õigust rakendavate organite individuaal-õigusliku tegevuse objektiveeritud kogemus, mis on kujunenud õiguse kasutamisest juriidiliste asjade juures. Rõhutamata, et juriidilisel praktikal on objektiivne kuju. Õigusnormide

kõrval on veel teine objektiivne õigussüsteem, s.o õiguspraktika. Õiguspraktika täidab ka õiguses esinevad tühimikud. Õiguspraktikal on järgmised funktsioonid.

1. Õiguse juhendamine. See funktsioon peab ühtlustama juriidiliste asjade lahendused õigust kasutavates organites, kindlustama nende lahendite ühetaolisuse ja eesmärgipärasuse. Õiguspraktika loob omapärase õiguskliima õigusnormide ümber. See kliima määrab õigusnormide kasutamise konkreetsete asjade lahendamisel.

2. Õiguse konkretiseerimine. Õiguspraktika konkretiseerib kehtivate õigusnormide sisu. Õiguspraktika rikastab oluliselt õigussüsteemi, eelkõige just õiguse kasutamise süsteemi. Õiguspraktika ei tee üldistusi, vaid lahendab konkreetseid asju, millest kujunevad näidised, tüüplahendused. Õiguspraktika kindlustab õiguse dünaamika, pehmenab kehtiva seadusandluse puudusi.

3. Õiguse signaliseeriv-informatsiooniline funktsioon. Õiguspraktika signaliseerib, annab informatsiooni selle kohta, millises suunas on vaja kehtivat õigust muuta.

Õiguspraktika jagatakse järgmiselt.

1. Jooksev praktika. Jooksev praktika on seadusandluse konkreetse rakendamise kogemus. Ta väljendub konkreetsete asjade konkreetsetes lahendustes. Praktika see liik on esmane ja kõige lihtsam. Sagedamini kujuneb siin vaid üht tüüpi asjade lahenduste üldsuund.

2. Pretsedent. Selle all mõeldakse kõrgemalseisvate kohtute määrusi ja mõnede teiste organite otsuseid konkreetsetes asjades, millel on printsiipiaalne tähtsus. Sellised otsused loovad pretsedendi õiguse tõlgendamises ja kasutamises. Pretsedent kui õiguspraktika liik ei loo uusi õigusnorme, vaid tõlgendab juba olemasolevaid, kuid samal ajal omandavad need juba normatiivsuse.

3. Juhendav praktika. Seadusandluse kasutamise kogemus võetakse kokku kohtu ja teiste organite üldistavates ja selgitavates aktides. Neis aktides üldistatakse õiguspraktika teist korda normatiivsetes ettekirjutustes. Õiguse kasutamise kogemus ei ole siin enam seotud konkreetsete asjadega. Sageli antakse neis aktides ka mõne seaduse või muu õigusnormi tõlgendus. Samal ajal aga tuleb rõhutada, et vaadeldud aktid ei ole siiski õigusloomingu tulemus. Nõukogude Liidus olid sellisteks aktideks NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi määrused. Eesti Vabariigis selliseid akte ei ole.

1.6. Õiguse süsteem

Õigus on keeruline terviklik süsteem.

1. Õigus kuulub süsteemsete objektide eriklassi. Temas ühinevad orgaaniliste ja mitteorgaaniliste süsteemide iseloomulikud jooned. Sõltuvalt riigi õiguse arengust, riigi ülesehituse iseärasustest, kodifitseerimise astmest jms kasvab õiguse kui organiseeritud süsteemi aste. Õigus omandab üha enam loogilise süsteemi tunnuseid.

2. Õigus on funktsionaalne sotsiaalne süsteem. Tema eksisteerimine ja areng on allutatud riigi eesmärkidele ning vastavalt sellele on ka tema allsüsteemidel (harudel) hulk funktsioone.

3. Õigus on formaliseeritud süsteem. Õiguslik olemus objektiiveeritakse õigusnormides, mis annab õigusele täpselt väljendatud institutsiooni iseloomu.

4. Kuigi õigus on stabiilne, on samal ajal mõned tema allsüsteemid dünaamilised ja isegi isereguleerivad.

5. Õigus on sotsiaalne süsteem, mille eksisteerimine ja funktsioneerimine on tihedalt seotud kompetentsete organitega individuaalõigusliku tegevuse kaudu.

6. Õigus on keeruline mitmeastmeline süsteem.

Igal riigil on oma õigussüsteem. Õigussüsteemi spetsiifika määravad riigis esinevad elutingimused. Riigi sotsiaalsete suhete iseloom, poliitilise süsteemi olemus ilmneb vahetult õiguse struktuuris, tehnilis-juriidilises sisus, printsiipides, kohustatu, lubatu ja keelatu vahekorras.

Õiguse struktuurist on vaja eraldada tema allikate struktuur. Õiguse struktuur on õiguses endas objektiivselt eksisteeriv sise- ja välis- jaotus. Õiguse allikate süsteem on eelkõige normatiivaktide süsteem, kusjuures selles süsteemis eraldatakse allosad reguleerimise eseme ja eesmärgi järgi. Mõlemad struktuurid on teineteisega seotud. Õiguse allikate süsteemis peegeldub ka õiguse enda süsteem.

Iga rahvusliku õiguse esmaseks lüliks on üksik normatiivne ettekirjutus. Üksikud normatiivsed ettekirjutused haakuvad üksteisega ja moodustavad nii suuremaid üksuseid. Neid üksuseid omakorda üldistatakse loogika abil ja nad muutuvad süsteemseks. Süsteemsed on sellised normatiivsete üksuste üldistused, kuhu on kogutud rahvuslikku õigusesse kuuluvad kõik ühiskondlike suhete grupe reguleerivad normid, nii et need võivad eksisteerida ja funktsioneerida sisemiselt kooskõlastatult, koordineeritult. Norma-

tiivsed üldistused muutuvad süsteemseks kompetentsete riigiorganite eesmärgipärase õigust loova tegevuse tulemusel, nii et õigus-teaduse ja õiguskultuuri saavutustele toetudes on nad võimelised formuleerima õigusnorme küllaldase abstraktsusega, unifitseerima ja kooskõlastama kogu õiguse, kehtestama õiguses juriidilised alused ja reguleerimise režiimi. Õiguse süstematiseerimisel kasutatakse kahte viisi:

- kodifitseerimine,
- inkorporeerimine.

Kodifitseerimine on õigusloomingu selline liik, kus mingi grupi ühiskondlike suhete reguleerimiseks antakse välja ühtne, loogiliselt terviklik, sisemiselt kooskõlas normatiivakt. Kodifitseerimise eesmäks ei ole normatiivaktid, vaid õigusnormid. Kodifitseeritud akti võib vastu võtta ka n-õ tühjal kohal. Kodifitseerimine on õigusloomingu kõrgeim vorm ja kodifitseeritud aktides antakse kõrgetasemelised normatiivsed üldistused. Sellised üldistused tuuakse tavaliselt kodifitseeritud akti ülaosas, aga eriosas nähakse ette, kuidas need üldseisukohad kehtivad konkreetsetes situatsioonides.

Kodifitseeritud akte võib jagada:

- põhiõigusarude aktid,
- kompleksõigusarude aktid,
- õigusarude allsüsteemide aktid,
- spetsiaalsed (suurtele instituutidele vastavad) aktid.

Kodifitseerimine on õigusloomingu eri liik. Ta on õigusnormide süsteemi üldistamine. Kodifitseerimise kaudu ehitatakse üles õiguse loogiline suletud süsteem ning selle süsteemi all-lülid. Õiguse üldsüsteem koosneb mitmetest allsüsteemidest, mida nimetatakse õigusarudeks. Õigusarud on õigussüsteemi kesksed struktuursed osad. Nad reguleerivad ühiskondlike suhete põhigruppe, mis oma majanduslikult ja sotsiaal-poliitiliselt sisult nõuavad iseseisvat, spetsiifilist reguleerimist. Õigusarudele on iseloomulik, et nad kindlustavad õigusliku reguleerimise spetsiifilised juriidilised režiimid. Juriidiline režiim on reguleerimise mõju eriline, terviklik süsteem, millele on omane reguleerimise eriline kord, sanktsioonide realiseerimise viiside ning õigusnormide kogumile laienevate printsiipide ja üldseisukohtade iseärasused. Õigusaru režiim on võrdlemisi suletud, iseseisev režiim. Siit tuleneb, et asjade lahendamisel praktikas on vaja eelkõige kindlaks teha, millise režiimi alla see kuulub.

Õigusharude režiimist lähtudes võib õigusharud jagada kahte suurde gruppi:

- eraõigus,
- avalik õigus.

Kontinentaal-Euroopa õiguskultuuri on suures osas kujundanud Rooma õigus, mis jaotas õiguse kahte suurde valdkonda: era- ja avalikuks õiguseks. Neid põhivaldkondi on võimalik liigitada allvaldkondadeks, kuhu omakorda lülituvad kõrvalvaldkonnad. Selline Rooma õiguse jaotus põhines huvikriteeriumil. Rooma jurist Ulpianus defineeris era- ja avalikku õigust nii: avalik õigus on seotud riigiga, eraõigus üksiku kasuga. Huviteooriast lähtudes eksisteerib kaks huvivaldkonda. Kui ülekaalus on avalikud (riigi) huvid, siis kuulub ka probleem avalikku õigusesse ja vastupidi. Sellest kriteeriumist lähtudes ei saa mitte alati liigitada õigusnorme ühte või teise klassi. Paljudel õigusnormidel on nii avaliku kui ka eraõiguse tunnuseid.

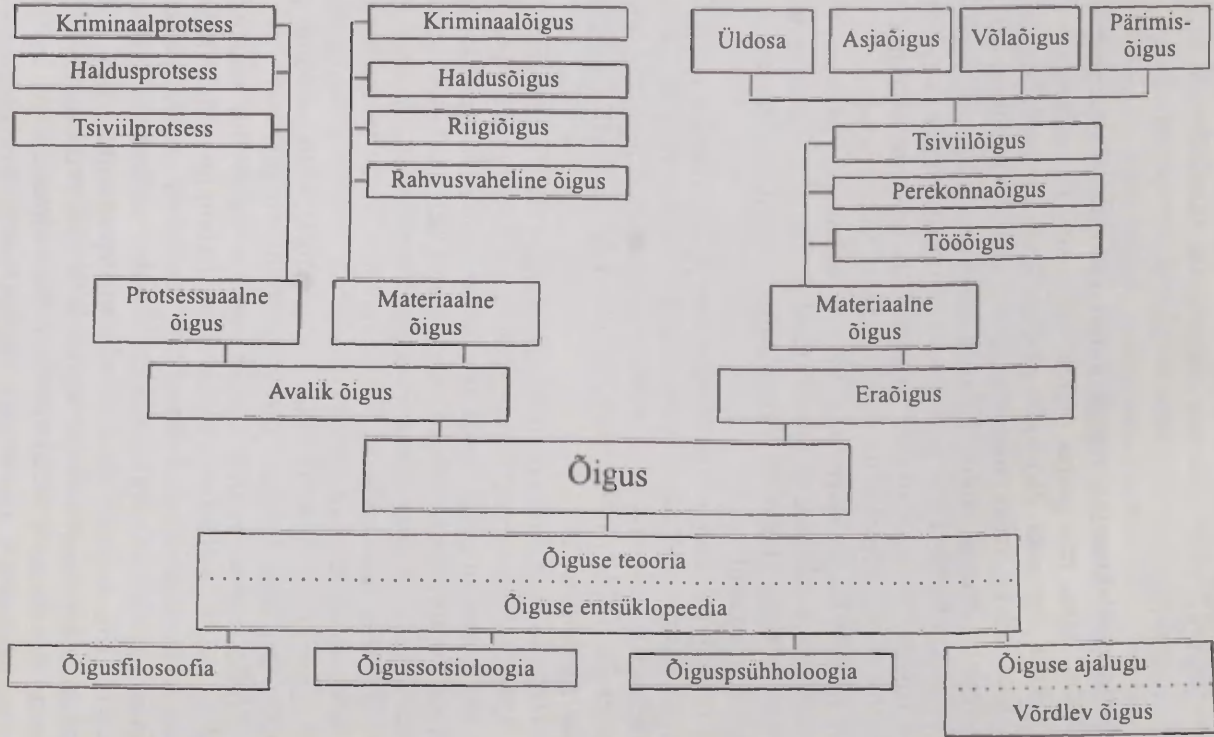
Tänapäeval domineerib subjektiteooria. Selle järgi kuulub õigulik probleem eraõiguse valdkonda, kui õigussubjektid on õigussuhetes võrdses seisundis. Avaliku õigusega on tegu siis, kui üks subjektidest allub õigussuhtes teisele. Ühe subjekti korraldus on teisele kohustuslik.

Üks võimalik jaotus on toodud skeemil 1 (lk. 20).

Igas riigis on omad õiguse põhiharud. Osa õiguse põhiharusid on läbinud palju riike, teised aga on hakanud domineerima üksnes mõnes formatsioonis. Nõukogude õiguse põhiharud olid riigiõigus, haldusõigus, tsiviilõigus, kriminaalõigus, protsessuaalõigused. Õiguse põhiharud moodustavad õiguse tuuma. Tuuma kuuluvate põhiharude ümber tekivad teised õigusharud. Näiteks Nõukogude tsiviilõiguse ümber tekkisid tööõigus, maaõigus, kolhoosiõigus, perekonnaõigus, fmantsõigus, sotsiaalkindlustuse õigus.

Seadusandluse arenedes tekib vajadus reguleerida majanduslikult ja sotsiaal-poliitiliselt olulisi suhteid komplekselt. Selleks antakse välja kompleksed aktid, mis käsitlevad majanduse ja sotsiaalse elu terveid valdkondi (tervishoidu, majandust, looduskaitset jne). Kui sellised aktid ei teki inkorporeerimise ega kodifitseerimise tulemusel, võivad kujuneda õiguse uued suhteliselt iseseisvad moodustised. Need moodustised on kompleksed, sest neisse kogutud normid ei allu ühtsele õigusrežiimile. Komplekssete normatiivaktide vajadus tekib eelkõige majanduslikel ja sotsiaal-poliitilistel põhjustel. Kuid nende väljaandmise juures on oma

Skeem 1. Õigusteaduse süsteem

juriidilised kriteeriumid. See kriteerium peitub vastuses küsimusele: kas on mõõdapääsmatu ja võimalik lülitada õigusüsteemi uusi printsiipe, uusi põhiseisukohti, reguleerimisvõtteid nii, et need rikastaksid õiguslikku reguleerimist; kas see kompleksne normatiivakt süsteemsete normatiivaktide üldistuste kaudu suudab tuua midagi uut ja nii ühendada juriidiliselt erinev materjal. Kui komplekssete normatiivaktide väljaandmise eesmärgiks ei ole üksnes inkorporeerimine, siis just vastus sellele küsimusele võimaldab vältida ebaefektiivseid dubleerivaid normatiivakte. Dubleerivate aktide väljaandmine suurendab põhjendamatult normatiivaktide hulka, muudab häguseks õiguse struktuuri, suurendab infomüra.

Käesoleva õppedistsipliini seisukohalt on oluline jagada õigusharud kahte suurde gruppi:

- materiaalne õigus,
- protsessuaalne õigus.

Materiaalne õigus näeb ette käitumisjuhised kõigile, kes satuvad õigusnormis ette nähtud situatsiooni. Protsessuaalne õigus kehtestab, kuidas materiaalse õiguse norme kasutada. Materiaalne ja protsessuaalne õigus koos moodustavad ühtse funktsioneeriva süsteemi. Protsessuaalne õigus jaguneb kolmeks:

- tsiviilprotsessi,
- haldusprotsessi,
- kriminaalprotsessi õiguseks.

Inkorporeerimine on normatiivaktide süstematiseerimine nende paigutamise teel mingi süstematiseeriva tunnuse alusel koostatud kogumikesse. Inkorporeerimine võib olla ametlik ja mitteametlik. Ametlik inkorporeerimine tähendab, et pädevad organid annavad välja kehtivate normatiivaktide süstematiseeritud kogusid. Ametlikul inkorporeerimisel on õigusloomingu iseloom. Sellised kogumikud antakse välja õigust loovate organite kontrolli all. Kogumikus avaldatud aktidel on ametlik iseloom. Tavaliselt kantakse akti kõik hiljem tehtud muudatused. Ametlik inkorporeerimine jaguneb kaheks.

1. Kronoloogiline inkorporeerimine. Normatiivaktid paigutatakse kogumikesse nende ilmumise järjekorras. Selliseks kogumikuks on näiteks Riigi Teataja.

2. Süstemaatiline inkorporeerimine. Normatiivaktid paigutatakse reguleerimiseseme põhjal ja see muudab kogumiku kasutamise mugavaks ja lihtsaks. Süstemaatilise inkorporeerimise üheks eri-

liigiks on normatiivaktide konsolideerimine, kus mitu lähedast normatiivakti ühendatakse ühtseks normatiivaktiks.

Normatiivaktide süstematiseerimises on erilisel kohal seaduste kogude väljaandmine. Need on Eesti Vabariigi Riigikogu ja Valitsuse ametlikud väljaanded. Seaduste kogude iseärasused:

- 1) kõrgendatud ametlikkus,
- 2) on inkorporatsiooni kõrgeim vorm,
- 3) väljaandmine eeldab kehtiva seadusandluse kvalitatiivset läbitöötamist,
- 4) seaduskogu sisu ühtsus: koosneb peamiselt konstitutsioonist ja kodifitseeritud aktidest.

Mitteametlikku inkorporeerimist teostavad üksikisikud ja asutused omal initsiatiivil. Mitteametliku inkorporeerimise puhul ei töödelda normatiivakte ja neid ei sanktsioneerita õigusloomeorganid. Sellistele kogumikele ei saa viidata õiguse rakendamise protsessis. Ka mitteametlik inkorporeerimine võib olla kas kronoloogiline või süstemaatiline. Mitteametlik inkorporeerimine on sageli seotud informatsioonitööga. Siin avanevad suured perspektiivid õigusinformatsiooni automatiseeritud süsteemide loomisel. Eestis kutsutakse sellist töötavat automatiseeritud õigusinfo otsisüsteemi Estlex'iks.

2. ÕIGUSSUHE

2.1. Õigussuhte mõiste ja üldiseloostus

Õigussuhe on õigusnormi põhjal tekkiv sotsiaalne seos isikute vahel. Õigussuhte osalistel on subjektiivsed õigused ja kohustused ning nende täitmine garanteeritakse riigi jõuga. Õigussuhtel on hulk iseloomulikke jooni, mis eraldavad teda teistest ühiskondlikest suhetest.

1. Isikute vahel tekib seos õigusnormide ja juriidiliste faktide alusel. Õigussuhteid determineerivad ühiskonna materiaalsed elutingimused, mis õigusnormide kaudu omandavad riikliku tahte kuju.

2. Isikute vahel kujuneb seos õigusnormide alusel subjektiivsete õiguste ja kohustuste tekkimise kaudu.

3. Isikutevaheline seos kujuneb õigusnormide alusel ja seda seost toetab riiklik sund. Kui ühtedel või teistel subjektidel tekivad

õigused ja kohustused, siis garanteerib riik nende täitmise vahetult (nt kriminaalõigussuhe) või kohtu vahendusel (nt tsiviilõigussuhe). Viimasel juhul ei piisa poolte vahel õigussuhte tekitanud juriidilisest faktist, vaid on riigi sekkumiseks lisaks sellele vajalik ka jõus-
tunud kohtuotsus.

Riik toetab, garanteerib subjektiivsete õiguste teostamise ja tagab ka subjektiivsete kohustuste täitmise.

4. Isikute vahel kujunenud seosed on ühel või teisel määral individualiseeritud. Õigussuhe on individualiseeritud eelkõige subjektide järgi. Osal juhtudel on individualiseerimine täielik ja kahepoolne, s.o kõik õigussuhtes osalejad on täpselt määratud. Teiste õigussuhete puhul on õigussuhted ühesuunalised, sel juhul on fikseeritud täpselt õigussuhte ühe poole õigused (omandiõigussuhe). On ka selliseid õigussuhteid, kus individualiseerimine väljendub täpselt määratud õigustes ja kohustustes ning kõik isikud on subjektiivsete õiguste ja kohustuste kandjad (nt paljud riigiõiguse normid).

Õigussuhe võib olla samuti individualiseeritud oma sisu järgi. On täpselt määratud see käitumisviis, mida õigussuhte subjektid peavad järgima. Paljudel juhtudel saab aga õigussuhe sellise täpsuse oma arengu kindlas staadiumis. Kriminaalõigussuhe tekib seoses kuriteo sooritamise, kuid täielikult määratakse tema sisu alles süüdimõistva kohtuotsusega.

Õigussuhe on isikute reaalse suhte faktiliselt eksisteerivate subjektiivsete õiguste ja kohustuste vahel. Tuleb aga arvestada, et õigused ja kohustused ise on dünaamilised ja võivad muutuda.

5. Õigussuhte sisuks olevad subjektiivsed õigused ja kohustused on orgaaniliselt seotud, lahutamatud. Õigustele peavad vastama kohustused ja vastupidi.

6. Õigussuhted on tahtelised suhted. Nad tekivad õigusnormide alusel, milles väljendub riigi tahe. Paljud õigussuhted tekivad individuaalse tahteavalduse alusel. Enamus õigussuhteid realiseeritakse tahtelise tegevusega.

Õigusliku reguleerimise mehhanismis on õigussuhtel kolm funktsiooni.

1. Fikseerib isikute ringi, kellele üks või teine õigusnorm laieneb.
2. Määrab konkreetse käitumisviisi, mida isikud peavad järgima või võivad järgida.
3. On spetsiaalsete juriidiliste vahendite kasutamise eelduseks.

Õigussuhted on vahendid, mille abil viiakse õigusnormid individualiseeritud seostele, s.o subjekti subjektiivsete õiguste ja kohus-

tuste tasandile. Õigussuhtes peitub subjektide käitumise määr. Kõikide õigusnormide realiseerimine läbib õigussuhete staadiumi.

Õigussuhted ja need ühiskondlikud suhted, mida õigus reguleerib, on eri sotsiaalsed nähtused. Õigussuhted on õigusliku mõjutamise vahendid, ühiskondlikud suhted aga õigusliku reguleerimise objekt. Selline jaotus on tinglik ja tegelikult on mõlemat liiki suhted tihedalt põimunud. Eriti sarnased on teistele ühiskondlikele suhetele õiguse staatilist funktsiooni väljendavad suhted, nagu autoriõiguse suhted.

2.2. Õigussuhte struktuur

Õigussuhe on keeruline moodustis ja tal on oma sisemine loogiline struktuur. Õigussuhtel on järgmised elemendid:

- õigussuhte sisu,
- õigussuhtes osalevad isikud ehk õigussuhte subjektid,
- õigussuhte objektid.

Õigussuhte sisu jaguneb juriidiliseks sisuks ja materiaalseks sisuks. Õigussuhte juriidiliseks sisuks on subjektiivsed juriidilised õigused ja kohustused. Õigussuhte materiaalne sisu on see faktiline käitumine, mida õigustatud subjekt võib sooritada, aga kohustatud subjekt peab sooritama.

Õigussuhte juriidilisse sisusse kuulub eelkõige subjektiivne õigus. Subjektiivne õigus on volitatud poole huvide rahuldamiseks lubatud käitumise määr ja sellele vastavad teiste isikute kohustused. Käitumise määr tähendab, et isikule ette nähtud juriidilised võimalused ei ole piiramatud. Ettenähtud piirides käitumise võimaluse kindlustab riik, pannes selleks teistele isikutele vastavad kohustused. Kui teised isikud ei täida oma subjektiivseid kohustusi, siis kasutab riik sunnivahendeid.

Subjektiivsed õigused annavad isikutele vabaduse, initsiatiivi ja iseseisvuse. Subjektiivne õigus on tihedalt seotud huviga. Isikutele antakse teatud vabaduse määr selleks, et rahuldada oma huve. Kohustatud pool lähtub oma käitumises õigustatud poole huvist.

Subjektiivne õigus on lubatu määr. Sellises tähenduses eraldub subjektiivsest õigusest kolm aspekti:

- 1) nõudmisõigus;
- 2) aktiivse käitumise õigus;
- 3) riikliku kaitse saamise õigus.

Nõudmisõigus tähendab isiku õigust nõuda juriidilise kohustuse täitmist või säilitamist. Nõudmisõigus on suunatud võõrale käitumisele. Nõudmisõigus on subjektiivse õiguse esmaseks vältimatuks lähtemomendiks. Iga subjektiivse õiguse juriidiliseks olemuseks on, et õigustatud subjektile on antud vahendid, mille kaudu ta võib avaldada oma tahet ja initsiatiivi, saavutamaks teise isiku poolt tolele pandud kohustuste täitmine. Nõudmisõigus on selle mehhanismi esimene lüli. Ta moodustab igasuguse õigussuhte tuuma. Nõudmisõigus võib esialgu olla potentsiaalne. Sellisel juhul esineb ta esialgu ebamäärase õigusena. Näiteks kodaniku õigus nõuda avariist tulenenud rikete likvideerimist elamispinnal või potentsiaalselt määratud õigusena. Näiteks pensioni nõudmise õigus teatud vanuse saabumisega. Mõlemal juhul aga on nõudmisõigus olemas ja ta läheb tegelikult juriidiliseks fakti saabudes.

Aktiivse käitumise õigus on isiku võimalus ise sooritada juriidilise tähtsusega tegusid. See subjektiivse õiguse liik ei ole suunatud enam võõrale käitumisele vaid isiklikule. Ta rahuldab ise oma elulised huvid isikliku aktiivse käitumise kaudu. Selle käitumise realiseerimine ei nõua teiste isikute aktiivset käitumist. Vajalik efekt saavutatakse kas õigustatud poole enda käitumisega või automaatselt juriidiliste tagajärgede saabumisega (nt pärandi vastuvõtmine). Subjektiivne õigus ei koosne kunagi ainult aktiivse käitumise õigusest, vaid talle lisandub alati ka nõudmisõigus.

Aktiivse tegutsemise õiguse põhilligid on järgmised.

1. Õigus faktiliselt vallata ja kasutada sotsiaalseid hüvesid. Siia kuuluvad konstitutsioonilised õigused, kodanike isiklikud õigused, omandiõigus, autoriõigus jne. Subjektiivse õiguse sellele grupile on iseloomulik seotus materiaalsete või sotsiaalsete hüvedega.

2. Uute õiguste tekkimine, mis tulenevad administratiivsest ja protsessuaalsest õigusvõimest. Õigus aktiivsele tegevusele võib väljenduda ka administratiivses ja protsessuaalses õigussubjektsuses. See realiseerub isiku ühepoolses aktiivses tegevuses. Kusjuures riigiorganite sellisel tegevusel on võimu iseloom. Kui aga subjektiks on kodanik, ei ole sellistel tegudel võimu iseloom (nt õigus esitada kaebust).

3. Õigussuhete sekundaarsed aktiivset tüüpi õigused. Õigussuhte juures võib sageli tekkida täiendavaid õigusi (nt õigus vastu võtta pärandus). Selline õigus eksisteerib konkreetse õigussuhte sees, kuid sellise õiguse tekkimiseks on vajalik täiendav juriidiline fakt.

Riikliku kaitse saamise õigus tähendab võimalust viia riigiparaat tegevusse oma õiguste kaitseks. Riikliku kaitse saamise õigus on nõudmisõiguse jätkuks, kuid on suunatud juba riigiorganile. Riikliku kaitse saamise õigus ei eksisteeri õigussuhtes algusest peale, vaid tekib täiendavate juriidiliste faktide olemasolul. Selles staadiumis omandab subjektiivne õigus ründava iseloomu.

Subjektiivne kohustus on õigussuhte juriidilise sisu teine komponent ja kujutab endast kohustatud poolele antud kohustuslikku ettekirjutust vastavalt õigustatud poole nõudmisele. Subjektiivne kohustus on nõutud käitumise määr. Subjektiivsetele kohustustele on iseloomulik vastuvaidlematus, kategoorilisus. See käitumisviis on võimu poolt isikule ette kirjutatud.

Subjektiivsetel kohustustel on mitmekesine sisu ja sellest tulevalt ka mitmesugused funktsioonid. Passiivset tüüpi õigussuhte puhul on subjektiivsed kohustused piiravad. Isikutele pannakse kohustus hoiduda teatud liiki tegudest, millega luuakse tingimused, et õigustatud pool võiks kasutada oma subjektiivseid õigusi. Aktiivset tüüpi õigussuhtes on subjektiivsed kohustused, s.o kohustus kindlal viisil käituda, õigussuhte keskmeks. Kohustatud poole positiivsete tegude teostamine rahuldab õigustatud poole huve. Ka õigust kaitsvates suhetes on subjektiivsetel kohustustel oluline osa. Seal on tal kohustus kanda riiklikke sunnivahendeid.

Subjektiivne kohustus võib väljenduda:

- kohustusena aktiivselt käituda;
- kohustusena passiivselt käituda;
- kohustusena kanda riiklikke sunnivahendeid.

Subjektiivne kohustus väljendub kohustuse kaudu teiste inimeste ees. Subjektiivsete kohustuste täitmine kindlustab riigi poolt ette nähtud distsipliini.

Subjektiivsete õiguste ja kohustuste seos on objektiivne seaduspärane.

Õigussuhte struktuur on subjektiivsete õiguste ja kohustuste struktuur. Õigussuhted võivad olla lihtstruktuuriga või liitstruktuuriga. Lihtstruktuuriga õigussuhted on sellised, millel on vaid üks õigus ja üks kohustus. Liitstruktuuriga õigussuhtes on mitu subjektiivset õigust ja kohustust. Iga liitstruktuuriga õigussuhet võib analüüsi tulemusel jagada lihtstruktuuriga õigussuhteks. Mitme õigusharu õigussuhted on dünaamilise liitstruktuuriga (paljud protsessuaalsed õigussuhted). Uute juriidiliste faktide lisandumisega muu-

tub ka õigussuhte struktuur. Liitstruktuuriga õigussuhetest tuleb eraldada õigussuhete grupid ja süsteemid.

2.3. Õigussuhte liigid

Õigussuhteid liigitatakse väga mitmesugusel alusel. Subjektide individualiseerimise viisi järgi jagunevad õigussuhted:

- üldisteks;
- konkreetseteks.

Üldised on õigussuhted, mis põhinevad sellistel üldistel õigustel ja kohustustel, mille subjektid ei ole nimeliselt nimetatud. Subjektideks on antud õigussüsteemi kõik subjektid. Näiteks õigus tööle. Üldistest õigussuhetest eraldatakse järgmised.

1. Üldlubavad õigussuhted. Üldlubatavusele vastab üldkohustuslikkus teiste poolt.

2. Üldkeelavad õigussuhted. Siin kaasneb kõigi teiste isikute õigus nõuda subjektilt teatud viisil käitumisest hoidumist.

Konkreetsed on sellised õigussuhted, kus vähemalt üks õigussuhte subjekt on määratud nimeliselt. Siia kuuluvad omandisuhted, töösuhted jne.

Üldised õigussuhted moodustavad õiguskorra aluse, iseloomustavad tema põhijooni. Konkreetsed õigussuhted on õiguskorra sisu. Üldiste õigussuhete tekkimiseks ei ole vaja juriidilist fakti peale subjekti olemasolu, kellel on kodakondsus ja muud õigussubjektuse juurde kuuluvad tunnused. Ajaliselt kestuselt on need ühealised õigusnormiga.

Konkreetsed õigussuhted, lähtudes subjektide individualiseerimise viisidest, jagunevad:

- suhtelisteks;
- absoluutseteks.

Suhtelised on sellised õigussuhted, kus nimeliselt on määratud kõik õigussuhtes osalevad isikud. Sellised on enamus tsiviilõigus-, tööõigus- ja haldusõigussuhetest. Absoluutsed (ühepoolsetelt individualiseeritud) on sellised õigussuhted, kus on individualiseeritud vaid üks õigussuhte subjekt — subjektiivsete õiguste kandja. Kõik teised isikud on aga kohustatud subjektideks. Siia kuulub näiteks omandiõigus. Absoluutseks nimetatakse sellist õigussuhet selle-

pärast, et absoluutselt kõik teised isikud on kohustatud hoiduma rikkumast seda subjektiivset õigust.

Õigussuhteid võib jagada nagu õigusnormegi:

- regulatiivsed õigussuhted,
- õigust kaitsvad õigussuhted.

Regulatiivsete õigussuhete kaudu teostub õiguse regulatiivne funktsioon, tema kaudu realiseerub nii staatiline kui ka dünaamiline funktsioon. Need suhted tekivad reguleerivate õigusnormide põhjal. Õigust kaitsvate õigussuhete kaudu teostub õigust kaitsev funktsioon. Regulatiivsed õigussuhted tekivad õiguspärase käitumise, õigust kaitsvad suhted aga õiguserikkumiste korral.

Regulatiivsed õigussuhted jagunevad omakorda:

- aktiivsed õigussuhted;
- passiivsed õigussuhted.

Aktiivsed õigussuhted väljendavad õiguse dünaamilist funktsiooni. Nad tekivad kohustavate normide põhjal ja nende aktiivne keskus on subjektiivses kohustuses. Selliste õigussuhete sisuks on kohustus teatud viisil käituda. Passiivsetes õigussuhetes väljendub õiguse staatiline funktsioon. Nad kujunevad lubavate ja keelavate õigusnormide alusel. Siin on aktiivne keskus subjektiivses õiguses.

Õigussuhteid jagatakse ka vastavalt õigusharudele. Iga põhiline õigusharu kasutab õigussuhete reguleerimisel oma meetodit.

2.4. Õiguse subjektid

Õiguse subjektidele on iseloomulikud kaks tunnust.

1. Õigusesubjekt on isik (füüsiline või juriidiline), kes võtab osa õigussuhetest, kes oma spetsiifiliste tunnuste tõttu võib olla subjektiivsete õiguste ja kohustuste kandja. Selleks peavad tal olema järgmised tunnused:

- a) väline eraldatus;
- b) personifikatsioon (väline esinemine tervikliku isikuna, persoonina);
- c) võime välja töötada, väljendada ja realiseerida personaalset tahet.

2. Õigusesubjekt on isik, kes on reaalselt võimeline osalema õigussuhtes, omandama õigusesubjektile ettenähtud omadused vas-

tavalts õigusnormidele. Õigusnorm moodustab aluse, millele tuginedes füüsilised ja juriidilised isikud esinevad õiguse subjektina.

Õigusesubjektsuse sotsiaalseks eelduseks on isiku vaba tahe, sisuks aga isikute võime kanda subjektiivseid õigusi ja kohustusi. Seda omadust nimetatakse õigusvõimeks.

Mõisted õiguse subjekt ja õigussubjektsus on omavahel tihedalt seotud. Õigussubjektsus peidab endas kaks struktuurielementi:

- 1) võime omada õigusi ja kanda kohustusi (õigusvõime);
- 2) võime iseseisvalt teostada oma õigusi ja täita oma kohustusi (teovõime).

Õiguse subjektsus on ühiskondlik-juriidiline mõiste, mille õigusnormid omistavad isikutele, lähtudes majandusliku baasi huvidest. Õigussubjektsus on isiku omadus ja isikust lahutamata. Õigusnormid väljendavad ühiskonna arengu objektiivseid seaduspärasusi ja vastavalt neile võivad subjektide ringi laiendada või kitsendada, õigussubjektsuse mahtu suurendada või vähendada. Kui aga ühed või teised isikud on õigusnormidega tunnistatud õigusesubjektideks, siis on õigussubjektsus nende isikute lahutamatu osa.

Õigusesubjekt on küllaltki lai mõiste ja erineb mõneti õigus-suhte subjektist. Õigussubjektne on selline isik, kellest võib tema omaduste tõttu saada õigussuhte subjekt. Õigussuhte subjekt aga on juba reaalse õigussuhte osaline.

Õigusliku reguleerimise mehhanismis esineb õigussubjektsus nende isikute ringi määramise vahendina, kes võivad olla subjektiivsete õiguste ja kohustuste kandjad. Isikute varustamine õigussubjektsusega on õigusnormide realiseerimise esmane aste. Üldist õigussubjektsust täpsustatakse õigusharude normides. Juba oma õigussubjektsuse tõttu pannakse isikud üksteise suhtes kindlasse seisundisse. Sellest tuleneb, et õigussubjektil on õigus nõuda teiselt isikutelt teatud viisil käitumist, käituda ise aktiivselt teatud viisil ja vajaduse korral saada oma huvidele riigi kaitse. Lisaks õigussubjektsust määravatele normidele on veel hulk norme, mis määravad kindlaks õigussubjektsuse sisu, konkretiseerivad subjektide üldise õigusseisundi. Siia kuuluvad eelkõige riigiõiguse normid, mis määravad kodanike üldised õigused. Õigussubjektsus koos teiste üldiste õiguste ja kohustustega moodustab isiku õigusstaatus. Viimane ei haara endasse mitte kõik, vaid konstitutsioonilised õigused ja kohustused, mis moodustavad isiku õigussubjektsuse ja on temast lahutamatud.

2.5. Õigussubjektsus

1. Üldine õigussubjektsus tähendab isiku võimet olla olemasolevas ühiskondlik-poliitilises süsteemis õigussubjektiks üldse. Eesti Vabariigis omandavad kõik kodanikud üldise õigussubjektsuse sünni momendist.

2. Õigusharude õigussubjektsus on isiku võime olla antud õigusharu õigussubjektiks. Eraldatakse poliitilist, tsiviil-, tööalast, perekondlikku, protsessuaalset ja teisi õigussubjektsusi.

3. Spetsiaalne õigussubjektsus on isiku võime olla osaline mingi õigusharu vaid osas õigussuhetes. Spetsiaalne õigusvõime on näiteks ametiisikutel haldusõiguses jne. Eriline õigusvõime on ka võimuorganitel eelkõige haldusõiguses. Aktiivne õigussubjektsus on võimuorganitel. Passiivne õigussubjektsus on alluvatel subjektidel. Aktiivset õigussubjektsust nimetatakse kompetentsuseks ehk pädevuseks ja see erineb organiti. Passiivne õigussubjektsus on kõigil subjektidel ühesugune.

Üldine õigussubjektsus koosneb üldjuhul kahest aspektist:

- 1) võimalus olla õiguste ja kohustuste kandja — õigusvõime;
- 2) võimalus viia iseseisvalt ellu oma õigused ja kohustused — teovõimeks.

Õigusvõime on isiku võime omada subjektiivseid õigusi ja kanda kohustusi. Teovõime aga tähendab, et isik on võimeline oma tegudega neid õigusi ja kohustusi realiseerima. Deliktivõime on isiku võime kanda vastutust sooritatud õiguserikkumiste eest. Deliktivõime on õigusvõime üks eriliik. Kui isik on võimeline realiseerima oma õigusi, siis põhimõtteliselt peab ta vastutama ka oma tegude eest. Mõningatel juhtudel aga eraldatakse deliktivõime teovõimest.

2.6. Õigussuhte objektid

Õigussuhte objektiks on meid ümbritseva maailma nähtused, millele on suunatud subjektiivsed õigused ja kohustused ning mis riik ja kehtiv õiguskord on selleks nimetanud. Õigussuhte objekti tuleb eristada õigusliku reguleerimise objektist. Viimase esemeks on inimeste käitumine ja objektiks ühiskondlikud suhted. Õigussuhte objektiks on materiaalse ja vaimse maailma esemed ehk materiaalsed ja mittemateriaalsed hüved.

Õigusharude objektid on erinevad. Tsiviilõiguses on näiteks õigussuhte objektiks nii esemed, tegevuse resultaadid, sh kohustatud subjektist eraldatavad resultaadid, kui ka kohustatud subjekti käitumisest eraldamata objektid (muusika esitamine). Riigiõiguses on õigussuhte objektiks:

a) sotsiaal-majanduslikud ja sotsiaal-poliitilised hüved (omand, rahvuslik võrdõiguslikkus jne);

b) kodanike sotsiaalsete ja poliitiliste vabadustega seotud hüved (töö, puhkus jne), isiklikud hüved (isikupuutumatus, tervis jne).

2.7. Juriidilised faktid

2.7.1. Mõiste ja liigitus

Juriidilised faktid on need faktilised asjaolud, millega õigusnorm seob õigussuhte tekkimise, muutmise või lõppemise.

Juriidilistel faktidel on paljudel juhtudel üldine iseloom, näiteks riigiõiguses kodakondsus, õigussubjektsus jne. Sellistel suhetel on seos vaid inimese eksisteerimisega, vanusega, kodakondsusega. Ka need on juriidilised faktid. Mitte ükski juriidiline tagajärg ei tulene ainult seadusest. Alati on vaja ka juriidilist fakti. Juriidilised faktid viivad tegevusse õigusnormid. Nad seovad õigusnormid subjektiivsete õiguste ja kohustustega. Juriidiliste faktide hulgas on eriline koht faktidel, mis põhjustavad õigussuhte tekkimise. Siin on tähtsamad just individuaalsed haldusaktid.

Õigusnormide kasutamine põhineb suures osas juriidiliste faktide analüüsil.

Juriidilisi fakte liigitatakse väga mitmesugustel alustel. Neist olulisim on juriidiliste faktide seos individuaalse tahtega. Sellest lähtudes jagatakse juriidilised faktid kahte suurde rühma:

- 1) teod;
- 2) sündmused.

Juriidilised teod on inimese tahteline käitumine, milles leiab välise väljenduse füüsiliste ja juriidiliste isikute tahe ja teadvus. Just inimeste tahtelise käitumise kaudu avaldavadki õigusnormid oma suunavat ja muutvat mõju ühiskondlikele suhetele. Õigusnormide abil võib saavutada sellise käitumise vähenemise, mis ei vasta ühiskonna arengu huvidele, ja vastupidi — suurendada ühiskonna arengu huvidele vastavat käitumist. Juriidilised faktid — teod jagune-

vad eelkõige selle järgi, kas nad vastavad õigusnormidele või mitte:

- 1) õiguspärased teod;
- 2) õiguserikkumised.

Õiguspärased teod on kooskõlas õiguslike ettekirjutustega. Õiguspärased teod jagunevad omakorda kolme gruppi:

- 1) individuaalsed aktid;
- 2) juriidilised toimingud;
- 3) õiguspärane tegevus, mis loob seaduses ettenähtud objektiivse majandusliku või kultuurilise tähendusega resultaadi (resultatiivne tegevus).

Individuaalne akt on õiguspärane tegevus, millega õigusnormid seostavad juriidilised tagajärjed. Tegija tahe on suunatud nende tagajärgede tekitamisele. Siia kuuluvad eelkõige tehingud ja individuaalsed haldusaktid.

Juriidiline toiming on õiguspärane tegevus, millega õigusnormid seostavad juriidilised tagajärjed. Subjekti tahe on suunatud siin teole endale ja ei ole oluline, kas ta soovis antud tagajärgi või ei. Siia kuulub näiteks võla tunnistamine, päranduse vastuvõtmisest loobumine, kaebuse esitamine kaupluse töö kohta.

Resultatiivne tegevus on õiguspärase tegevuse selline liik, millega õigusnormid seostavad õiguslikud tagajärjed, kuna objektiivses vormis on saavutatud praktiline tagajärg. Selline on tõine tegevus, autori ja leiutaja tegevus jne. Kuna loometegevuse subjektiks on teovõimeline kodanik, siis selle tulemusena tekitab ta ka juriidilisi tagajärgi.

Vaadeldud gruppidest on otsustava tähtsusega õigussuhete tekimisel, muutmisel või lõpetamisel individuaalsed aktid. Individuaalsed aktid jagunevad ka õigusharude järgi.

2.7.2. Õiguserikkumised

1. Õiguserikkumine. Õiguserikkumine on mingis õigusnormis ettenähtud käitumisreegli mittetäitmine (tegevus või tegevusetus), mis ründab ühiskondlikku või riigikorda, majandussüsteemi, kehtivat omandit, kodaniku isikut, tema poliitilisi, tööalaseid või muid õigusi, samuti muu õiguskorda ründav ja õigusnormides ettenähtud ühiskonnakahjulik tegevus. Igale õiguserikkumisele on omased tunnused, mis iseloomustavad õiguserikkumise objekti, objektiiv-

set külge, subjekti ja subjektiivset külge. Õiguserikkumise objektiks on õiguskorda kuuluv ühiskondlik suhe, mida süüdlane ründab. Eristatakse õiguserikkumise üld-, rühma-, liigi- ja vahetu ründe objekti, sõltuvalt sellest, kas õiguserikkumist vaadeldakse õiguserikkumiste, nende rühma, õiguserikkumiste liigi või konkreetse õiguserikkumise tasandil. Õiguserikkumise ühiskonnaohtlik iseloom sõltub objektist.

Õiguserikkumiste objektiivne külg on tegu, mis võib esineda kas tegevusena või tegevusetusena. Paljude õiguserikkumiste objektiivsesse külge kuulub ka selle ühiskonnaohtlik tagajärg ning teo ja tagajärje põhjuslik seos. Õiguserikkumise objektiivset külge võivad iseloomustada veel asjaolud, mis on seoses õiguserikkumise toimepanemise koha, aja ja teoviisiga. Õiguserikkumise subjektiks on vastutusvõimeline kodanik. Õigusnormidega kehtestatud käitumisreeglite rikkumise eest ei võeta tsiviliseeritud ühiskonnas vastutusele sellist kodanikku, kes õigusvastase teo toimepanemise ajal ei olnud võimeline oma teost endale aru andma või seda juhtima alaealisuse, kroonilise vaimuhaiguse, vaimutegevuse ajutise rikke, nõrgamõistuslikkuse või muu haigusliku seisundi tõttu. Eri formatsioonides ja õigusharudes algab vastutus erinevast east. Nii näiteks algas Nõukogude tsiviilõiguses osaline teovõime 15-aastaseks, Nõukogude kriminaalõiguses vastutus 16-aastaseks, erandkorras ka 14-aastaseks saamisega. Eesti Vabariigis vastavalt praegu kehtivale seadusandlustele tekib osaline teovõime 7-aastaseks ja kriminaalvastutus 15-aastaseks, erandkorras 13-aastaseks saamisega.

Õiguserikkumise subjektiivses küljes väljendub subjekti suhtumine oma teosse ja tagajärjesse. Suhtumise kaudu oma teosse ja selle tagajärjesse määratakse subjekti süü vormid. Eraldatakse kahte põhilist süü vormi:

- tahtlus;
- ettevaatamatus.

Mõningates õigusharudes kasutatakse diferentseeritumaid süü vorme. Nii näiteks kriminaalõiguses jaguneb tahtlus:

- kaudseks;
- otseseks.

Ettevaatamatus omakorda aga jaguneb:

- kuritegelikuks kergemeelsuseks;
- hooletuseks.

Otsese tahtlusega on tegemist siis, kui inimene nägi ette oma teo tagajärgi ja soovis nende saabumist; kaudse tahtlusega aga siis, kui inimene nägi ette oma teo tagajärgi, kuid suhtus nende saabumisesse ükskõikselts. Selle näiteks tuuakse tavaliselt liiklusavarii. Autojuht põgeneb sündmuskohalt, viies abitus seisundis kannatanu üksildasse kohta ja jättes sinna maha. Autojuht näeb ette, et kannatanu võib seal surra, kuid suhtub sellesse ükskõikselts. Kuritegeliku kergemeelsusega on tegu siis, kui subjekt näeb ette oma teo tagajärgede saabumise võimalikkust, kuid loodab kergemeelselt seda vältida. Selle näiteks on mitmesugused liiklusavariid. Libedal teel suure kiirusega sõites saab autojuht aru, et võib juhtuda avarii, kuid loodab oma kogemustele ega vähenda kiirust. Hooletuse puhul ei näe subjekt ette oma tegude tagajärgi, kuid oleks pidanud ette nägema ja oleks võinud seda teha. Kui subjekt ei näe oma tegude tagajärgi ette ega pidanud neid ette nägema või ei võinud neid ette näha, siis on tegemist juhusega. Juhus välistab õigusliku vastutuse.

Õiguserikkumiste liigid. Õiguserikkumisi võib liigitada mitmel alusel. Sagedamini lähtutakse õiguserikkumiste iseloomust või nendega ühiskonnale põhjustatud kahjust. Eelkõige jaotatakse õiguserikkumised kuritegudeks ja muudeks õiguserikkumisteks. Selle liigituse aluseks on õiguserikkumiste objekt ja ühiskonnale põhjustatud kahju aste. Kuritegu on õiguserikkumine, millega ühiskonnale põhjustatud kahju on eriti suur. Kuritegu on ühiskonnaohtlik. Teoreetikud vaidlevad praegu selle termini üle, kuid autori arvates on kuritegu siiski ühiskonnaohtlik tegu, sest ta ründab ühiskonna hüvesid. Millised õiguserikkumised kuuluvad kuritegude hulka, on määratud kriminaalõiguse normidega. Kriminaalõiguse normid on kodifitseeritud kriminaalkoodeksisse.

Teised õiguserikkumised jagunevad:

- haldusüleastumised;
- distsiplinaarüleastumised;
- tsiviilüleastumised ehk deliktid.

Haldusüleastumiseks on riigi- ja ühiskondliku korra, kodanike õiguste ja vabaduse rünne. Haldusüleastumine on kodanike õigusvastane, tahteline tegu või tegevusetus. Haldusüleastumised desorganiseerivad ühiskondlikke suhteid ja takistavad riigi eesmärkide saavutamist.

Distsiplinaarüleastumised on õiguserikkumiste üheks alaliigiks. Nad õõnestavad töö-, teenistus-, õppe- või sõjaväedistsipliini. Distsiplinaarüleastumiste subjektiivset ja objektiivset külge ise-

loomustab õiguserikkuja hoolimatu suhtumine oma kohustustesse, eelkõige kohustusse täita töökorda.

Tsiviilüleastumine on varaliste omandisuhetega seotud lepinguliste ja mittelepinguliste isiklike suhete ründamine. Sellised õiguserikkumised võivad seisneda lepingute mittetäitmisel või mitte-nõuetekohases täitmisel või seadusele mittevastavate tehingute sooritamises.

Juriidilised sündmused ei sõltu inimese tahtest. Näiteks surm ja inimese sünd, aja möödumine, stiihilised nähtused jne. Juriidilised sündmused on enamasti looduslikud nähtused jne. Isegi siis, kui nende algus sõltus inimese tahtest (tapmine, süütamine), seostuvad juriidilised tagajärjed mitte selle tahtelise aktiga, vaid protsessi tagajärgedega. Sündmused jagunevad kahte rühma.

1. Suhtelised sündmused. Siia kuuluvad nähtused, mis on esile kutsutud inimeste tegevusega, kuid mis esinevad antud õigussuhtes, sõltumata algpõhjusest.

2. Absoluutsed sündmused on asjaolud, mis eksisteerivad inimese tahtest sõltumatult.

Nende kahe rühma eristamine on praktikas oluline sellepärast, et suhtelised sündmused tekitavad küllaltki sageli kahesuguseid suhteid. Näiteks tapmise puhul on ühed suhted, mida põhjustab surm kui looduslik protsess, seotud pärandusega; teised õigussuhted, mida põhjustab tapmine kui õigusvastane tegu, on seotud kurjategijaga.

Juriidilisi fakte liigitatakse veel mitmetel muudel alustel.

Tagajärje põhjal.

1. Õigussuhteid loovad juriidilised faktid.
2. Õigussuhteid muutvad juriidilised faktid.
3. Õigussuhteid lõpetavad juriidilised faktid.

Avaldumisvormi järgi.

1. Positiivsed juriidilised faktid väljendavad hetkel või varem eksisteerinud reaalse tegelikkuse nähtusi. Sellised on näiteks välja antud haldusaktid, toimunud või toimuvad stiihilised nähtused.

2. Negatiivsed juriidilised faktid väljendavad teatud sündmuste puudumist. Siin ei seosta õigusnorm juriidilisi tagajärgi nähtuse olemasoluga, vaid puudumisega. Sellised on näiteks mõningad abielu sõlmimise jaoks vajalikud asjaolud (teise registreeritud abielu olemasolu, teatud sugulusastme puudumine jne).

Skeem 2. Juriidiliste faktide liigid

1. TEKKIMISE ISELOOMU PÕHJAL	
JURIIDILISED SÜNDMUSED	JURIIDILISED TEOD
<p>a) absoluutsed: ei sõltu tekkepõhjustelt ja kulgemisprotsessidelt inimeste tahtest (maavärin, orkaan, meteoriitabamus);</p> <p>b) suhtelised: tekkepõhjus sõltub küll inimese tahtest, kuid kulgemisprotsess enam mitte (<i>eostamisele järgneb inimese sünd, tapmise tagajärjel saabub surm, süüdatud tulekahjule järgneb tuletorm</i>).</p>	<p>Juriidilised teod on füüsilise või juriidilise isiku tegevus või tegevusetus, millega õigusnorm seostab õigussuhte tekkimise, muutmise, lõppemise või muu juriidilise tagajärje.</p> <p>Juriidilised teod on enim esinevateks juriidilisteks faktideks (nt tehingud).</p>

2. ÕIGUSLIKU TAGAJÄRJE ALUSEL
<p>1) õigusi ja kohustusi tekitavad, nt <i>tapmise fakt</i> (Krk § 100); <i>lepingu sõlmimine</i>;</p> <p>2) õigusi ja kohustusi muutvad, nt <i>lepingu muutmise</i>; <i>karistumäära pehmemdamine</i>;</p> <p>3) õigusi ja kohustusi lõpetavad, nt <i>surmanuhtluse tühistamine</i> seadusega; kohtu poolt <i>lepingu kehtetuks tunnistamine</i>.</p>

3. FAKTIDE KOGUMI JÄRGI
<p>1) lihtfaktid: nõutav vaid üks juriidiline fakt (<i>rongiliiklust segada võivate esemete asetamise eest raudteele haldusõiguserikkumiste seadustik (HÕS) § 2 lg 1</i>; vaid see toiming kui fakt);</p> <p>2) liitfaktid: nõutav kaks või enam juriidilist fakti, et tekiks, muutuks või lõpeks vastav õigus või kohustus (nt KrK § 110; <i>üliraske kehavigastuse tekitamise eest hädakaitse piiride ületamisel ...</i>; siin on nõutav <i>nende kahe juriidilise fakti esinemine</i>, et tekiks õigussuhe, mis käivitab kõik järgneva).</p>

JURIIDILISED TEOD

ÕIGUSPÄRASED

- 1) juriidilised toimingud;
- 2) haldusaktid;
- 3) juriidilised tehingud:
  - a) ühepoolsed,
  - b) kahe- või mitmepoolsed.

1) Õiguspäraseid tegusid võidakse sooritada kavatsuseta tekitada juriidilisi tagajärgi, kuid viimased saabuvad seaduse alusel sellest hoolimata (nt helilooja tahab luua üksnes sümfooniat, ta on täielikult haaratud

tud selle loomisest, sellest sõltumata tekib autorsus loodud teosele).

Õiguspäraseid teod, millega kaasnevad juriidilised tagajärjed, ilma et neid oleks eesmärgiks seatud, on *juriidilised toimingud*. Enamasti sooritatakse juriidilisi tegusid kindla sihiga tekitada juriidilisi tagajärgi (järeelmeid). Olu- lisemad sellistest tegudest on *haldusakt* ning *tehing*.

2) *Haldusakt* on samuti *juriidiline tegu*. Haldusakt juriidilise faktina esi- neb juhtudel, kui see on adresseeritud konkreetsetele adressaatidele (seega üksikakt). Haldusakt kui juriidiline fakt on tavaliselt haldusõiguslike suhete tekkimise, muutumise või lõppemise aluseks. Samas võib haldusakt olla suu- natud nii haldus- kui era(tsiviil)õigus-liku tagajärje saavutamisele.

3) *Tehing* on era(tsiviil)õigussuhte suhte subjekti õiguspärane tegu, mis on suunatud eraõigussuhte tekkimisele, muutumisele või lõppemisele. Kõiki õiguslike tagajärgede saavutamisele suunatud õiguspäraseid juriidilisi tegu- sid nimetatakse õiguslikeks aktideks.

ÕIGUSVASTASED

- 1) kriminaalõigusrikkumised ehk kuriteod;
- 2) haldusõigusrikkumised;
- 3) distsiplinaarõigusrikkumised;
- 4) era- ehk tsiviilõigusrikkumised.

Sia kuulub nii tegevus kui ka selle antipood — *tegevusetus*.

Võivad olla sooritatud:

tahtlikult:

- a) otsene,
- b) kaudne.

ettevaatamusest:

- c) kergemeelsus
- d) hooletus

A. Tahtlus on otsene, kui isik saab aru oma tegevuse või tegevusetuse laadist ja tähendusest, ning juhul, kui KrK järgi loetakse tegu lõpule viiduks teatava tagajärje saabumise- sega, näeb ette selle tagajärje ja soo- vib seda.

B. Tahtlus on kaudne, kui isik saab aru oma tegevuse või tegevusetuse laadist ja tähendusest, näeb ette, et tema tegu põhjustab tagajärje, mille saabumisega KrK järgi loetakse tegu lõpule viiduks, ja kuigi ei soovi seda tagajärje, möönab teadlikult selle saabumist.

C. Kergemeelsus: kui isik ei saa- nud aru oma tegevuse või tegevuse- tuse laadist ja tähendusest, kuigi pidi sellest aru saama ja võis aru saada, nägi ette, et tema tegu võib põhjustada tagajärje, mille saabumi- sega KrK järgi loetakse tegu lõpule viiduks, kuid lootis kergemeelselt seda vältida.

D. Hooletus: kui isik ei saanud aru oma tegevuse või tegevusetuse laa- dist ja tähendusest, ei näinud ette, et tegu võib põhjustada tagajärje, mille saabumisega KrK järgi loetakse tegu lõpule viiduks, kuigi võis ja pidi seda ette nägema.

Kehtivuse iseloomu järgi.

1. Ühekordse kehtivusega faktid on sellised asjaolud, millega õigusnormid seostavad teatud juriidiliste tagajärgede tekkimise konkreetsel juhul. Sellised faktid eksisteerivad vaid antud ajahetkel või lühiajaliselt, hiljem aga kaovad, olles enne tekitanud teatud juriidilised tagajärjed. Siia kuulub enamus juriidilisi toiminguid, paljud sündmused (surm, sünd jne).

2. Seisundid. Need on asjaolud, mis eksisteerivad pikka aega, pidevalt või perioodiliselt, näiteks kodakondsus, abielu, töövõimevus. Seisund väljendub sageli õigussuhtena. Ühed seisundid on tahtelised ja need kuuluvad tegude juurde (abielu), teised aga on tahtest sõltumatud ja kuuluvad sündmuste juurde (veresugulus). Seisundid ise tekivad faktiliste asjaolude põhjal ja seega on siin nagu kaks korrust juriidilisi fakte: esimesel korral on faktid, mis tekitasid seisundi ja teisel korral on faktid — seisundid, mis tekitavad uusi õigussuhteid. Juriidiliste faktide üks võimalikke liigitusi on esitatud skeemil 2.

II OSA

LAPSED ÕIGUSMENETLUSES

1. LAPSED ÕIGUSSUHTE SUBJEKTIDENA

1.1. Ajalooline ülevaade

Nii Euroopa kui ka Ameerika õiguskirjanduses on käsitletud lapsi kui õiguse subjekte viimase ajani küllaltki põgusalt ja pealiskaudselt. Kuigi kaitsjad rõhutasid alaealisust vastutust kergendava asjaoluna, ei olnud see sugugi üldtunnustatud seisukoht ja hoolimata nende püüetest pöörati eelkõige laste huvidele lahus ühiskonna ja vanemate huvidest vähe tähelepanu kuni 19. sajandi lõpuni. Klassikalised teosed Inglise ja Ameerika varajase tavaõiguse kohta käsitlesid vallaslaste õigusi — need sätted seovad laste staatuse vanemate käitumisega. Laste huvide mõningane eristamine muutus üldisemaks 20. sajandi alguses seoses noorukite kohtute, lastetööjõu seaduste ning koolikohustuse seaduste laialdase kehtestamisega. Siiski oli sekkumine vanemate õigustesse seotud riigi huvidega ning noorukite kohtutega tegelnud ajaloolased on suhtunud skeptiliselt ligimesearmastusse, mis algul olevat nimetatud asutusi looma ajendanud.

Hoolimata oma loojate kavatsusest käsitlesid eespool nimetatud kolm institutsiooni lapsi sajandivahetusel kui õiguse objekte. Idee, et lapsed on iseseisvad, moraalselt arvestatavad õiguse subjektid, kel on õigusi, ei muutunud Ameerika õiguse aksiomiks enne 1960. aastate lõppu.

Sellest ajast alates on USA ülemkohtul olnud palju võimalusi käsitleda antud printsiipi. Anname osalise nimekirja huvide ulatust näitavatest teemadest, mida omakorda mõjutab isiku tunnustamine õiguse subjektina: aborti ja rasedusvastaste vahendite kasutamisse puutuvad otsused; alaealiste kuritegevuse ja laste halva kohtlemise (seksuaalne ahistamine) protsessid; kooliajalehtede, kooliraamatukogude ja õpilasvalitsuste kampaania, kõnede tsensuur; video-

salongidesse ja tantsusaalidesse sissepääs; kooli ajutise katkestamise protsessid; kehaline karistus koolides; osalemine pornograafias ja juurdepääs sellele; kooli usuline tegevus ja õpilasorganisatsioonid; surmanuhtlus; läbiotsimine kooliametniku poolt.

Ülemkohtu ametlikud arvamused lapsepõlve olemusest ning konstitutsiooniga lubatavast sekkumisest laste õigustesse on sageli tundunud segadusse ajavad ning vastuolulised.

Seda järel dust illustreerivad kolm aspekti USA Ülemkohtu suhtumises laste kohtuasjadesse. Esiteks, kohus on olnud tõrges, kui tegu on olnud täiendava uuringuga, et leida riigi huve, mis õigustavad alaealiste põhiõiguste rikkumist. Selle asemel on kohus olnud rahul, et riik lähtub ainult "oluliselt", "õiguslikult" või "mõistuslikult" aluselt sekkumistes laste õigustesse. Teiseks on kohus üldiselt käsitanud alaealisi kui psühholoogiliselt eriti haavatavaid — välja arvatud juhtumid, kui potentsiaalse psühholoogilise kahju allikas on vabadusevõtmine või eraellu sekkumine. Mis puutub alaealiste huvidesse, siis kohtu selline käitumine on devalveerinud autonoomsele isikule olulise tähtsusega väärtusi. Kolmandaks, kohus on suhtunud eitavalt laste ütluste pädevusse, eiranud nende tegelikke kogemusi ja läbielamisi ning seda tehes pole taganud nende turvalisust, vaid vastupidi — kitsendanud nende õigusi.

Sellest hoolimata tuleb nentida fakti, et kohus vaatleb last sagedamini põhimõtteliselt õigussuhte objektina. Laste õiguste piiranguid põhjendatakse lapse puuduliku psüühilise küpsusega, tema madala kompetentsiga küsimuste lahendamisel. Tegelikult aga tähendab austus laste isiku vastu kohustust tagada nende isiksust ja väärikust puudutavate õiguste realiseerimine. Siit kerkivad kogemuslikud küsimused õiguste väljendamise kõige tõhusamate vahendite kohta.

Väärikuse küsimus fikseeriti rahvusvahelises õiguses 1989. aastal ÜRO lapse õiguste konventsiooniga. Konventsioon lubab igal "lapsel, kes on võimeline väljendama omaenda arvamusi, avaldada neid arvamusi vabalt kõikides küsimustes, mis puudutavad last, ning lapse arvamustele pööratakse õigustatud tähelepanu vastavalt lapse vanusele ja küpsusele". Veelgi enam, konventsioon nõuab lepingupooltel-riikidel vastu võtta kriminaal-, noorukite ja kooli distsiplinaarmenetluses toiminguid, mis on "kooskõlas lapse väärikuse ja väärtustunde edendamisega", mis arendavad "lapse austust teiste isikute inimõiguste ja põhivabaduste vastu" ning mis "võtavad arvesse soovitatavust edendada lapse rehabiliteerimist ühiskonda ning lapsele omistatavat rolli ühiskonnas".

1.2. Lapse rollid õigusmenetluses

Lastel õigussuhte subjektidena tuleb täita väga mitmesuguseid rolle. Enam tähelepanu on pööratud erialakirjanduses lastele kui süüdistatavatele. Selle üheks peamiseks põhjuseks on võrdlemisi suur noorsookuritegevus. Sageli on siin kaalul laste vabadus, riigi huvid aga on vastupidised laste huvidega. Noorukid, kes on menetluses süüdistatavateks, ei ole mitte alati arvestatavad ja aktiivsed protsessiosalised ning võimelised juhendama advokaati kaitsma oma õigusi. Analoogiline on noorukite osalemine ka tsiviilprotsessis kostjatena.

Teistel juhtudel ei ole lapsed õiguslikus tegevuses osalised, vaid kahe õigusliku positsiooniga poole vaidluse objektid. Tavaliselt puudutab vaidlus eestkoste või külastusõiguse küsimusi ning toimub kahe eraisikust osalise vahel. Tihti on vaidlevateks poolteks riik ja lapse vanemad ning küsimuse all oletatav lapse halb kohtlemine viimaste poolt. Mõlemas näites puudub lapsel endal õiguslik positsioon, kuid tal on kindlasti otsene huvi vaidluse õiglase lahenduse vastu ja laps ise peab olema võimeline kindlustama endale õiguse, et tema huvid jõuaksid ka otsustajateni.

Nii küsimustes, kus lapsel on otsene huvi asja lahendamise tulemuste vastu kui ka küsimustes, kus lapsel sellist huvi ei ole, kuid milles tal on olulist teavet, võib laps olla mittehuvitatud isik, s.o tunnistaja, kes annab teavet, mis aitab õiguskaitseorganite töötajaid otsuste tegemisel. Siin aga kerkib üles küsimus lapse kompetentsusest tunnistajana: kas ta saab aru kohustusest rääkida tõtt ja olla piisavalt kompetentne tajus, mälus, keeles ja mõttes, et edasi anda, mida ta teab, mõjutamiseta teiste isikute poolt. Nimetatud probleemi ja sellega seotud lapse läbi elatud traumasid, mida põhjustab lapsele kohus, on puudutanud poliitikud, avalikkus, praktiseerivad juristid ja arstid ning sotsiaalhooldussüsteem, eriti nüüd, kui laste seksuaalsete ahistajate kriminaalvastutusele võtmine on muutunud sagedasemaks.

Õiguse subjektid võivad lapsed olla siis, kui nad kaasatakse kohtumõistmisse või kohtumõistmist vältida püüdvaisse kõnelustesse. Eelkõige viimasel juhul määrab riik sotsiaalsete institutsioonide koostoime ja kehtestab reeglid, millele vastavalt otsuseid tehakse, määrab vastutuse otsuste tegemise eest ja/või kehtestab standardi, mis juhhib otsuse tegijat.

Olukorrad, kus lapsed on õiguse subjektid, võib grupeerida neljaks tüübiks.

1. Osal juhtudel on laps esmane otsuse tegija, aga otsuse tegemise protsess on õiguslikult reguleeritud. Parim näide sellises protsessist on nooruki abort. Kuigi konstitutsioon takistab osariikidel kasutamast või lubamast kolmanda isiku vetoõigust abordi tegemise üle (jutt on USA osariikidest), mille otsustas küps alaealine, kes on konsulteerinud oma arstiga, võivad osariigid kohustada alaealist tõestama oma küpsust kohtuniku ees, kui alaealine ei taha nõutada abordiks vanemate või eestkostjate luba. Isegi osariikides, kus nõutakse kolmanda isiku nõusolekut (rasedad alaealised aga püüavad kõrvale hiilida vanemate sekkumisest), on alaealised enamuses seesugustes kohtuasjades küpseks arvatud. Antud juhul ei või kohtunik tühistada küpse alaealise otsustust. Mitmed teised rasedad alaealised hoiavad seadusest kõrvale, minnes naaberosariiki, kus alaealistel lubatakse teha aborti kolmandate isikute loata. Isegi kui asja kohtulikult arutatakse, on see vormitäiteks tehtud, kestes ainult mõned minutid ilma eksperdi tõendite esitamiseta. Seega on abort praktiline näide seadusega reguleeritud otsuse tegemisest alaealise poolt.

2. Seadus näeb ette nii mõlema vanema kui ka lapse nõusolekut, kusjuures kumbki pool üksinda ei ole pädev otsustama. Näiteks võib tuua alaealiste osavõtu teaduslikest uuringutest.

3. Seadus kehtestab või toetab lapse rolli otsuse tegijana, otsest seda reguleerimata. Mõnikord on luba sõnaselge: mõnedes olukordades näeb seadus või kohtuotsus eraldi ette, et laps otsustab iseseisvalt. Teinekord on tegu vaikiva nõusolekuga: mingi institutsioon, tegutsedes seadusega kooskõlas, taotleb laste osavõttu juhtimisest, näiteks õpilasorganisatsioonid. Olenemata väikesest võimust, mis õpilasvalitsustele antakse, mängib viimane tähtsat rolli laste sotsialiseerimisel seaduseandjatena demokraatlikus ühiskonnas.

4. Seadus ei kinnita last otseselt otsustaja rolli, kuid osalemisel mitmesugustes olukordades, kus kasutatakse õiguse mõisteid, on arvatavasti tähtis mõju selliste mõistete hindamise sisendamisel. Lapsed, kes on sotsiaalselt eelistatud olukorras ja kel on seetõttu olulisi teadmisi õigustest ja vastavaid praktilisi kogemusi, arendavad endas küpsed õiguse mõisted varem välja kui lapsed, kes on vähem eelistatud olukorras. Kuigi seda teemat ei ole süstematiseeritult uuritud, on tõenäoline, et lepingu ja omandi mõiste on lihtsustatud tähendusega lapse enda kogemuste kaudu väikeses kaubandustehingutes, samuti andmine ja võtmine lastevahelistes suhetes. Kooli varjatud õppeprogramm, s.o haridus, mille laps saab

kooli tegevusest osa võttes, sisendab samuti teadmisi võimu ja võimusuhte iseloomust. Sellest kõigest tulenev sotsiaalse tege-
likkuse tajumine on seotud demokraatliku teooriaga.

Nii nagu lapsed võivad olla *de facto* õigusliku otsuse tegijad arvutus hulgas igapäevastes koostoimimistes, võivad nad olla ka õigusliku otsuse tegijad oma mõtteis, kui nad jälgivad õigustee-
malisi telesaateid. Need saated annavad küllaltki õige ettekujutuse õigussüsteemist ja puudutavad laste õiglustunnet.

1.3. Lapse tegevuse efektiivsus õigussuhte subjektina

Olenemata kontekstist saab laste tõhusust nende rollis õiguse sub-
jektina vaadata kahel viisil. Esiteks, laste osavõttu õigussuhtest
saab hinnata selle alusel, kas see aitas kaasa vastuvõetud otsusele.
Kas lapse osavõtt muutis kuidagi tulemust? Teiseks, olenemata
lapse mõjust valmis otsusele, võib laste osavõttu hinnata ootuste
täitmise astmega, mis seonduvad nende kui õiguse subjekti rolliga,
s.t kas lapse osavõtu kvaliteet vastab sellele, mida eeldab seadus.

Esimene küsimus nõuab uurimist, mille keskpunktiks on lõpliku
otsuse tegija käitumine. Teine küsimus tõstatab edasised problee-
mid laste tegelikust käitumisest vastavates tingimustes.

1.4. Laps kohtualusena

1.4.1. Kohtute vastuvõtlikkus

Mingil määral on õigusmenetluses laste kompetentsus määratud
selle poolt, mida "õiguse professionaalid" lubavad neil teha. Arva-
tavasti on kõige ilmsem see, et kui advokaat on kompetentne ja
aktiivne, siis on kostjatel nagu ka hagejatel vaja vähe teadmisi või
oskusi. Noorukitest kostjate kompetentsus on õiguse professionaa-
lide ülesanne.

Noorukite üle õigusemõistmise ja noorukite kuritegevuse enne-
tamise ameti administraator kurtis:

"Noorukite kohtu kuritegevusega seotud kohtuasjadega tegele-
mise 90-aastane ajalugu näitab, et tegemist on väga isikupärase ins-
titutsiooniga, kus ei olda võimeline kindlustama, et lapsed saavad
adekvaatse protsessi osaliseks. Tegelikult on tõendeid, et neid

õigusi, mis lapsed omavad, on tavaliselt eiratud ja rikutud mitmetes organites.”

Professionaalide eelarvamused ja ootused õõnestavad noorukite kompetentsust kahel viisil. Kui oletada, et noorukid on *de facto* ebakompetentsed, teevad advokaadid pingutusi, et harida oma kliente situatsiooni jaoks, kust kliendid end järsku leiavad. Eeldades, et tegelikud kliendid on noorte klientide vanemad, võivad advokaadid kasutada suhet, mis on laste ja vanemate vahel, ning kõrvale hiilida vahetute kohtualuste nõustamisest, nii et sel juhul sõltuvad lapsed oma vanematest. Seetõttu võivad noorukid osutada kõrvalseisjateks õigusprotsessis, kui neid küllaldaselt ja arusaadavalt ei nõustata.

Teiseks eeldab süsteem, et kliendil on advokaat, kelle ülesanne on olla tema esindaja. Eksisteerib kliendi ja advokaadi vaheline konfidentsiaalsus, kindlustamaks, et klient võib avameelselt arutada küsimusi oma kaitsjaga, nii et advokaadil on piisavalt teavet olukorrast parima kaitse loomiseks.

Samas on noorukitest kostjad vähekompetentsed end kaitsmaks ja tegemaks otsustusi oma kohtuasja suhtes, nad usuvad, et oma advokaadiga arutatud küsimused ei ole tegelikult konfidentsiaalsed, et advokaadid püüavad mõnikord korraldada asju vastupidi kliendi soovidele ning et klienti saab sundida vastama riigivõimude küsimustele. Tegelikult mitmetes noorukite kohtutes on kohtualustel selliseks usaldamatuseks oluline alus.

1.4.2. Noorukite käitumine kohtus

Teadlased on tuvastanud, et noorukid-kostjad, eriti just nooremad, aga ka vanemad väheintelligentsed noorukid on keskmisest väiksema kompetentsusega õigusküsimustes. Noorukid on vähem kompetentsed oma õiguste teostamisel, võrreldes täiskasvanutega. Selle põhjus ei ole selge. Nagu eespool mainitud, võib noorukite “ebakompetentsel” uskumisel olla tegelikkuses oluline alus. Kriminaalmenetluseaegne surve “rääkida” ja teha koostööd võimudega võib tekitada usaldamatust. See arenguline erinevus õiguslikus sotsialiseerumises võib peegeldada ka klassierinevusi. Nagu eespool mainitud, tajuvad madalama sotsiaalse klassi lapsed kõhklustega iseendid kui õigustatud isikuid oma õigusi maksuma panemas, võrreldes nende rohkem eelistatud eakaaslastega. Arvestades, et noorukite kuritegevuse menetluses on enamik kohtualuseid pärit mada-

lamast klassilist, enamik uuringuist toetub aga keskklassi laste kompetentsusele, võib toodud tulemus tunduda kõrvalekaldena.

1.4.3. Lapsed tunnistajatena

Probleemid täiskasvanutele

Viimastel aastatel on avalikkuse ja eriti juristide ning õiguspsühholoogide tähelepanu laste rollilt süüdistatavatena noorukite kuritegevuse menetluses üle läinud huviks laste kui tunnistajate vastu. See rõhu ümberasetumine on suurelt osalt seksuaalse ahistamise "avastamise" ning sellega kaasneva võimaliku kriminaalvastutuse tagajärg. Arvestades, et seksuaalse ahistamise tõendusmaterjal sõltub sageli kannatanu ütlustest, siis laste roll tunnistajatena on oluliselt suurenenud. Alaealiste kannatanute esinemine avalikel kohtustungitel on muutunud sagedasemaks. Noorukite kohtute ajaloos on professionaalide vaidluse objektiks laste kasutamine tunnistajatena. Võib-olla on selle vaidluse nurgakiviks olnud ebakindlus, mis puudutab lapse kompetentsust täita tunnistaja rolli. Üldine huvi on keskendunud ka lapse haavatavusele ja menetluse traumeerivatele külgedele. Need, kes peavad laste huve vaidluses tähtsamaks, jäävad kahevahele: ühelt poolt soovitakse anda laste tunnistustele roheline tee, teiselt poolt tahetakse vältida laste otsest osavõttu õigusmenetlusest, eriti vastavalt kriminaalprotsessi tavapärasele reeglitele.

Need probleemid on põhjustanud katseid teha õigusprotsessid ümber, et kergendada tunnistuse andmise survet. Selliseid pingutusi tehakse nii psüühiliste traumade vähendamiseks kui ka abistamiseks lapsi usutava tunnistuse andmisel. Protsessi täiskasvanud osaliste kavatsused kergendada lapstunnistajate survet põhinevad mõnikord ainult soovil edendada õigusemõistmist, ilma erilise huvi tunnistajate heaolu vastu iseenesest. Eeldatakse, et lapstunnistajaid ei usuta, kui nad ei tundu tunnistades usaldusväärseina.

Teaduslik uurimine laste kui tunnistajate usaldatavuse kohta on andnud keerukaid tulemusi. Mõned uurimused kinnitavad, et vandenemehed suhtuvad laste tunnistustesse skeptiliselt. Näiteks grupp teadlasi palus üliõpilastel hinnata eri vanuses tunnistajate arvatavat täpsust. Osavõtjad hindasid kuue- ja kaheksa-aastasi tunnistajaid kui vähem täpsed ja sisendamisele vastuvõtlikumaid, võrreldes 21-aastaste tunnistajatega, ning avaldasid arvamust, et laste tunnis-

tustel on vähem kaalu, võrreldes noorte täiskasvanute tunnistustega.

Teised teadlased püstitasid teesi, et laste tunnistuste usutavus sõltub sellest, kas lapsed on asjatundlikud ja ausad. Vastuses videolindile võetud tunnistuse kohta narkootikumidega seotud kohtuasjas peeti üht kaheksa-aastast tunnistajat usaldusväärsemaks, julgemaks, järjekindlamaks, intelligentsemaks ja täpsemaks kui sama asja kohta tunnistanud 21-aastast noort. Teadlased seletasid tulemust kui näidet vandemeeste eelarvamuste kohta, mis puutub tunnistajate motiivi valetada; lapsed ja väiksemas ulatuses vanemad täiskasvanud tõenäoliselt ei ole seotud narkootikumide ostu-müügiga. Veelgi enam, lapsi peeti tegelikult täiskasvanutest usaldusväärsemateks, kui nende esinemine kaldus oluliselt kõrvale lapstunnistaja stereotüübist.

Vandemeeste eelarvamuste tõttu, mis puudutavad laste ja noorukite usutavust seksuaalasjades, võivad üldisemad printsiibid tunnistaja usutavuse kohta olla kehtetud. Uurimuses õpilaste reaktsiooni kohta, kui neile esitati kirjalik seletus, kus õpilane väitis, et õpetaja oli sundinud teda oraalseksiks, varieerus tunnistaja usutavus negatiivselt vastavalt vanusele. 22-aastast ohvrit peeti vähem usaldusväärseks kui kuueaastast. Üldiselt usuti, et väikesed lapsed ei valetaks seksuaalse ahistamise kohta.

Kokkuvõtteks on vää eeldada, et lapsi tuleks vaadata kui vähem usaldusväärseid tunnistajaid, võrreldes täiskasvanutega, aga kui lapsed tunnistavad, siis kerkivad eriküsimused. Olenevalt kohtuasja tüübist võivad vandemehed olla rohkem või vähem skeptilised algusest peale ning lapse lõplik usutavus sõltub sellest, kui palju laps ootustest kõrvale kaldub. Rõhu tõttu, mis asetatakse tunnistaja usaldatavusele, võivad eriprotsessid, mis on korraldatud nii, et vähendada tunnistaja ärevust, viia mitte ainult väiksema traumani tunnistaja jaoks, vaid ka tõe parema hindamiseni. Samal ajal on tõendeid, et mõnede kuritegude korral tajuvad vandemehed suuremat usaldatavust, kui tunnistajad tunduvad närvilistena.

1.4.4. Laste kompetentsus

Skeptitsism laste kui tunnistajate kompetentsi suhtes on Anglo-Ameerika õigusesse sügavale juurdunud enam kui kahe sajandi jooksul. Selles suhtes on oluline teha vahet usutavusel ja kompe-

tentsusel, mis puudutab tunnistajaid. Esimene näitab, kui “hea” on tunnistaja läbi kohtuniku silmade. Usutavus näitab, kui suurt kaalu tuleb anda tunnistaja ütlustele.

Teiselt poolt on kompetentsus tunnistada kaheks jagunenud tunnus. Tunnistajad on kas kompetentsed või mitte. Küsimus seisneb selles, kas tunnistaja on nii ebausaldatav, et õigust ei saa mõista, lubades kohtunikul kuulda tema ütlusi. Kuigi Ameerika Ühendriikides on suund eeldada kõikide tunnistajate kompetentsust, on see praktikas paljudel juhtudel ilmselt teisiti.

Kuigi vastavas kirjanduses on tühikuid, saab kokkuvõtlikult öelda, et lapse mälu, kui meeldetuletamist stimuleeritakse küsimustega, ei tundu olevat problemaatilisem täiskasvanud pealtnägijate omast. Lapsed ei valeta sugugi meelsamini kui täiskasvanud. Probleeme tekitab nooremaealiste laste võime mõisteid tarvitada, saada aru keerukatest sündmustest, kuigi oskusliku küsitlemisega võivad vandemehed jälgida laste järelduste tegemise viisi piisavalt, et hinnata nende tunnistusi. Laste kompetentsust kaalub tänapäeval rangelt kohtunik.

Kompetentsus tunnistada on vastastikku mõjutatav — isikutevaheline. Tegelik küsimus ei puuduta niivõrd lapse kompetentsust iseenesest, vaid hoopiski kohtuniku kompetentsust aru saada, mida laps antud kontekstis mõtleb. Täiskasvanute võimet aru saada mitтетuttavate nooremaealiste laste kõnest on vähe uuritud.

2. KES ON LAPS?

2.1. Vanuse mõiste

Vene tuntumalt sotsioloogilt ja psühholoogilt I. Konilt pärineb järgmine jaotus.

1. Bioloogiline vanus iseloomustab kehaehituse ja füsioloogiliste protsesside taset. Bioloogilise vanuse järgi võib täisea alguseks pidada tinglikult suguküpsuse algust.

2. Psüühiline vanus iseloomustab inimese suhtumist iseendasse ja ümbritsevasse maailmasse. Psüühilise küpsuse saabumise tunnuseks on inimese võime mõista oma tegude tähendust ja neid juhtida. See on eelduseks, et inimene suudab vastutada oma tegude eest.

3. Sotsiaalne vanus sõltub inimese kohast sotsiaal- ja tootmisuhetes. Küpsus on saavutatud, kui inimene teenib ise endale elatist.

4. Kronoloogilist vanust mõõdetakse sünnimomendist antud ajahetkeni.

Kõige kergem on mõõta kronoloogilist vanust ja seepärast püütakse ka teisi vanuse aspekte määratleda kronoloogilise vanuse kaudu.

Nüüdisajal muutub üha kiiremini nii inimest ümbritsev füüsiline kui ka sotsiaalne keskkond. Inimene peab muudatustega kohanema. Suurt mõju avaldavad inimese arengule massiteabevahendid ja üldine aktseleratsioon. Teadlaste arvates on inimese bioloogiline areng kiirenenud igal 20. sajandi aastakümnel poole aasta võrra. Mis eile tundus liiga varajane, on juba homme norm, ülehomme aga igand. Ühiskonnas kujunenud normide ja hinnangute stereotüübid on oma olemuselt konservatiivsed ja jäävad vastava põlvkonna teadvusesse ka siis, kui tingimused, milles need hinnangud ja stereotüübid välja kujunesid, on ammu muutunud. Tekib vanade ja noorte hinnangute ning arvamuste konflikt.

2.2. Kui vanalt võib laps üht või teist teha

Arengupsühholoogia üks põhiseisukoht on, et psüühilised protsessid arenevad kvalitatiivsete hüpetena. Siinjuures on huvitav tutvustada üht TÜ (siis veel TRÜ) neljanda kursuse juuratudengite (kahekümneaastatagust) miniuuringut. Palusime üliõpilastel vastata küsimusele, kui vanalt võib laps üht või teist asja teha, saime keskmiste alusel järgmise pingerea:

- 7-aastane valib samast soost sõbra(nna);
- 8,6-aastane teeb kodutöid, nagu koristamine, puude toomine jms; samuti valib iseseisvalt huviringe ja vaatab nädalalõpu telesaateid;
- 9,7-aastane läheb teise kvartalisse toidupoodi sisseoste tegema;
- 10,6-aastane juhib iseseisvalt noorterühma;
- 10,8-aastane teeb kodus väikest remonti;
- 10,9-aastane valib ja ostab iseseisvalt raamatuid;
- 11,4-aastane valib ise riideid ja hoiab neid korras;
- 11,5-aastane osaleb perekondlikes vestlustes;
- 12-aastane ostab ise kunstiteoseid;
- 12,2-aastane võib mitmeks päevaks üksinda koju jääda;

- 12,2-aastane võib hakata tihedalt sõbrustama vastassoo esindajaga;
- 13-aastane võtab teadlikult ja aktiivselt osa enesekasvatusest ning tal on oma arvamus poliitilistes ja maailmavaatelistes küsimustes;
- 13,3-aastane sõidab jalgrattaga linnas;
- 13,9-aastane võtab osa täiskasvanute poliitilistest vestlustest;
- 14-aastane läheb iseseisvalt tantsupeole;
- 14,4-aastane ostab täiesti iseseisvalt riideid;
- 14,5-aastane kulutab oma raha täiskasvanute nõusolekul, kuid ilma kontrollita;
- 15-aastased poisid ja tüdrukud võivad koos telkida; vanemate äraolekul hoolitseda nooremate õdede ja vendade eest kaks nädalat, minna pärast kella kümnet õhtul veel sõprade poole ning sõita üksinda võõrasse linna sugulastele külla;
- 15,1-aastane võib omandada väärtuslikke tarbeesemeid;
- 15,3-aastane võib õpetajatega, kasvatajatega või meistritega kasvatusküsimustes vaielda, minna koos vanematega täiskasvanutele määratud kultuuriüritustele;
- 15,7-aastane vastutab täielikult oma käitumise eest, räägib täiesti tõsiselt vanemate ja teiste täiskasvanutega abielust ning isa-ema kohustustest;
- 15,8-aastane võib teha isa ja ema töö kohta arvestatavaid märkusi;
- 16,4-aastane valib endale iseseisvalt elukutse;
- 16,5-aastane võib juba 2–3 klaasi õlut juua ja tüdruk hakata meikima;
- 16,6-aastast peab kõnetama Teie-vormis;
- 17,8-aastane võib hakata suitsetama;
- 18,1-aastane võib vastassoo esindajaga kahekesi telgis ööbida;
- 18,4-aastane võib astuda intiimvahekorda.

Loomulikult ei saa toodud vanuseid vaadelda kakskümmend aastat tagasi eksisteerinud normidena, veel vähem saab neid üle kanda nüüdisaega, mil nad kohati lausa naerma ajavad. Uuring näitas lapse etapilist, hüppelist arengut. Aegade jooksul võib muutuda ühe või teise tegevuse konkreetne vanus, kuid hüppeline areng jääb püsima.

2.3. Psüühiline vanus

Iseloomustab isiku võimet aru saada oma tegude tähendusest ja neid juhtida. Viimasel ajal on hakanud levima psüühilise vanuse laiem käsitlus. Psüühilisel vanusel eristatakse kolme aspekti: afektiivne, kognitiivne, intellektuaalne.

Afektiivse all mõistame lapse võimet allutada oma tahte afektid, mitte alluda esimesele afektiivsele ajendile.

Kognitiivse aspekti all mõistame lapse arusaamist situatsioonist ning võimet toimunud adekvaatselt edasi anda.

Intellektuaalne aspekt tähendab lapse teadmiste mahtu.

Üha vähem seostatakse psüühilist vanust meditsiiniliste näitajatega. Psüühilise arengu tähtsamad hälbepildid on vaimse arengu mahajäämus ja arengupeatus.

Mõnede psüühika külgede arengut ei ole võimalik kiirendada. Intellektuaalselt üliedukatel lastel (imelastel) säilivad kaua lapselikud huvid. Psüühiliselt infantiilsetel inimestel puudub harilikult arusaam inimestevahelistest keerulistest suhetest, neil on väiksem vastutustunne ja nad on kergesti mõjutatavad. Isegi siis, kui nad on saanud hiilgava hariduse, rahulduvad nad tagasihoidliku töökohaga ja on sageli vanemate, abikaasade või teiste aktiivsemate isikute hoole all.

Psüühiline infantilism kuulub kolmnurka, mille külgedeks on normaalne psüühika, nõrgamõistuslikkuse kerged vormid ja psühhopaatia. Lastepsüühiaater G. Suhhareva eristab kaht psüühilise infantilismi vormi: harmooniline ja disharmooniline infantilism.

Harmoonilist psüühilist infantilismi iseloomustab elavus, järjekindlus, emotsioonide eredus, janu uute muljete järele, võimevus alustatud lõpule viia, kerge ümberlülitumine, käitumine esimese ajendi mõjul. Disharmoonilisele infantilismile on iseloomulik ärrituvus, süttivus, valelikkus, oskamatus end tagasi hoida, kalduvus käituda erutatult ja hüsteeriliselt. Teadlaste arvates on disharmoonilist infantilismi võimalik diagnoosida suhteliselt lühikese aja jooksul (8.–13. eluaasta vahel). 14.–15. eluaastaks on sellistel noortel enamasti välja kujunenud mõned psühhopaatilised iseloomujooned. Õigusmenetluses oleks vaja nende psüühika iseärasusi arvestada ja seadusega sätestada, millal on psühholoogi kaasamine kohustuslik. Igati on põhjendatud arvamus, et selliste laste jaoks tuleb luua erikasvatusasutused.

Osaline või täielik psüühilise küpsuse mittedaandumine kuulub juba nõrgamõistuslikkuse ehk oligofreenia (patoloogia) valdkon-

da. Nõrgamõistuslikkus on intellektuaalse arengu mahajäämus. Nõrgamõistuslikkuse kergemas astmes (debiilsus) suudab inimene siiski üsna kriitiliselt hinnata igapäevaelu olukordi ja mõista oma tegude võimalikke tagajärgi ning ühiskonnas kehtivaid sotsiaalseid norme. Nõrgamõistuslikkuse astmed, teovõime ja süüdivuse puudumise tuvastab psühhiaater.

Kui selline inimene on sattunud õigusmenetlusse, peab psühhiaater otsustama, kas isik oli teo sooritamisel võimeline oma tegevusest aru andma ja seda juhtima. Osal juhtudel on peale psühhiaatria vajalik ka psühholoogia tundmine.

Paljude teadlaste arvates on näiteks 8-aastane vaimupuuetega laps eakaaslastest maha jäänud 2–2,5 aastat, 14-aastane vaimupuuetega laps 4,5 aastat. On pakutud ka teisi mahajäämusmääri: näiteks 14-aastase vaimupuuetega lapse mahajäämus vaid 2–2,5 aastat. Kuid nii või teisiti ei saa vaimupuuetega lapse puhul kasutada õigusmenetluses ühtesid ja samu kronoloogilisi näitajaid. Seda laadi probleemi ei ole ilmselt võimalik lahendada psühhiaatria-psühholoogia kompleksskertiisita.

Vaimupuuetega lastel võivad olla ülekaalus kas erutus- või pidurdusprotsessid. Erutusprotsesside ülekaalu korral on säärased lapsed impulsiivsed, väga elavad, emotsionaalselt ebapüsivad, satuvad kaasinimestega kergesti konflikti (eriti joobes), kalduvad agressiivsusele. Pidurdusprotsesside ülekaalu korral on nad aeglaste liigutustega, loiud, ükskõiksed ümbritseva vastu, alluvad kergesti ja kiiresti kaasinimeste mõjule, on kergesti vastuvõtlikud sisendusele.

Psüühikahälbe levinumaid vorme on psühhopaatia. Psühhopaatia ei ole vaimupuuetega hingehaigus (neuroos), vaid selline indiviidi psüühika anomaalia, mis määrab tema omapära. Psühhopaatiline iseloom ei muutu elu jooksul ning takistab inimesel ümbritseva keskkonnaga adekvaatselt kohaneda. Psühhopaatia diagnoosimine õigusmenetluses kuulub psühhiaatri pädevusse.

Normi ja psühhopaatia vahel on üleminekupiirkond, mida kutatakse isiksuse aktsentueerituseks. Aktsentueeritud isiksustel on ebaadekvaatne vastusreaktsioon (erinevalt psühhopaatidest) vaid löögi puhul isiksuse kõige kaitsetumasse kohta. Aktsentueeritud isiksusel on mõni iseloomujoon kujunenud intensiivsemaks, andes inimesele omapära. Samas pole neil psüühika struktuurihälbed nii totaalsed, nagu on omane psühhopaatidele.

2.4. Sotsiaalne vanus

Saabub mõnevõrra hiljem kui näiteks sajandi alguses. Töö on isiksuse kujundamise asendamatu tegur. Meie noored ei suuda kohane da või pettuvad oma esimesel töökohal. Pikaajaline saamine ühiskonnalt ja perekonnalt, ise vastu andmata, on kujundanud üleoleva suhtumise neisse, kes süstemaatiliselt töötavad. Siit aga ei ole õigusrikkumiste ja muude käitumishälveteni enam kuigi pikk tee.

2.5. Bioloogiline vanus

Tähtsamad tunnused on luude ja lihaste arengutase, suguline küpsus jne. Bioloogilise vanuse norm ja hälve on eelkõige seotud füüsilise aktseleatsiooniga. Praegused noored on tunduvalt pikemad kui nende eakaaslased mõnekümne aasta eest. Üks bioloogilise vanuse näitajaid on kasvu lakkamine. Praegu lõpeb poiste kasv 17.–19. eluaasta vahel, minevikus toimus see 23.–25. eluaasta vahel. Tüdrukutel on need ajavahemikud vastavalt 16.–17. ja 21.–23. eluaasta. Tunduvalt varem saabub suguküpsus, näiteks tüdrukutel saabub menstruatsioon 1–1,5 aastat varem kui mõnikümmend aastat tagasi. Varasem suguküpsuse saabumine neidudel nõuab selle arvestamist ka õigusmenetluses, eriti seoses seksuaalkuritegudega.

Teine bioloogilise vanuse hälve on arengu mahajäämus, kronoloogilisele vanusele mittevastavus. Sellisel juhul on tegu füüsilise infantilismiga, millega võib kaasneda psüühiline infantilism. Füüsilise infantilismi korral on kasv kängunud, soolised tunnused avalduvad minimaalselt jms. Samas on mõnedel füüsilise infantilismi tunnustega isikutel otse haiglaslikult arenenud emantsipatsiooni reaktsioon. Tuntud inimestest saab viidata Georg Lurichile, kes oli nooruses üsna kidura tervisegea. Olgugi et arstid keelasid tal sportida, või õigemini selle kiuste, treenis ta intensiivselt ja saavutas maa-ilmakuulsuse.

2.6. Kronoloogiline vanus normatiivaktides

Praegu kehtivale seadustikule toetudes võime märkida järgmisi kronoloogilisi vanuseid:

- Alates seitsmeaastaseks saamisest on lapsendamisel vajalik lapse nõusolek; kahjuks ei ole lapse nõusolek vajalik, kui vanemad vaidlevad selle üle, kellel on õigus, sageli ainuõigus last kasvatada.

- Alates 13-aastaseks saamisest võib lapsega sõlmida töölepingu. Varem võisid lapsed tööle hakata alles 14-aastaseks saanuna. Pool tosinat aastat tagasi keelas tsensor ühe üleliidulise konverentsi teeside kogumiku ilmumise, sest profi. Heino Siigur soovitas oma teesides lastel lubada tööd teha ka juba enne 14-aastaseks saamist. Tsensor leidis, et professor propageerib laste ekspuateerimist ja heidab sellega varju NSVL-i heale mainele. Praegu aga on arusaamatu, miks näiteks kümneaastane saapapuhastaja või lehepoiss ei võiks sõlmida töölepingut.

Toome veel mõningad ajalised orientiirid, mis vastavalt meie õigusele ja teadmistele iseloomustavad lapseiga.

- Kolmeaastane laps võib juba erandkorras anda ütlusi ja seega olla õigussuhte subjekt. Nooremalt kui 15-aastast tunnistajat või kannatanut ei hoiate vastutuse suhtes ütluse andmisest keeldumise ja teadvalt valeütluste andmise eest.

- Seitsmeaastane laps muutub vastavalt tsiviilseaduse üldosa seadusele osalise teovõimega õigussuhte subjektiks; see tähendab, et lapsed, kes on saanud seitsmeaastaseks, võivad sõlmida tehinguid juba iseseisvalt, kuid vanemate või eestkostjate nõusolekul ja heakskiidul. Ka laste mõjutusvahendite seadus võimaldab laste vastu kasutada mõjutusvahendeid, kui laps on saanud seitsmeaastaseks.

- Kriminaalõiguses kasutatakse sageli mõistet "lapsealine kannatanu". Eeldatakse, et lapsealine kannatanu on kuni 12-aastaseks saanu, eriti seksuaalkuritegude puhul. Küllaltki levinud on arvamus, et alla 12 aasta vanused lapsed ei saa seksuaalkuritegude puhul aru toimunu kui kuriteo tähendusest ega suuda anda toimunule vajalikku sotsiaalset hinnangut.

- 13-aastaselt algab erandkorras kriminaalvastutus. Siin on mõeldud selliseid kuritegusid nagu tahtlik tapmine, tahtlik tapmine raskendavatel asjaoludel, üliraske kehavigastuse tahtlik tekitamine ja mõned teised kuriteod. Olgu öeldud, et koostatud karistusseaduse üldosa seaduse projektides kavatakse kriminaalvastutuse

alguse iga mõnevõrra muuta. Vastavalt kriminaalmenetluse koodeksi §-le 38 on kaitsja osavõtt kohustuslik alaealiste kriminaal-asjades kuni nende täisealiseks saamiseni, isikute kriminaal-asjades, kes oma psüühiliste või füüsiliste puuete tõttu ei ole ise võimelised oma kaitseõigust teostama, ja nende isikute kriminaal-asjades, keda süüdistatakse kuriteos, mille eest võidakse mõista surmanuhtlus. Eespool loetletud isikutel ei ole õigust kaitsjast loobuda. Mis puutub alaealistesse, siis jutt käib lastest, kes on saanud juba 13-aastaseks, kuid ei ole veel saanud 18-aastaseks. Sama seaduse § 66 ütleb, et lisaks muudele tõkenditele võib alaealist anda tema vanemate eestkostjate, hooldajate või õppe-, kasvatus- või raviasutuse administratsiooni valve alla. Kriminaalmenetluse koodeksi § 126 näeb ette, et noorema kui 15-aastase alaealise süüdistatava ülekuulamisest peab osa võtma psühholoog või pedagoog, kellel on õigus esitada uurija kaudu küsimusi, tutvuda ülekuulamisprotokolliga ja esitada selle kohta oma märkusi. Ülekuulamisprotokollile kirjutab alla ka pedagoog või psühholoog. Pärast eeluurimise lõpetamist tutvustatakse süüdistatavat, ka alaealist, kogu toimikuga. Kui toimikus on materjale, mida kasvatuslikel eesmärkidel ei ole soovitatav alaealisele tutvustada, on uurija kohustatud tutvustama neid materjale alaealise kaitsjale või seaduslikele esindajatele süüdistatava juuresolekuta, mille kohta tehakse protokollile märkus. Alaealise kriminaal-asja arutamisel kohtus kutsutakse kohtuistungile ka alaealise vanemad või muud seaduslikud esindajad. Vajadusel võib kohus üle kuulata alaealise seaduslike esindajaid tunnistajatena. Alaealise kohtualuse seaduslikud esindajad viibivad kogu kohtuliku arutamise aja kohtusaalis.

- Kuni 14-aastaseks saanud lapsega suguühtesse astumise eest on kriminaalkoodeksis eraldi paragrahv;

- 15-aastaselt algab vastutus enamuse kuritegude ja haldusõiguserikkumiste eest. Tsiiviilmenetluses toob 15-aastaseks saamine samuti kaasa olulisi tagajärgi. Vastavalt tsiiviilkohtupidamise seadustiku §-le 68 kaitsevad 15–18-aastase alaealise, samuti piiratud teovõimega isikuks tunnistatu õigusi ja vabadusi vanemad, lapsendajad või hooldajad. Kohus kaasab ka alaealise või piiratud teovõimega isikuks tunnistatu. Kuni 15-aastase lapsealise, samuti vaimuhaiguse või nõrgamõistuslikkuse tõttu teovõimetuks tunnistatud isiku õigusi ja vabadusi kaitsevad kohtus tema seaduslikud esindajad: vanemad, lapsendajad või eestkostjad. Seaduses sätestatud juhtudel asjades, mis tulenevad tööõiguslikest ning abielu- ja perekonnasuhetest, samuti tehingutest, mis on seotud töötasu käsu-

tamisega, on alaealisel endal õigus kaitsta kohtus oma õigusi ja vabadusi. Kohus võib alaealisele abi osutamiseks kaasata vanemaid, lapsendajaid või hooldajaid. Kohus võib tunnistada kohtuistungis kinniseks, kui kuulatakse ära kuni 15-aastast alaealist või psüühiliste häiretega või nõrgamõistuslikku isikut. Kuni 15-aastased isikud, samuti vaimuhaigeks või teovõimetuks tunnistatud isikud võivad viibida kohtuistungis ajal kohtusaalis ainult kohtu loal. Kuni 15-aastaste lapsealiste, samuti vaimuhaigeks või nõrgamõistuslikuks tunnistatud isiku õigusi ja vabadusi kaitsevad kohtus tema seaduslikud esindajad: vanemad, lapsendajad või eestkostjad. Olgu märgitud, et samasugune on olukord ka 15–18-aastastega;

- Kriminaalkoodeksi mitmed paragrahvid näevad ette vastutuse, kui kannatanu on noorem kui 16 aastat. Nimetame siin sugukõlvatut tegevust noorema kui 16-aastase isiku suhtes, pederastiat teadvalt noorema kui 16-aastase isikuga.

- 17-aastaselt lõpeb lapsel koolikohustus ka siis, kui ta ei ole lõpetanud põhikooli.

- 18-aastane laps saab vastavalt lastekaitseseadusele täiskasvanuks, teisisõnu: lapseiga lõpeb 18-aastaseks saamisega. Vastavalt tsiviilseadustiku üldosa seadusele muutub inimene 18-aastaseks saades ka täielikult teovõimeliseks, see tähendab, et ta võib täiesti iseseisvalt sooritada kõiki tehinguid ja vastutab ka kõigi tehingutega tekitatud tagajärgede eest iseseisvalt.

- Mõningad eriseadused aga tõstavad täieliku teovõime siiski 21 aastale. Nii näiteks vastavalt hasartmängude seadusele võivad kasiinosid külastada noored, kes on saanud 21-aastaseks.

Toodud ülevaade on äärmiselt põgus. Õigusaktides on mainitud mitmesuguseid vanusepiire. Kuid ka eeltoodu põhjal saab öelda, et kõik seaduseandja katsed seostada bioloogiline, sotsiaalne, psüühiline ja kronoloogiline vanus on süsteemitud, sageli ilma iga-suguse teadusliku põhjendusega või isegi vastuolus teaduses hästi tuntud faktidega. Seega on vastavad uuringud hädavajalikud. Praegu võib juhtuda, et sisuliselt süütuid lapsi pannakse istuma, süüdlased pääsevad aga vastutusest.

Päev varem või hiljem

Põhjendamata on seaduseandja seisukoht, et kvalitatiivsed nihked lapse psüühikas on üldse nii täpselt kronoloogiliselt mõõdetavad. Vastavalt praegu kehtivale seadusele ei saa last vastutusele võtta,

kui ta on 12 aastat, 11 kuud ja 29 päeva vana ning lööb klassivenna maha. Kui ta teeb seda aga päev hiljem, võib ta täie rangusega vastutusele võtta. Psüühilises vanuses pole ju selle ühe päeva jook-sul toimunud mitte mingit hüpet. Võib-olla koguni vastupidi. Eel-misel päeval oli lapse enesetunne väga hea, 13-aastaseks saamisel ta aga haigestus, mille tõttu ei suutnud olukorras hästi orienteeruda.

Olen seisukohal, et süüdivuse tekkimine on pikaajaline protsess, kus ei saa ühepäevase täpsusega piiri tõmmata. Nõndanimetatud osaline süüdivus on põhjustanud pikki vaidlusi. Domineerivat seisukohta ei ole. Osaline süüdivus peaks aga olema ette nähtud ka Eesti Vabariigi seadusandluses (karistusseaduse üldosa seaduse projektis on see olemas). Oma seisukoha põhjenduseks toon vaid ühe näite praktikast. Hiljuti läbis meie ajakirjandust teade kahest kümneaastasest inglise poisist, kes loopisid raudteetammil kividega surnuks kaheaastase lapse. Inglise seadused võimaldasid poisid süüdi mõista. Eesti Vabariigi seadused aga sarnasel juhul ei lubaks seda. Seega oleme praegu olukorras, kus meie seadused kaitsevad meie lapsi, kuid meie laste tegelikult seadusete tegude eest ei kaitse meid mingid seadused.

3. LASTE SEKSUAALNE AHISTAMINE

3.1. Kuritarvitaja psüühika

Küsimusele, miks täiskasvanud inimene last seksuaalselt kuritarvitab, pole lihtne vastata. Sageli peetakse kuritarvitajat kas lihtsalt haigeks või põhjendatakse tema tegu sellega, et ta ei saa normaal-sest seksuaalsest kontaktist rahuldust. Need pole aga küllaldased põhjused, miks inimene läheb seksuaalse väärkohtlemise teele. Põhjusi peab olema rohkem ja alles nende koosmõju tulemusena muutub inimene seksuaalkurjategijaks.

Diskussioonides, mille teemaks on seksuaalne kuritarvitamine, mõistetakse süüdlane peaaegu eranditult hukka. Berliini nõuandlas "Laps keskpunktis" (*Kind im Zentrum*) püüeldakse aga selle poole, et saada aru süüdlasest, sest ainult nii on võimalik anda nii süüdlasele kui ka ohvrile efektiivset abi.

Järeleandmatult range suhtumine heidab teo toimepanijad välja endistest inimlikest seostest, sest neid koheldakse kui koletisi. See-

pärast keeldutakse neile andmast ka igasugust abi, mida nad tegelikult vajaksid. Abi ei vaja ainult ohver, vaid ka väärkohtleja. Ohvrit saab aidata kõige paremini, kui ta on valmis ka süüdlast aitama. Psühhoanalüütik Ernst Federn, kes elas üle Buchenwaldi koonduslaagri koledused, on enda ja oma kaaskannatajate juures tähele pannud, et ohver saab oma ohvrirollist vabaneda vaid juhul, kui ta suudab üle saada süüdlasest, suudab teda mõista ning üle olla kolestust ülekohtust.

Terapeutidele, psühholoogidele ja kasvatajatele, kes väärkoheldud lapsega tegelevad ning teda aitavad, saab vahel ette heita seda, et nad tihti kahtlustavad ülekohtuselt isasid oma laste kallal vägivalda tarvitavat, sunnivad last isa vastu tunnistusi andma ning lõhuvad sel moel perekonna. Perekonna ja lapse elukeskkond saab häiritud nii sel juhul, kui kahtlused isa suhtes olid ülekohtused, kui ka juhul, kui need osutusid õigeks. Seepärast peaks igakülgset uurima tagapõhja ja asja igati kaaluma, enne kui selline süüdistus esitada.

Inimeste hukkamõistu pälvivad nii kuritarvitaja kui ka vaele-tunnistuste andja. Avalikkus suhtub nendesse probleemidesse väga emotsionaalselt. Üle mitme veeru ulatuv pealkiri "Isa tarvitas tütre kallal elajalikult vägivalda" kutsub esile jälestuse teo kordasaatja vastu. Samad reaktsioonid (kuigi tundub, et veidi nõrgemal kujul) ilmnevad ka pealkirjade puhul nagu "Valesüüdistus purustas elu" või "Last sunniti valet tunnistama". Hukka mõistes unustatakse sageli küsida, kuidas see juhtus, mis tõukas kuritarvitaja sellele teole. Liigsete emotsioonide tõttu ei saa kõrvaltvaataja rollist lähtudes toimepandut vaadata. See raskendab ka vajaliku abi andmist. Väga halvustav avalik suhtumine kuritarvitajasse teeb kuriteo sooritanud täiskasvanul seda võimatuks endale tunnistada.

Sellises üleskõetud õhustikus on võimatu, et kuritarvitatud laps tunneks kuritarvitaja vastu midagi muud peale vastikustunde, viha ja kartuse. Mõeldamatu on, et laps pärast kuritarvitamist isa poolt tunneks tema vastu armastust või tahaks talle andestada. Abi nii kuritarvitajale kui ka tema ohvrile on sellistes tingimustes raskendatud, kui mitte võimatu. Abi peaks eeldama ka kuritarvitaja mõistmist ja küsimuse esitamist, mis viis ta sellele teele.

Mehed, kes oma lapsi seksuaalselt kuritarvitavad, võivad perekonnaringis olla türannikalduvustega valitsejad, kuid sisemiselt on nad pigem ebakindlad ja nõrgad isiksused, kes näevad palju vaeva, et oma puudusi varjata. Kogemustest lähtudes on kuritarvitajad enamasti silmapaistmatud, näiliselt normi järgivad mehed, kes kuulu-

vad mitmesugustesse erialagruppidesse ning sotsiaalsetesse kihtidesse. Nad ei vasta kultuuriliselt tekkinud nõudmistele ja standarditele mehelikkusest ega vabasta end ka nende normide täitmisest. Nad kannatavad pigem mehelike läbielamiste defitsiidi all. Sageli tunnevad nad end pärast seksuaalse väärkohtlemise avalikuks tulekut kui “fakti ohvrit”, mille läbi nad tihti takerduvadki väärkohtlemistoiminguisse. Soovid, mis seksuaalse kuritarvitamise kaudu tahetakse rahuldada, ei ole tegelikult tingitud otseselt seksuaalnaudingust. Selle taga on hoopis teised vajadused: vajadus armastuse, psüühilise ja füüsilise kontakti, iseseisvuse, tunnustuse ja võimu järele. Sellised ootused suunatakse lapsele seksuaalakti kaudu. Otsesest vahekorda kasutatakse tihti seepärast, et see “kuulub” mehelikkuse juurde. Seksuaalkuriteoga tahetakse kompenseerida puudujäävat mehelikkust. Last kuritarvitav täiskasvanu loob fantaasias kujutluse lapsest kui partnerist. Laps seevastu on seatud aga oma ema rolli, kes tunneb end karistatava lülina, kes peab seda kõike saladuses hoidma ja tunneb end alandatuna. Kuritarvitaja tunneb end lapsega võrreldes suure, tugeva, isaliku, partnerliku, vaba ja võimsana.

Sageli on seksuaalakt vahendiks, mille kaudu kuritarvitaja saab väljendada oma võimu ning seetõttu valibki vägivallaobjektiks lapse. Seksuaalne väärkohtlemine pannakse toime mitte seksuaalsuse, vaid hoopis vägivalla pärast. Me võime kuritarvitaja kohta öelda, et ta täiskasvanulikkus on häiritud ja seepärast otsibki ta toetust laste hulgast. Kuid ka temal oli kord suhe täiskasvanud partneriga, kellega ta lapse sai. Kas pärast seda muutus midagi? Kui, siis mis. Või leidis vahekord aset siis, kui üks või mõlemad partnerid polnud selleks veel valmis. Täiskasvanud seksuaalkurjategija, olles seksuaalsuhtes lapsega, kujutab ette sellist armastust, mida ta ei koge (enam) suhetes oma naise või partneriga. Seepärast otsib ta puuduvat lapse juurest. Samuti saab ta oma lapse peal katsetada seksuaalfantaasiasid, mida mehe enda või naise silmis peetakse ebamehelikuks või perversseks. Mees ei saa sundida naist tegema asju, mida ta lapsega saab teha. Samuti võivad seksuaalset väärkäitumist põhjustada haigused, pettumused ja alaväärsustunne ka väljaspool partnersuhet. Sellele vaatamata ei piisa alati neist põhjustest, et täiskasvanu oma last asenduspartnerina kasutaks. Täiskasvanu, kes kasutab last oma seksuaalvajaduste rahuldamiseks, teeb seda lootuses vältida psühhoseksuaalseid probleeme, mille põhjused ulatuvad lapsepõlves kogetud alaväärsustundeni. Samuti on üheks põhjuseks see, et ta on ilma jätud kogemustest ja

läbielamustest, mis on vajalikud täisväärtusliku isiksuse arenguks. Sageli on kuritarvitaja ise kogenud lapsepõlves füüsilist või seksuaalset vägivalda. Oma lapse seksuaalse väärkohtlemise tagajärjel takistab ta ka oma lapse täisväärtuslikku ja iseseisvat arengut. See- ga tekib suletud ring, kust välja tulla on raske.

Üldiselt võib öelda, et last seksuaalselt väärkohtleval isikul on häiritud väärtushinnangute sotsialiseerumine, mis ei võimalda tal nagu teistel omaealistel oma vajadusi aktsepteerida. Tegelikult surub ta oma vajadused alla ning peidab neid. Ta on harjunud normidele mittevastavat käitumist saladuses hoidma ja põgeneb avalikkuse eest. Täiskasvanu mässib oma kuriteo saladusloori ning seob sellega ka oma ohvri, kes ei julge tehtust kellelegi rääkida ja tunneb samuti hirmu teo avalikuks tuleku pärast.

Sageli näeb täiskasvanud kurjategija ennast ainukesena inimesena, kes last tõeliselt armastab, temast hoolib kui "hea isa".

Seksuaalkurjategija käitumine on üldjuhul järgmine:

- eitab kuritarvitamise fakti;
- ratsionaliseerib tehtut, põhjendades seda isaliku hoolitsusega;
- otsib kontaktist tegelikult armastust, hoolitsust ja hellust;
- lükkab süü ja vastutuse kas ahvatlevale lapsele või ebasõbralikule naisele, kelle pärast ta peab oma "mehelike" seksuaalvaja- duste objekti mujalt otsima.

Seksuaalkurjategija säilitab endast pildi kui armastavast ja hooli- vast isast, hoides sellega eemale oma hirme ja süütunnet. Ta on kogu oma elu üles ehitanud salatsemisele. Eitamine on aga üks kaitsemehhanism, mis mina-pilti koos hoiab. Eitamissüsteemi lam- mutamine on üks suuremaid raskusi niisuguste inimeste abistami- sel. Eitamisest vabanemine peab olema aga teraapia esimesi eesmärke. Kui see õnnestub, on võimalik kuritarvitajale pakkuda teisi rehabilitatsiooni võimalusi, nagu kuriteo reaalsus ja tema psüühilised funktsioonid, reaalne abisüsteem ja tugiisikud, kes aitavad elus toime tulla ilma kellegi väärkohtlemiseta. Teo eitami- sest vabanemine on pikaldane teraapiline protsess, mis nõuab aega.

Katsed inimest seksuaalsest väärkäitumisest õigele teele juhtida teda tabada võiva karistuse kaudu ei anna tulemusi, sest kuritarvi- taja õpib elama karistusähvarduse all ja seega ei kao ka salatsev käitumine. Tema paljastamine või karistuse taotlemine näitab kuri- tarvitajale vaid seda, et teda kaitsev eitussüsteem ei olnud küllalt hästi üles ehitatud. Karistus sulgeb kuritarvitajale väärkäitumise ületamise tee. Karistamisel võib olla mõni teine eesmärk, nagu hea

maailma esiletõstmine, kus halba saab personifitseerida ja sellest vabaneda. See oleks nagu puhastusrituaal, mille kaudu tuleks vabaneda nii väärkäitumisest kui ka seesugustest seksuaalsetest fantaasiatest.

Kokkuvõtteks võib öelda, et seksuaalne väärkohtlemine ei teki ühe põhjuse tagajärjel, vaid neid võib olla mitu. Väga suurt mõju avaldavad lapseas saadud positiivsed kogemused, tundmused ja kinnitused oma käitumisele.

3.2. Laste seksuaalne ahistamine ja verepilastus

1996. a septembris toimus Stockholmis maailma esimene laste seksuaalset kuritarvitamist ja laste prostitutsiooni käsitlev konverents. Eesti üldsuse teadvusesse ei ole probleemi tõsidus veel jõudnud. Valitseb arvamus, et kui probleemi ei käsitleta, ei ole seda meie jaoks ka olemas. Kõrgkoolides ei õpetata seksuoloogiast, rääkimata õigusseksuoloogiast. Uuringuid seksuaalsete hälvete vallas ei ole meil tehtud ja seepärast kasutan USA teadlaste andmeid, mida aitas koguda ja refereerida Ain Laansalu. Jutt tuleb veidi teisest aspektist, võrreldes sellega, mida arutati Stockholmis. Käesoleval juhul vaatleme seksuaalse ahistamisena tegu, mis sisaldab füüsilist kontakti, kontakti katset või kõlvatu ettepaneku tegemist. Laste seksuaalne ahistamine jaguneb järgmiselt:

- 1) teod, mis on sooritanud isikud väljastpoolt perekonda;
- 2) teod, mis on toimunud peresiseselt (verepilastus).

Keskmine seksuaalse kuritarvitamise algusiga on tüdrukutel 11 eluaastat ja poistel 12 eluaastat, kuid tüdrukuid kuritarvitatakse ka enne 11 eluaastat ning poisse veidi hiljem kui 12 eluaastat.

Isa-tütte verepilastus toimub kõige tõenäolisemalt siis, kui ema ei ole kodus. Finklehor leidis, et tüdrukuid, kelle ema oli tihti kodust eemal, kuritarvitati seksuaalselt kaks korda enam kui neid, kelle ema oli rohkem kodus.

43%-l juhtudest esines seksuaalset kuritarvitamist ainult üks kord ja 68%-l juhtudest toimus see ohvri, toimepanija või mõlema ühises kodus. 68%-l juhtudest kestis seksuaalne kuritarvitamine alla kahe aasta; 95% ohvritest elas samal ajal koos vanematega. Uurimustest järeldub, et isa-tütte verepilastus sisaldab tavaliselt rohkem kui ühte intsidenti ja kestab pikemat aega.

Enamus ohvreid reageerib vähemalt alguses passiivselt. Põhjused, miks ohvrid ei tõrjunud seksuaalset kuritarvitamist, on järgmised:

- füüsilise jõu kartus;
- teadmatus;
- pettuse (reetmise) tõttu tekkinud kaitsetus;
- tunded toimepanija vastu;
- ähvardused perekonna poolt;
- võimu puudumise tunne;
- kartus, et ema saab teada;
- tähelepanu vajadus;
- toimepanija autoriteet ja majanduslik sõltuvus temast.

Paljudel juhtudel esines kombinatsioone eelnevatest põhjustest. Vähesed ohvrid ei julgenud kohe rääkida kellelegi seksuaalsest kuritarvitamisest. Paljud rääkisid juhtunust kohe kas emale, sugulasele, õpetajale või mõnele teisele täiskasvanule. Enamikul juhtudest see, kellele toimunud räägiti, keeldus lugu uskumast või ei soovinud olla asjaga seotud. Ainult viis kahekümnest emast viskas isa kodunt välja — ja seda ka vaid siis, kui ema ise soovis isast vabaneda ning lapse seksuaalne kuritarvitamine oli heaks ettekäändeks.

Enamus isa-tütre verepilastuse juhtumeid lõpetab ohver. Üsna palju neide jookseb vägivalla eest kodunt ära. Kuidas nad lõpuks siiski suutsid lõpetada seksuaalse kuritarvitamise?

44% küsitletud seksuaalse kuritarvitamise ohvritest vastas, et see kõik lõppes tegutsemise, peamiselt just nendepoolse vältimise tõttu. 27% viitas sellele, et keegi aitas neid. 21% ütles, et seksuaalne kuritarvitamine lõppes tänu vältimisele ja väljastpoolt tulevale abile. Et vägivalla lõpetas seksuaalselt kuritarvitaja ise, täheldati väga harva.

Seksuaalse kuritarvitamise ohvrid alustavad vastupanu alles 14- või 15-aastaselt, sest siis hakkavad nad aru saama selle ebaloomulikkusest ja rasedaks jäämise ohust.

Seksuaalse ahistamise järelmõjud. 26% vastanutest ütles, et seksuaalsel ahistamisel on nende elule “suur” mõju, 26% “mõningane” mõju, 27% “väike” mõju, ja 22% ütles, et neile ei avalda see absoluutselt mõju. Samamoodi ka 54% nii meestest kui ka naistest, keda lapsepõlves seksuaalselt kuritarvitati, ütles, et nende elule on see avaldanud suurt mõju. On leitud, et naised, keda on lapsepõlves seksuaalselt kuritarvitatud, on rohkem depressioonis ja rahutud,

neil on madalam enesest lugupidamine kui naistel, keda ei ole niiviisi koheldud.

Madal enesest lugupidamine on üks sümptomeid, mida võib väga sageli leida just verepilastuse ohvritel. 60% isa-tütrel verepilastuse ohvritest ütles endal esmajoonel olevat "negatiivse minapildi". Need naised peavad ennast "röpaseks", "halbaks", "häbi-väärseks".

Väga suurel osal seksuaalse ahistamise ohvritest olid väras-tunud tõekspidamised. Näiteid: "On ohtlik saada kellegagi lähedaseks, sest alati petetakse, võrgutatakse või tehakse sulle haiget" (92%); "Ma olen teistest alaväärtuslikum, sest mul ei ole normaalseid kogemusi" (90%); "Ühtegi meest ei või usaldada" (90%); "Ükski mees ei taha minust hoolida ilma seksuaalsuheteta" (86%); "Ma oleksin pidanud olema vastutav seksi eest, kui ma olin noor, sest see kestis edasi nii kaua" (80%).

Psühhiaatrid leidsid niisuguseid patsiente uurides ja ravidel neil suurel hulgal süütunnet, viha ja enesesüüdistust. Süütunne ja enesesüüdistus on sageli seotud järgmiste faktidega:

- 1) paljud lapsohvrid ei avalda toimepanija lähenemiskatsetele vastupanu;
- 2) mõned ohvrid kogevad emotsionaalset või füüsilist rahuldust;
- 3) seksuaalne kuritarvitamine võib kesta kaua aega ja ohvrid võivad tunda, nagu nad "lubaksid" sellel jätkuda.

Isa-tütrel verepilastuse juhtumite korral on viha suunatud sageli emale. Ema peetakse kõige selle eest vastutavaks. 60% verepilastuse ohvritest (ravil olnutest) ütlesid, et nad vihkavad oma ema.

Need läbielamised põhjustavad võimetuse usaldada ja armastada, kartuse ümbritseva emotsionaalse ja/või füüsilise intiimsuse ees, kartuse, et jälle kuritarvitatakse, heidetakse kõrvale, reedetakse või hüljatakse. Samuti tuntakse, et ei olda midagi väärt, neist ei saada aru ning tajutakse ülemäärast sõltuvust suhetes. Uurijad leidsid, et 79% verepilastuse naisohvreid koges keskmisi või suuri probleeme suhetes meestega. Kliinilised uuringud näitavad, et paljudel naistel oli ka raske luua sõprussuhteid teiste naistega.

Paljud verepilastuse ohvrid abielluvad, neil on lapsed või nad hakkavad kokku elama oma partneriga kohe pärast vanematekodust lahkumist. Üsna sageli nähakse meespartneris "kaitsjat" ja abielu on justkui põgenemistee. Mõnedele on see ka viis, kuidas ennast kaitsta suhete eest teiste meestega. Paljud naised näevad abielu kui ideaalset olukorda, kus võib leida armastust ja kiindu-

must, kindlust ja turvalisust. Ometi väidab 38–40% verepilastuse ohvritest, et neil on füüsiliselt vägivaldne abikaasa.

Peaaegu kõik kliinilised uuringud näitavad ohvritel hilisemaid seksuaalprobleeme, eriti just verepilastuse ohvritel. Tüüpiline kliiniline pilt noorena traumaatilist seksuaalset kuritarvitamist kogunud naiste hilisemast sugelust:

- 1) raskused eelmängus (äkiline tunnete muutus partneri keha suhtes, on raske partnerit puudutada või kallistada, vähenenud huvi seksuaalsuhete vastu või minimaalne erutuvus kontakti vältel);
- 2) kontrollivad oma erutust;
- 3) võime saada orgasmi ilma mõnu tundmata.

Lapsena seksuaalselt kuritarvitatud naised ütlevad endal olevat ka mitmesuguseid seksuaaldüsfunksioone: frigiidsus, düsorgasmia, düspareunia või rahulduse saamine ainult mingitel spetsiifilistel tingimustel.

Seksuaalne ahistamine on seotud ka prostitutsiooniga. Hulk prostituute ütles, et neid on lapsepõlves seksuaalselt kuritarvitatud (65%).

Arvatakse, et mõned seksuaalse ahistamise ohvrid ühinevad selise sotsiaalse grupiga, kus on ülekaalus vägivaldne käitumine. Osa naisi hakkab aga tarvitama alkoholi või narkootikume. Leiti korrelatsioon seksuaalse ahistamise astme ja sotsiaalse staatuse vahel. Näiteks oli tõsist seksuaalset ahistust kogenud naistel keskmisest palju madalam haridus, väiksem sissetulek ning nende abikaasad kuulusid palju tõenäolisemalt madala kvalifikatsiooniga tööliste hulka.

On veel mitmesuguseid probleeme, mis on tekkinud seksuaalse ahistamise tõttu: somaatilised kaebused (tavaliselt peavalud); obsessiiv-kompulsiivne käitumine; söömishäired, enesetapukatsed; destruktiivne käitumine.

Ka meestel esinevad analoogilised hälbed. Neil on naisohvrite omadega küllaltki sarnased sümptomid. Mehed ütlesid endal olevat depressiooni, isolatsiooni, vähese enesemõistmise, raskused suhete loomisel ja säilitamisel ning seksuaalprobleemid. Hulk meessoost ohvreid leiab nagu naisedki, et see, mis juhtus, oli nende süü. Ometi on meesohvrite probleemid mõnevõrra erinevad vastassoo omast. Mehed ütlevad endal olevat identiteedi puuduse või sooidentsuse häireid, seksuaaleelistuse konflikte, seksuaaldüsfunksioone, külgetõmmet laste poole ja muid seksuaalkomplikatsioone.

Vastavalt USA uurijaile on kõige sagedasem seksuaalse ahistamise tagajärg posttraumaatiline stresshäire: trauma korduv läbielamine pealetükkivates kujutlustes ja unenägudes, eraldumine teistest inimestest, vähene aktiivsus, anhedoonia ning traumat meenutava tegevuse ja situatsioonide vältimine.

Toome ka "lapse seksuaalse kuritarvitamise traumageenilise dünaamika mudeli". See eklektiline ja võrdlev mudel sisaldab nelja komponenti, seletamaks seksuaalse ahistamise mõjusid:

- traumaatiline seksualiseeritus;
- reetmine, petmine;
- stigmatsioon;
- võimutus (võimu puudus).

Finklehori (USA) seletav mudel on kõige parem teoreetiline raamistik, mis on siiani sellel alal välja töötatud.

Üsna olulist osa juhuslikult küsitletud naisi on lapsepõlves seksuaalselt ahistatud. Enamgi veel, paljud neist ütlesid, et see on nende elu negatiivselt mõjutanud. Kliiniliste andmete järgi on mõned naised kogenud seksuaalset ahistamist väga rängalt. Nendel naistel on leitud mitmesuguseid probleeme: emotsionaalsed reaktsioonid ja negatiivne mina-pilt, suhete ja seksuaalprobleemid.

Ilmselt on aga tõetera ka Poola tuntud õigusseksuoloogi Z. Starowiczi arvamuses, et lapse psüühikale avaldab palju suuremat negatiivset mõju asja uurimine kui ahistamise fakt ise. Siit erilise delikaatsuse vajadus vestluses lastega nende seksuaalsest ahistamisest.

3.3. Seksuaalselt ahistatava abistamise põhireglid

Oma töö iseloomu tõttu on õpetaja sageli esimene, kes avastab, et lapsega on midagi lahti ning muutunud käitumise põhjuseks võib olla seksuaalne väärkohtlemine. Samuti võib õpilane valida õpetaja usaldusisikuks, kellele ta avaldab oma kohutava saladuse ja kellega koos loodab oma muredele lahendust leida. Õpetaja peab seksuaalselt kuritarvitatud lapse eest seisma, teda usaldama ning lapsele tuge ja abi pakkuma. Seoses sellega tekib küsimusi, kuidas käituda ja tegutseda.

Tuleb säilitada rahu, aga ühtlasi püüda olukorras selgusele jõuda. Selleks astuda järgmisi samme:

- seksuaalsele ärakasutamisele viitavate signaalide äratundmine;

- päeviku sisseseadmine (märkmed lapse käitumise kohta ja lapse ütlused);
- abi otsimine, näiteks kolleegidelt või nõuandlatest.

Tuleb luua usalduslik mikrokliima enda ja lapse vahel. Selleks arvestada järgmist:

- et lapsega tekiks usalduslik suhe, peab õpetaja leidma lapsega ühise keele, temasse heatahtlikult suhtuma;
- õpetaja peab aegamööda süvendama ja intensiivistama kontakti lapsega;
- õpetaja peab last julgustama oma probleemidest rääkima.

Laps peab tundma õpetaja poolehoidu, et ta julgeks end tema hoolde usaldada;

- õpetaja peab uskuma last ka siis, kui tekivad vasturääkivused. Sageli võib laps öeldut hiljem hirmu tõttu muuta;
- õpetaja peab andma lapsele mõista, et tema probleemiga ollakse tuttavad. Laps peab tunnetama, et ta ei ole oma probleemidega üksi;
- õpetaja peab hukka mõistma lapse vastu suunatud teo, mitte selle sooritaja;
- õpetaja peab kinnitama lapsele, et vastutus seksuaalkontakti eest lasub ainult täiskasvanul. Lapse süütunnet tuleb vähendada.

Abinõud:

- õpetaja teeb kindlaks, missugust abi laps temalt ootab ja selgitab talle, kui reaalsed need ootused on;
- õpetaja peab arvestama lapse vanust ja vastavalt sellele tõmbama last kaasa probleemile lahendust otsima;
- õpetaja selgitab välja lapse sotsiaalse ümbruskonna (tugiisikud);
- õpetaja võtab kontakti vaid lapse nõusolekul;
- kui laps keeldub sellest, et õpetaja võtab ühenduse tugiisikuga, tuleb õpetajal pöörduda kohaliku nõuandla poole, et läbi arutada teised võimalikud abinõud;
- kui laps on nõus, et õpetaja võtab kontakti tugiisikuga, peab õpetaja intensiivistama kontakti tugiisikuga ja pakkuma abi võimalusi;
- kui õpilane on juba täisealine, soovitab õpetaja pöörduda õpilasel ka nõuandlate poole abi saamiseks.

3.4. Laste ja noorukite seksuaalsele kuritarvitamisele viitavad märgid

Spetsiifilised sümptomid:

- suguhaigused, suguelundite krooniline sügelemine, kroonilised kuseteede infektsioonid (kindel märk kuni kümneaastastel lastel);
- suguelundite, päraku ja kaela piirkonna vigastused;
- veritsused, voolused ja hormonaalkahjustused (juba väga väikestel lastel);
- varajane rasedus (tüdrukutel, kes on just saanud suguküpsiks).

Ebaspetsiifilised sümptomid

Kõik psüühilised ja füüsilised muutused ning tekkinud iseärasused võivad viidata seksuaalsele kuritarvitusele. On tähtis, et muutunud käitumise taga, eriti kui muutus on toimunud äkki, nähakse ühe võimaliku põhjusena seksuaalset kuritarvitamist.

Nii tüdrukute kui ka poiste psühhosotsiaalse käitumise iseärasused:

- kõnehäired;
- unehäired;
- järsk õpiedukuse langus koolis või vastupidi, üleliigne agarus;
- kleptomaania;
- agressiivne käitumine teiste laste suhtes;
- kontsentratsiooniraskused;
- eale mittevastav käitumine;
- kontakti kartev või vältiv käitumine;
- ärajooksmine, põgenemine.

Poiste psühhosotsiaalse käitumise tüüpilised tunnused:

- kergesti vallanduv agressiivne käitumine;
- hirm homoseksuaalsuse ees;
- seksuaalselt agressiivne käitumine, sagedane masturbeerimine;
- süütamine.

Autoagressioon

Seksuaalselt väärkoheldud tüdrukute juures on märgatud, et sellise hirmsa vägivalda pideva talumise tõttu muutub nende keha objektiks, millega nad ei taha end samastada. Keha on nende jaoks ainult keht. Autoagressiivne käitumine annab sisemisele valule välise reaalsuse. Sellise käitumise juurde kuuluvad:

- küünte närimine;
- juuste katkumine;
- endale löikehaavade tekitamine, eriti käte piirkonnas;
- suitsiidikatsed kuni enesetapuni.

Seksualiseeritud käitumine

Seksualiseeritud käitumine erineb väikeste laste ja noorukite hulgas. Väikeste laste (kuni 6-aastased ja algkooliõpilased) seksualiseeritud käitumine on üheks kindlaks signaaliks seksuaalsest kuritarvitamisest. Selle tunnuseks on ebaharilikud seksuaalsust väljenduvad sõnad, joonistused ja mängud, kus laps elab uuesti läbi kogatud vägivalda. Tüdrukute seksualiseeritud käitumine erineb enamasti poiste omast. Tüdrukud näitavad läbi elatud vägivalda teisiti kui poisid. Kui väikesed tüdrukud suudlevad, endal seeliku üles tõstavad, sagedasti masturbeerivad, meestel pükstest kinni haaravad jne, on selline käitumine seksuaalse kuritarvitamise tagajärg.

Psühhosomaatilised ja kehalised sümptomid

On teada, et psüühilised pinged ja probleemid väljenduvad sageli kehaliste sümptomitena, sest lapsed ei oska sellist sisemist valu taluda ega sellega ise toime tulla. Kehalised vaevused on justkui kaitsefunktsiooniks, s.t ohver põgeneb haigusesse. Sagedasemad psühhosomaatilised haigused:

- kõnehäired (legasteenia);
- unehäired, väsimus;
- kontsentratsioonihäired;
- kõhuvalu, kurguvalu, migreen;
- seedejäätmed;
- astma;
- söömishäired (anoreksia, buliimia);
- nahahaigused, seenhaigused, allergia.

4. KRIMINAALMENETLUSE MÕJU KUJUNEVALE ISIKSUSELE

4.1. Üldmärkused

Viimastel aastatel registreeritud lastevastaste seksuaalkuritegude märgatav kasv maailmas on tekitanud üha suurema vajaduse lapsi kaitsta ja mõista kohut õiguserikkujate üle. Selle tulemusena tuleb lastel aina rohkem kokku puutuda kriminaalmenetlusorganitega. Kahjuks on kohtud loodud rohkem täiskasvanute kui laste jaoks. Menetlustoimingud ning tõendite esitamise reeglid ei arvesta laste arengu iseärasustest tingitud vajadustega.

Sellest on kirjutatud palju, et kriminaalprotsessisüsteemist tulenev trauma, mis on tingitud kohtutoimingutest, võib pigem tugevdada kui vähendada seksuaalkuriteo tagajärjel tekkinud negatiivset mõju. See on viinud diskussioonini selle üle, kuidas peaks kriminaalmenetlust kohandama laste spetsiifilistele arengu- ja emotsionaalsetele vajadustele. Traditsiooniliste kohtutoimingute muutmine peaks kindlustama laste võimet anda asja kohta seletusi ja viima miinimumini võimaliku kohtuga seotud trauma. Sellised muudatused aga võivad tuua mitmeid komplitseeritud tagajärgi. Esiteks, astutakse üle süüdistatava konstitutsioonilistest õigustest, teiseks on neid muudatusi kogu riigis raske teha ning kolmandaks, kuni vastava kohtupraktika kujunemiseni kasvab ilmselt kõrgemate kohtute seotus lastevastaste seksuaalkuritegude asjades.

Järgnevalt püüame vastata kolmele küsimusele, mis on seotud laste kui kannatanutega kriminaalasjades: Kui tihti annavad lapsed kohtus tunnistusi? Kas osavõtt kriminaalmenetlusest, eriti tunnistuse andmine kohtus on lastele kahjulik? Kas võimalikud uuendused vähendavad laste kohtuga seotud stressi? Rõhuasetus on uuematel uurimustel.

4.2. USA uurimustest

Uurimuste tulemused näitavad, et lapsed annavad kohtuliku arutamise käigus harva tunnistusi. USA teadlaste andmeil annavad lapsed kõigist registreeritud kriminaalasjadest tunnistusi vaid 3–4%-s. Nendes kriminaalasjades aga, kus on esitatud süüdistus-

kokkuvõtte või milles on läbitud mingi kohtulik eelmenetlus, on laste tunnistused sagedasemad.

Faktorite hulgas, mis mõjutavad kriminaalasja kohtulikule arutamisele saatmist, on teo toimepannud isiku tuvastatus, asitõendite olemasolu ja lapse vanus. Asjad, milles on osaliseks eelkooliealine laps, jõuavad väiksema tõenäosusega kohtu ette kui kooliealiste laste asjad, samuti on väiksem tõenäosus, et kohtulikult arutatakse asju, kus teo toimepanija oli lapse bioloogiline isa, ema elukaaslane või sõber.

Niisiis tunnistavad uuringute tulemused, et suhteliselt vähestelt lastelt nõutakse tunnistuse andmist asja kohtuliku arutamise käigus. Seega puudutaksid kohtuliku arutamise normide muudatused kriminaalprotsessis vaid ühte suhteliselt väikest osa lastevastastest seksuaalkuritegudest. Seetõttu on oluline, et edasised uuringud keskenduksid rohkem teistele laste kriminaalprotsessist osavõtu vormidele.

Viimastel aastatel on Ameerika Ühendriikides korraldatud kolm suuremat uurimust, et kindlaks teha kriminaalkohtumenetlusest osavõtu emotsionaalne mõju lapsealastele seksuaalkuriteo ohvritele ja tunnistajatele.

Esimene oli Denveris ja Colorados 1992. a Kokku jälgiti 218 last, kelle vastu toime pandud kriminaalasjades oli esitatud süüdistuskokkuvõtte, kogu nende osavõtu jooksul õigusmenetlusest. Lapsi hinnati varsti pärast süüdistuskokkuvõtte esitamist; esimesel ilmumisel kohtusse; kolm ja seitse kuud pärast esimese tunnistuse andmist ja lõpuks, kui kriminaalasi oli lõpetatud. Lapsi intervjueriti vahetult enne ja pärast tunnistuse andmist, et kindlaks teha nende mõtted ja tunded pärast kogetut. Kohtuistung toimumise päeval täitsid vanemad kontroll-lehe lapse käitumisprobleemide kohta ja lapsed ise rääkisid oma meeolust. Kõigil teistel testimise kordadel täitsid laste emad kontroll-lehe lapse käitumise kohta ja lastelt ning vanematelt küsiti, millised on nende mõtted ja tunded protsessi ning osavõtu kohta sellest. Iga last, kes oli andnud tunnistusi, võrreldi lapsega, kes tunnistusi ei olnud andnud.

Selle uurimuse tulemusel leiti vähe erinevusi tunnistusi andnud ja mitteandnud laste vahel nende vanemate täidetud kontroll-lehete alusel. Ainsad erinevused ilmsid seitsme kuu pärast, mil leiti, et nende laste stress, kes tunnistusi polnud andnud, on vähenenud, võrreldes nende lastega, kes on tunnistanud. Lapsed, keda oli ülekuulamisele küsitletud rohkem kui üks kord, olid rohkem rõhitud

kui need, keda küsitleti vaid üks kord või mitte kordagi. Viimaste gruppide vahel erinevusi peaaegu ei täheldatud. Leiti, et laste emotsionaalse seisundi paranemine seitse kuud pärast tunnistuse andmist olenes järgmistest teguritest:

- a) vähem ülekuulamiskogemusi;
- b) suurem ema toetus;
- c) lapse ütlusi kinnitava tõendusmaterjali olemasolu;
- d) vanemate positiivne suhtumine õigussüsteemisse;
- e) laste vähem negatiivne suhtumine kohtuprotsessis osalemisse.

Viimases küsitluses selgus, et emotsionaalsete näitajate paranemine sõltus enim sellistest teguritest:

- a) vanemate suurem rahulolu õigussüsteemiga;
- b) vanemate veendumus, et kohus on olnud õiglane;
- c) vanemate veendumus, et õiguskaitseüsteem ei ole lapsele kahjulikku mõju avaldanud.

Faktorid, mis ei olnud seotud paranemisega:

- a) lapsele osutatud õigusabi;
- b) küsitluste arv;
- c) kriminaalaja tulemus.

Vastused antud küsimustele näitasid, et lapsed ja vanemad tajusid stressi seoses kohtuga. Ülekuulatud laste vanemad väitsid sagedamini kui mitteülekuulatud laste vanemad, et nende laste käitumine halvenes kohtuprotsessist osavõtu ajal. Enne ülekuulamist väljendasid lapsed üldiselt negatiivseid tundeid ülekuulamise, kaitsjaga rääkimise ja kohtualusega kohtumise kohta, kusjuures vanemad lapsed olid rohkem stressis kui nooremad. Pärast ülekuulamist väljendas suur osa lastest kergendustunnet ja paljud märkisid, et kogemus polnud nii halb, kui nad olid arvanud. Lapsed väljendasid negatiivseid tundeid selle kohta, et nende vanemad ülekuulamise ajaks kohtusaalist eemaldati. Üldiselt oli küllaltki suuri erinevusi laste vastustes: mõned lapsed rääkisid positiivsetest, mõned negatiivsetest elamustest. Ning kuigi enamiku laste seisund paranes aja jooksul, jäi siiski grupp lapsi, kelle emotsionaalne seisund polnud paremuse poole muutunud.

Teise suurema uurimuse "Laps kui kannatanu tunnistaja" tegi 1991. aastal prof. Whitcomb. See uurimus käsitles praktikat neljas kohas, et selgitada, kuidas olemasolev õiguskaitseüsteemi organisatsioon vastab laste spetsiifikale, ning mõõta kohtuprotsessis osa-

lemise mõju kannatanud lastele. Programmi käigus hinnati 256 last varsti pärast süüdistuskokkuvõtte esitamist ja 7–9 kuud hiljem, kasutades struktureeritud kliinilist intervjuud.

Whitcomb jt tuvastasid meeoleolu paranemise kõigis psühholoogilistes näitajates, võrreldes esimest hindamist teisega 7–9 kuud hiljem. Teisel hindamisel tuvastatud lapse psüühiline seisund sõltus kõige enam sellest, milline see oli olnud algul. Ema toetus oli väga oluline samuti vanemate laste puhul. Vanemate märgitud käitumisprobleemid sõltusid sellistest näitajatest nagu esialgsed käitumisprobleemid, lapse suhtes toimepandud rünnaku iseloom ja lapse verbaalne IQ.

Selle uuringu tulemused näitavad, et vanemate laste emotsioone mõjutavad negatiivselt ülekuulamiste arv ja kogetud ülekuulamise karmus. Noorematel lastel olid kohtuga seotud emotsioonid vähem negatiivsed kui vanematel, kuid nad olid eeluurimise ajal rohkem rõhutatud. Sellest võib järeldada, et vanus võib mõjutada laste kogemusi nii kohtus kui ka eelnenud menetlustoimingutel. Selle uurimuse kohaselt on ema toetus väga oluline faktor, mis mõjutab lapse tundeid seoses kriminaalmenetlusega. Siiski on olulisimaks lapse psüühilise seisundi determinandiks see, millises seisundis oli laps kohtuliku menetluse alguses, s.t kuivõrd ta oli juba varem tasa-kaalust välja viidud.

Kolmas suurem uurimistöö kohtu mõjust lapsealastele tunnistajatele korraldati Lõuna-Carolina meditsiiniülikooli kuriteo ohvrite uurimise ja abistamise keskuses 1990. aastal. See projekt uuris kaasaegset praktikat lapsealaste tunnistajate kohtlemisel üheksas jurisdiktsioonis kolmes lõunaosariigis. Laste osavõtt menetlusest oli lõppenud mõni kuu kuni mõni aasta enne uurimise algust. Intervjueeriti lapsealisi tunnistajaid, nende vanemaid, prokuröre, kaitsjaid ja kannatanuid, et selgitada iga lapse menetlusest osavõtu iseloom ja selle mõju. Küsitleti ka kohtunikke üldisemalt lapsealaste tunnistajatega seotud küsimuste kohta. Uurimuse käigus uuriti kokku 88 kriminaalasja.

Uurimuse tulemused näitasid, et lapsed kui grupp ei kogunud testimise ajal märkimisväärset stressi. Laste eneste hinnangud oma emotsionaalsele seisundile olid normaalsed. Vanemad hindasid laste käitumist normaalsest pisut kõrvalekalduvaks, kuid need arvamus ei väljendanud olulisi käitumishäireid selles grupis tervikuna. Nende näitajate kohaselt polnud ülekuulatud ja ülekuulamata laste vahel mingit erinevust. Kokku 63,7% lastest väitis, et ülekuulamine oli ärritav või hirmutav ning 74,3% vanematest tunnistas, et üle-

kuulamine oli nende lastele negatiivne kogemus. Advokaadid — kannatanu esindajad väitsid 81%-l juhtudest, et ülekuulamine oli olnud lapsele negatiivne elamus. Vastupidi sellele leidis ainult pool süüdistajatest, et ülekuulamisprotsess oli lapsele midagi väga ärritavat. Kaitsjad kirjeldasid vaid 25%-l juhtudest lapsealisi tunnistajaid ülekuulamise ajal ärritunutena.

Intervjuu näitas, et nii lapsed kui ka vanemad tundsid, et info omamine selle kohta, mis neid menetluses osalemise ajal ees ootab, oli väga abistav. Kohtuga seotud küsimustest oli lastele häirivaim hirm kohtualusega kohtumise ees, hirm kohtualuse kättemaksu ees ja hirm, et neid ei usuta. Vanemad väljendasid samuti muret selle pärast, et lapsel tuli kohtuda kohtualusega. Oluline osa vanemaid väitis, et kuritegu ise mõjutab lapsi negatiivsemalt kui kriminaalmenetluse süsteem.

Lastelt küsiti, kuidas nad tundsid end protsessi ajal kohtus ja pärast protsessi lõppu. Kuigi sellisele infole ei saa toetuda kui väga usaldusväärsele, annavad nende vastused mingi pildi kohtuliku menetlusega seotud stressist. Lapsed väitsid, et ebameeldivad emotsioonid valdasid neid pigem enne kohtu algust kui istungi lõppu ja et kohtuliku menetluse lõpp tõi paljudele neist mure ja depressiivsete sümptomite leevendumist.

Resümeeeritud uurimused näitavad, et paljud (aga mitte kõik) lapsed leiavad kohtuprotsessi olevat kurnava. See mõju aga ei näi olevat pikaajaline ja laste käitumine normaliseerub aja jooksul, vaatamata nende kohtuga seotud kogemustele, kuigi lastel, kes on kohtus üle kuulatud, läheb see aeglasemalt. Uurimuste tulemusel on eriti selgesti näha, et erinevad uurimismeetodid võivad anda erisuguseid tulemusi kohtu mõju kohta lastele. Avatud küsimused võivad näidata kriminaalmenetlusega seotud stressi, samal ajal ei ole negatiivsed mõjud nii tugevasti esile toodud, kui kasutatakse laste stressitaseme standardiseeritud näitajaid.

Tulemused annavad tunnistust sellest, et kindlad menetluse käigus saadud kogemused on seotud halvemate tagajärgedega. Kuigi ütluste andmine tunnistajana iseenesest ei ole seotud negatiivsete tagajärgedega, põhjustavad lastel stressi mitmekordsed ülekuulamis- ning otsese ja risküsitluse karmus. Ka lapse ütlusi toetava tõendusmaterjali puudumine on üks võimalik negatiivse mõju allikas lapsele.

Leiti, et lapsealistele tunnistajatele tekitatud negatiivsete emotsioonidega on seotud mitmed mittekohtulikud faktorid. Huvitav on märkida, et vanemate laste jaoks oli kohtulik arutamine karmim

kogemus, kuid noorematele oli rõhuvam eeluurimise staadium. Teine mittekohtulik faktor, mis mõjutab laste edukat toimetulekut kohtumenetlusega, näib olevat ema toetuse aste.

Metodoloogilisest seisukohast ei ole nende uurimuste aluseks olev valim piisav. Niisiis ei pruugi need tulemused esindada kõiki lapsi, kellel on olnud kokkupuude kohtuga. On võimalik, et lapsed, kes on kõige enam stressis, ei ole nendest uurimustest osa võtnud. Kui see on nii, võivad need uuringud alahinnata kohtu mõju lastele, sest uuriti lapsi, kellel läheb hästi. Oluline on ka see, et uurida tuleks kogu kriminaalmenetluse mõju lastele, mitte ainult ühte osa — kohtulikku arutamist.

Kriminaalmenetluses osalevatele lastele tekitatud negatiivsete mõjude probleemi tunnetamine ja teadvustamine on viinud selleni, et on välja töötatud hulk soovitusi muudatuste tegemiseks laste vastu suunatud seksuaalkuritegude asjade menetluses. Siia kuuluvad niisugused uuendused, mis valmistavad lapsi ette ülekuulamiseks, muudavad menetlust kohtuistungil, et ära hoida laste silmast silma kohtumist kohtualusega, annavad emotsionaalset toetust lapsealastele tunnistajatele. Kuid enne selliste uuenduste sisseviimist tuleb siiski kindlaks teha, kui sageli selliseid uuendusi kasutatakse ja kas need on tegelikult efektiivsed, vähendamaks lapsealiste tunnistajate negatiivseid mõjutusi. Uurimused selles valdkonnas näitavad, et neid kasutatakse suhteliselt harva. Kõige sagedamini kasutati neid meetodeid, mis olid abistava, suunava või toetava loomuga. Laste ja vanemate kommentaarid näitasid, et informatsiooni andmine õigusprotseduuride kohta, õiguskaitseüsteemi tutvustamine ja emotsionaalne toetus olid väga olulised tegurid, mis määrasid osaliste rahulolu kriminaalmenetlusega.

Ülal käsitletud uurimuste tulemused annavad mõned vastused algul esitatud küsimustele. Need vastused annavad empiirilise aluse, mis võib olla omakorda aluseks praktilistele püüetele parandada laste kogemusi seoses kriminaalmenetlusega. Uurimistulemused viitavad sellele, et need püüded peaksid olema suunatud a) lastele ja perekondadele ning b) kriminaalkohtumenetluse komponentide muutmisele.

4.3. Kannatanute abistamine õigusmenetluses

Lastele ja peredele suunatud meetodid.

1. Koolitus. Kuigi uurimistulemused näitavad, et paljude laste ja nende vanemate jaoks on kohtuprotsess emotsionaalselt ärritav, leiavad nad ka, et kohus ei pruugi olla traumaatiline kogemus pikaajalises psühholoogilises plaanis. Seetõttu peaks laste ja vanemate koolitus vähendama võimalikku psühholoogilist stressi. Pere-konnad peaksid teadma, et kohtumenetluses osalemise negatiivsed mõjud ei ole oma loomult äärmuslikud ja et need ei kesta üle 7–8 kuu.

Laste ettevalmistamine kohtuks hõlmab selliste asjade tutvustamist nagu kohtus kasutatav keel, kohtusaali etikett, tõendite esitamise reeglid, inimeste rollid kohtus ja kohtuprotsessi võimalikud tulemused. Õige info peaks vähendama laste hirmu tundmatute asjade ees, lükkama ümber valearusaamu ja suurendama laste võimet olla tunnistaja, mitte lihtsalt alluda inimestele ja reeglitele kohtusaalis.

2. Stressi maandamise meetodid. Stressi maandamise meetodid võivad olla vajalikud, et toetada lapsi ja valmistada neid ette esinemiseks kohtus. Võiks jagada instruksioone lihaste lõdvestamiseks ja sügavaks hingamiseks, kui laps tunneb end kohtusaalis ärritununa. Kui laps tunneb eriti tugevat stressi, võib osutada vajalikuks süstemaatiline erutuse maandamine.

Igale lapsele, kes on potentsiaalne tunnistaja, peaks tegema kohtusaalis ringkäigu. Kohtusaalis viibides tuleks talle selgitada, kus asuvad pooled, millised on nende rollid ja ülesanded ning millised on lapse kui tunnistaja ülesanded. Võib läbi teha ka rollimängu, kuigi esitatavad küsimused ja neile antavad vastused ei tohiks käia last puudutava kriminaalasja kohta. Lapsele peaks selgitama, kuidas stressi maandamise tehnikat kohtusaalis praktiliselt kasutada, siis on selle kohtuistungil ajal kasutamise efektiivsuse tõenäosus suurem.

3. Vanemate arvamuse kujundamine kohtu kohta. Goodmani jt uurimus (1992) näitas, et vanemate suhtumine õiguskaitse-süsteemisse on seotud lapse seisundi paranemisega aja jooksul. Vanemate suhtumist kriminaalmenetlusse saab mõjutada otsese sekumise ja süsteemi töötajate üldise käitumise kaudu. Nagu ülal juba öeldud, on oluline teavitada vanemaid negatiivsete mõjude tõenäosusest lastele. Lisainformatsioon, mis puudutab kohtutegevuse eri aspekte, aitab vanematel aru saada sellest, mida nende

lapsed peavad kohtus tegema. Vanemaid tuleks hoida pidevalt kursis, millises staadiumis on kriminaalasja menetlus ja neile teatada edasistest menetlustoimingutest. Informeeritud vanemad on tõenäoliselt vähem mures selle pärast, mida võib nende lapsega kriminaalmenetluse ajal juhtuda. Peale selle on teadlikel vanematel kergem vastata neile küsimustele, mida laps võib kohtumenetluse kohta esitada.

Et parandada vanemate suhtumist õiguskaitse süsteemisse tervikuna, peaksid kannatanu esindajad, prokurörid ja politseiametnikud käituma viisil, mis peab silmas ja toetab last ning tema vanemaid. Nad peaksid meeles pidama, et see on pingerikas aeg kogu perekonnale ning suhtumises vanematesse on oluline säilitada rahulik, toetav õhkkond.

4. Ema toetuse suurendamine. Kujundada ema toetust lapsele kohtumenetluse ajal on väga keerukas, siin ei piisa vaid moraalsest toetusest ja teavitamisest. Kujundada tuleb mitte ainult ema toetust seksuaalkuriteo läbi kannatanud lastele. Ema puhul on eriti oluline, et paljudel juhtudel on teo toimepanija just lapse isa, kasuisa või ema elukaaslane ning siis on ema vastutus lapse ohvrikssattumise eest suur. Tuleks aga mõelda ka sellele, kuidas saab isa, kes ei ole oma lapse vastu sooritatud seksuaalkuriteo toimepanija, oma last aidata. Erialakirjanduses on sellele seni vähe tähelepanu pööratud.

Kui vanemad avastavad, et nende laps on sattunud seksuaalkuriteo ohvriks, lööb see neid parimal juhul rööpast välja, halvimal juhul aga laastab täielikult. Nüüd peavad vanemad hakkama saama nii oma tunnetega lapse kui ka kurjategija vastu. Vanemal võib tekkida viha kurjategija ja/või lapse vastu, reedetusetunne ja enesehinnangu langus selle tunnetamise tõttu, et ta ei ole suutnud oma last kaitsta. On selge, et vanemad seisavad mitme suure probleemi ees, kui nende laps on langenud seksuaalkuriteo ohvriks.

Vanemate toetuse puudumine kriminaalasja eeluurimise ajal võib sageli lõppeda lapse paigutamise ja hooldusasutusse või hooldusvanemate juurde. Seetõttu võib aga laps tunda end mahajäetuna ja äratõugatuna. Seepärast tuleb igati kaasa aidata, et laste vanemad oskaksid ja suudaksid lapsi aidata.

5. Lapse iseärasuste arvestamine. See avastus, et vanematel lastel on kohtuistungilt saadud rõhuvamad kogemused, on eriti oluline, sest tavaliselt keskendutakse just väiksemate laste kohtustressi vähendamisele. Whitcombi jt uurimus (1991) näitab, et vanemad lapsed vajavad rohkem abi kohtuistungil negatiivse mõju vähendamiseks. Neid tuleks ette valmistada karmideks küsitlusteks, mis

peavad kontrollima nende ütluste tõesust. Peale selle tuleks vanematele lastele õpetada stressi maandamist, et nad oleksid varustatud mingi strateegiaga, mille abil ülekuulamisstressiga toime tulla. Whitcombi jt uurimuse kohaselt on noorematel lastel suurem stressirisk eeluurimise ajal. Nendega võidakse rohkem kordusülekuulamisi teha, arvatavasti seoses nende keelelise ebaküpsusega või arusaamisraskuste tõttu. Spetsialistid peaksid tegema jõupingutusi tagamaks, et menetlustoimingud nooremate lastega vastaksid laste emotsionaalsetele vajadustele. Uurijad peaksid saama vastavat koolitust lapse arengu iseärasuste, eriti aga nende suhtlemise kohta.

Kriminaalmenetlussüsteemile suunatud meetodid.

1. Koolitus. Kohtu- ja psühhiaatriaspetsialistid, kes sageli eeldavad, et kohus on lapsele ränk elamus, peaksid tutvuma vastavate uurimuste tulemustega. Ebaõigete eelduste korrigeerimine võib kaasa aidata professionaalidel kujunenud ekslike hirmude vähendamisele ja selle kaudu ka laste sagedasemale esinemisele kohtus. Ei tohiks reeglipäraselt kriminaalasju lõpetada üldlevinud arvamuse tõttu, et kohus on lastele "halb". Spetsialistidel on vaja samuti informatsiooni, milline on kohtu mõju lastele, et nad saaksid seda infot edastada lastele ja nende perekondadele.

2. Toetava tõendusmaterjali täiendav kogumine. Toetava tõendusmaterjali puudumine leiti olevat seotud kohtu negatiivse mõjuga lapsele. See näitab, et on vaja rõhutada neid uurimistoiminguid, mille abil kogutakse lapse ütlusi toetavat tõendusmaterjali. Sellise tõendusmaterjali olemasolu võib lapse osalemist kohtus mõjutada kahel viisil. Esiteks, kui tõendeid on piisavalt, võib see üldse välistada lapse tunnistuse andmise vajalikkuse kohtus. Teiseks võib toetavate tõendite olemasolu vähendada karmi ülekuulamise tõenäosust, kui laps peab tunnistusi andma, sest nõnda on ka muid tõendeid kohtualuse vastu peale lapse ütluste.

3. Kordusülekuulamiste vajaduse vähendamine. Goodmani jt uurimuse (1992) tulemus, mille kohaselt kordusülekuulamised on sagedamini seotud negatiivsete järeelmõjudega, pakub võimalusi, mida võiks kasutada, et vähendada laste korduva menetlustoimingutest osavõtu vajadust. Võiks kasutada alternatiivseid meetodeid, sh laste ütluste esitamine uurija poolt, lapse kirjalik tunnistus, eelmenetluse käigus videolindile jäädvustatud lapse tunnistus, mis võimaldaksid saada informatsiooni toimepandud teo kohta ja seda hinnata, ilma et laps peaks sellistel protseduuridel ise kohal olema.

4. Meetodid, mis vähendavad silmast silma kohtumiste arvu süüdistatavaga. Suurim probleem seoses kohtus esinemisega on lastele vahetu kontakt kohtualusega ülekuulamise ajal. Kohtutes aga pole kehtestatud praktikat, mis selliseid kohtumisi vähendab. Tuleb siiski silmas pidada, et kui laste hirmu tõttu kohtualuse ees väheneb nende võime anda õigesti ütlusi, ei ole see ka õigusemõistmise huvides. Tuleks püüda leida ja kasutada meetodeid, millega oleksid kaitstud nii lapse kui ka kohtualuse õigused.

5. Kohtunike koolitus. Kohtunikke peaks julgustama võtma kohtusaalis lastesõbralikku hoiakut ja kujundama rahulikku atmosfääri. Seda on võimalik teha ka erapooletust kaotamata. Kohtunikud peaksid püüdma leevendada risküsitluse karmust, eriti vanemate laste puhul, keda sagedamini sel viisil küsitletakse. Peale selle peaksid kohtunikud olema teadlikud seadusandlusest, mis lubab kasutada uuenduslikke meetodeid-toiminguid nende jurisdiktsioonis ja kohtunikke tuleks julgustada selliseid meetodeid-toiminguid kasutama, kui laste hirmud võivad ohustada nende võimet anda kohtule tõeseid selgitusi arutatava kriminaalasja kohta.

Kokkuvõtteks võib öelda, et esitatud järeldused on praktiliselt kasutatavad ning annavad suuna lapsealiste tunnistajatega kriminaalalasjade menetluse muutmiseks. Selle uurimuse järeldused viitavad enamasti niisuguste strateegiade kasutamisele, mis ei nõua suuremat õigusreformi. Pigem peaksid õiguskaitse-süsteemis töötavad spetsialistid oma käitumist uurima ja kujundama, et kindlustada lapsealistele tunnistajatele, kannatanutele ja nende vanematele küllaldane informatsioon menetluse käigust, toetus, koolitus ning õpetada neid kohtuga seotud stressi maandama.

Uurimus võiks edasi liikuda küsimusest "Kas kohus on lapsele kahjulik?", jätkates nende kriminaalmenetluse valdkondade uurimist, mis on lastele eriti rõhuvad. Edasine töö peaks andma spetsialistidele juhtnõore, kuidas kindlustada lapsealiste seksuaalkuriteoohvrite osavõttu menetlusest minimaalsete negatiivsete tagajärgedega laste psüühikale. Uuringute ja praktika ühendamine peaks aidata suure sammu edasi, et laste vastu toimepandud seksuaalkuritegude asju käsitletaks õigusemõistmise huvides.

5. ÕPILASED TUNNISTAJANA KRIMINAALPROTSESSIS ÕPETAJA VASTU

5.1. Psüühilised probleemid

Kui õpilane süüdistab oma õpetajat amoraalsuses ja seksuaalses ahistamises, siis tekivad mitmed täiendavad psühholoogilised probleemid ja psüühilised barjäärid seoses õpilaste osavõtuga õigusmenetlusest. Seda on võrdlemisi lihtne empiiriliselt uurida. Just sellele pühendasid Bochumi kohtupsühholoogia instituudi teadlased oma töö *Einführung in forensische Aussagepsychologie* (Göttingen, S 147–157).

Uurijad kasutavad materjali, mis koguti 93-s õpetajate vastu suunatud ja seksuaalse varjundiga kriminaalprotsessis. Üldse uuriti 257 nais- ja meesõpilast. Külastati kõigi õpilaste kodusid, et arvestada mikrokeskkonna mõjusid, küsitleti ja uuriti õpilasi endid, paljudel juhtudel hangiti informatsiooni ka kooli juhtkonnalt.

Alguses oli kavas käsitleda ainult lõpetatud kohtuprotsessides osalejaid. Sellise materjali kasutus osutus aga võimatuks, kuna just neist iseärasustest, mis õpilaste tunnistustest õpetajate vastu ilmnevad, avaldub dokumentides vaid väike osa isegi siis, kui need sisaldavad psühholoogi arvamust. Nii loobutigi ainult dokumentide uurimisest uuringu jaoks, mis käsitleb õpilaste tunnistusi õpetajate vastu.

5.2. Tunnistuste usaldusväärsus

Ühtekokku selgus uurijate materjalide põhjal, et vaadeldud kriminaalasjades on ebapiisavalt usaldusväärsete (s.t ilma tõestuseta) tunnistuste osa ca 10% kõrgem kui teistel juhtudel. Sellega seoses on ka kindlalt usaldusväärsete tunnistuste protsent väiksem. Kindlalt mitteusaldusväärsete tunnistuste osa on seevastu niisama suur kui teisteski protsessides, kus lapsed ja noorukid tunnistajatena osa võtavad.

Avaldused, mis rohkem kui kolmeliikmelise tunnistajate grupi poolt tehti, polnud küll kunagi täielikult põhjendamata, kuid mitmel korral oli grupis üks tunnistaja, kes "tunnistas" seda, mida ta ei olnud isiklikult läbi elanud.

Ka puberteedieas tüdrukute gruppide juures ei õnnestunud uurijatel kindlaks teha, et kõik tunnistajad valetunnistusi annavad. Küll aga andsid uuritud juhtudest igal neljandal juhul kõik kahe- või kolmeliikmelise grupi liikmed tunnistusi ilma tõendusmaterjalideta.

Sellest võib järeldada, et suuremas õpilaste grupis tuleb salasepitsusi õpetajate vastu väga harva ette, kuid et see välistatud on, ei sõanda uurijad siiski öelda. Aga isegi siis, kui valmisolek salasepitsuseks oleks olemas, tuleks suuremal grupil puudu võimetest, et kokkuräägitud tunnistuste andmist edukalt organiseerida.

Massisugestiooni, kus üks õpilane hulka mõjutab, või mitu õpilast üksteist mõjutades valeandmeid annavad, uurijad ei leidnud. Paaegu kõigil juhtudel ilmnnes, et õpilased grupi liikmeina ei teadnud teiste tunnistustest midagi, sest eelkõige oli tegu tunnistuste andmisega seksuaalkuritegude kahtluse puhul. Võib arvata, et nendel juhtudel võis olla tegu ka häbitundega.

5.3. Õiguserikkumise stereotüüpne pilt

Tõenäoliselt piiratud seksuaaltegevuse tõttu koolielu raames ilmneb paljude õpilaste tunnistuste võrdlusel väga stereotüüpne õiguserikkumise pilt. Enamus õpilasi räägib rindade või suguorganite puudutustest, seejuures räägitakse aga tegelikust suguühtest harvmini. Niisiis moodustavad tunnistuse sisu vähem intensiivsed, enamuses lühiajalised teod.

Näiteks kirjeldatakse tunnistustes korduvalt, et õpetajad panid kogu klassi juuresolekul toime seksuaalseid puudutusi. See esmalt mõistmatuna näiv teguviis leiab aset just usutatavates tunnistustes. Süüdistatava muretust ohutusabinõude vajalikkuse suhtes, mis sellistes tunnistustes väljendub, saab seletada õpetaja kindla usuga oma autoriteedisse, mis õpetajatele on tihti omane ja mille tõttu ettevaatusabinõusid vajalikuks ei peeta. Kas asjasse mittesegatud lapsed tõepoolest midagi märkasid, on teine küsimus. Puuduva huvi, tähelepanu kõrvalejuhtimise tõttu tööülesannetele jne ei märka arvatavasti teised lapsed paljudel juhtudel tõepoolest vastavaid asju, eriti siis, kui tegemist on noorema kooliastmega. Ka see, et arvukad "tegutsemised" ühe ja sama õpetaja poolt suurema arvu õpilaste juures ette võetakse, on seletatav muretuse ja õpetaja eelisolukorraga klassis. Suure lastegrupi hooldamine tähendab mõnele õpetajale ikka ja jälle uusi soodsaid võimalusi ning kiusatusi. See-

vastu tuleb harva ette, et õpetaja seksuaalsed teod on õppeprogrammi osaks. Ühes kõrvalises külas õnnestus aga klassijuhatajal suguühet naisõpilasega (klassi kõrvalruumis) bioloogiatunni osana käsitleda. Tal õnnestus ka klassile selgeks teha, et “bioloogiatund” peab teistele saladuseks jääma.

Seksuaalelamused õpetajatega avaldavad vastavatele lastele arusaadavalt väga suurt muljet, mistõttu neid elamusi hoitakse mitmeid aastaid enda teada.

Samal ajal on tüüpiline, et tunnistajad on ilmutanud sellistele tegudele harva vastuseisu — mõnedel juhtudel seletasid nad avameelselt, et ei tahtnud rikkuda häid hindeid tunnistusel või ohustada üleviimist kõrgemasse kooli. See näitab, miks sellistest tegudest pikki aastaid vaikitakse.

5.4. Valesüüdistuste põhjused

5.4.1. Kaasosaluse soov, erootilise varjundiga vaimustus, kättemaks

Uurijate käsitletud materjalidest tulevad esile järgmised põhjused.

Tahtes olla keegi, riputavad naisõpilased end valetunnistusega kaasõpilaste usutavate tunnistuste külge. Nad ei taha tõenäoliselt olla ainukesed, kes midagi sellelaadset kogunud ei ole, nagu teised jutustavad. Ühes tunnistuses tahtis naisõpilane olla vähemalt üht sellelaadset kaasõpilase elamust pealt näinud. Ta teatas, et vaatas läbi kabineti lukuaugu, kuidas klassijuhataja kaasõpilase kleidi all kobas ja tüdrukut suudles. Psühholoogilisel uuringul pidi ta nõustuma, et kuulis sündmusest vaid teiste käest.

Teine kaasõpilane kuulis kahelt koolikaaslaselt, et klassijuhataja oli õpetajate toas nende suguorganit puudutanud. Ta rääkis pärast sama iseendast, asetades sündmuskoha kaardiruumi. Ka tema võttis hiljem tunnistuse tagasi, mis mõjus usutavalt. (“Ma ei arvanud, et asi politseisse läheb, ja siis ei tahtnud ma kohe öelda, et ma luiskasin.”) Üks naisõpilane tõsteti kehalise kasvatuse õpetaja poolt võimlemistunnis õhku, tüdruk kirjeldas seejuures seksuaalseid puudutusi — eksikombel, nagu ta hiljem tunnistas.

Ilmselt samuti soovist olla keegi väitis üks naisõpilane, et õpetaja teda muusikatunnis mitmeid kordi seksuaalsel viisil puudutas. Kaks tema klassiõde olid rääkinud, et nad midagi sellist läbi elasid — sellega õpetaja oma ülestunnistustes nõustus. Pärast seda,

kui tunnistaja psühholoogilisel uuringul oma tunnistustes üsna ebakindlaks muutus, parandas ta end, öeldes: “Ma arvasin, et minu puhul teeks ta sedasama.”

Uurijate sõnul on siin tegemist grupipsühholoogilise juhtumiga: grupi üks liikmetest liitub valetunnistusega soovist olla keegi teiste grupiliikmete silmis. Otsest grupiliikmete mõjutust pole aga uurijad seni leidnud.

Teistes olukordades, kus õpilased andsid valetunnistusi, polnud tegemist grupipsühholoogiliste aspektidega.

Üks ilmselt erootiliste varjunditega vaimustus pedagoogist viis selleni, et tütarlaps jutustas vaid kujutlustes läbi elatud kontaktidest õpetajaga klassiõdedele kui tõepoolest toimunud elamustest. Klassiõdede kaudu jõudsid kirjeldused täiskasvanuteni, kes õpetaja üles andsid.

Neljas juhtumis, mida uurijad käsitlesid, ei julgenud õpetajat eksikombel süüdistanud õpilased tagantjärele oma soovunelmat olematuks tunnistada, vaid väitsid veel politseiski, et elasid kirjeldatud sündmuse läbi.

Ühes juhtumis soovis peagi puberteediikka jõudev tüdruk vastavaid rinnapuudutusi oma kehalise kasvatuses õpetajalt ning jutustas neist sõbrannadele kui kogetud elamustest. Ühe tüdruku ema sai sellest tütre kaudu teada ja andis asja üles. Politseis ülekuulamisel süüdistas tütarlaps veel õpetajat, kuid tunnistas alles hiljem, et soovis vaid, et see oleks toimunud. (“Olin õpetaja järele hull.”)

Väga harva tuleb ette, et õpilane hirmust kooli ees ja käte-maksusoojust õpetajat eksikombel karistatavates tegudes süüdistab.

Ühes juhtumis süüdistas meesõpilane naisõpetajat koguni sadistlikus ihunuhtluses. Mahukas toimik oli juba koostatud ja paljud ametiasutused läbi käidud, kui õnnestus kindlaks teha, et õpilane oli vastikustundest õpetaja vastu teiste läbielatud kogemustest üsna detailsed andmed kokku pannud ning esitas neid nüüd süüdistusena õpetaja vastu. Et tema vanemate ja õpetajate vahekord oli pingeline, võis ta arvestada vanematekodus süüdistuse suhtes pooldavat suhtumist. Vigastus, mille teine õpilane talle mänguhoos pliiatsiga tegi, toodi ette tõendusmaterjalina kui õpetaja tehtud vigastus. Samamoodi leidsid kasutust jäljed, mis kaklused kaasõpilastega olid jätnud. Süüdistuse alusetus tuli ilmsiks alles siis, kui politsei poissi küsitles.

Uurijatel õnnestus kahe juhtumi puhul kindlaks teha järgnev motiivsituatsioon. Naisõpilased kuulsid seksuaaltoimingutest, mida klassiõde ühe õpetajaga oleksid teha tahtnud. Nad oletasid oma vaat-

luste põhjal, et veel teisedki tüdrukud võisid seal osaleda. Uudishimust läksid nad nende juurde ja esitasid teistelt kuuldot nagu enda elamusi. Nad soovisid tüdrukutelt välja meelitada, et nendelgi oli õpetajaga seesuguseid elamusi olnud. Pingutused olid asjatud, aga tüdrukud, kellelt sel viisil huvitavaid jutustusi välja meelitada loodeti, rääkisid omakorda oma vanematele, mida usutlejad oma elamustest jutustasid ning vanemad tegid vastava avalduse. Politseis selgus, et tüdrukud olid end niivõrd tihedalt valetunnistusega sidunud, et alles hilisemas protsessifaasis julgesid oma tunnistustest taganeda.

5.4.2. Hirmu osast ülekuulamisel

Lõpuks peab mainima veel hirmu, mis takistab õpilasi kindlatele ülekuulamismõtjudele vastu seismast, nii et nad ainuüksi küsimustele jaatavalt vastates valetunnistusi annavad. Mõeldud on siin juba mujal käsitletud olukorda, mis grupi ülekuulamisel võib ilmned: politsei ülekuulaja on juba rida süüdistuste esitajaid üle kuulanud, kes kõik väsitava ühetoonilisusega üksteisele sarnaseid kuriteosündmusi kirjeldavad. Ametniku kannatus väheneb siin mõistetavalt, ta lühendab ülekuulamist viimaste tunnistajate juures, küsides selle kohta, mida ta teistelt juba kuulnud on (“Kas ta sind ka ...?”). Vaimselt abitud ja mahasurutud õpilased põgenevad siis vahetevahel lühikese “jaa” abil ebameeldivast olukorrast. Nii siis on õpilasi, kes ülekuulamise mõjutusel end valetunnistustega usaldusväärse tunnistajagrupi külge haagivad.

Üldiselt vaadatuna ei ole see mingi arengufaasi (nt puberteedia) eripära või veidrus, millest arenevad välja motiivid valetunnistusteks õpetaja vastu. Need ajendid ei pruugi noortel tunnistajatel olla tugevamad kui keskmisel inimesel: vähem kui isiksuse joontest sõltub valetunnistuse motivatsioon terviksituatsioonist, mis eri juhtudel on erisugune.

5.4.3. Vanemate kaalutlused ja nende mõju õpilaste tunnistustele

Pärast seda, kui uurijad tegid kindlaks, et selgelt mitteusaldusväärsete tunnistuste protsent õpetajate vastu on ilmselt sama suur kui teistes protsessides, kus lapsed tunnistajaks, ja selgitasid, millised

motiivid on põhjustanud peaausjalikult valetunnistusi, tekkis küsimus: kuidas põhjendada, et ebapiisavalt usaldusväärsete tunnistuste arv protsessis õpetajate vastu on tunduvalt suurem kui teistes kriminaalprotsessides?

Esmapilgul on vanemad küll väga nõrдинud õpetaja käitumise pärast, keda nende laps süüdistab. Pärast mõningast kaalutlust muudavad paljud vanemad aga oma suhtumist ja kalduvad (vähe-malt väliselt) õpetaja poolt olema.

Selle hoiaku taga peitub hulk motiive. Vanemad tahavad enam-vähem teadlikult, et nende laps õpetajast ilma ei jääks, sest süüdistatavad õpetajad on enamjaolt hinnatud pedagoogid. Erootiline moment, mis seksuaaltegevuses lastega võiks olla lisapõhjuseks, viib oletatavasti selleni, et vastaval õpetajal on märkimisväärne energia ja suur huvi pedagoogilise valdkonna vastu. Seksuaalselt vale käitumine esineb välises käitumises tihti ka täiesti isoleeritult ja harva koos sotsiaalsele normile mittevastava käitumisega. See-tõttu ei usuta tihti õpetajast seda, mida laps räägib. Vanemad võivad mõtelda oma lapse arvukatele valedetele ja kirjeldatu usaldus-väärsuses kahelda. Laps ise ei söanda aga afektist mõjutatuna ja eelarvamuslikult küsitlevatele vanematele tihtipeale hiljem midagi enam süüdistuse kohta öelda ning see tugevdab vanemate arva-must, et midagi pole juhtunud. Vanemad võivad mõelda ka lapse hinnetele ning kardavad endid ka teistele õpetajatele ebameeldi-vaks teha. Nad näevad kõigi teiste õpilaste, lapsevanemate ning väiksemates kohtades paljude inimeste ja lugupeetavamate isikute nõrdimust, kes lapse esitatud süüdistust ennekuulmatuks vales peavad. Teisest küljest kardavad nad kahjustada perekonna prestii-ži, kui arvatakse, et nende lapsel õpetajaga "midagi oli". Lisandu-vad mõningatel juhtudel ka parteipoliitilised ja konfessionaalsed kaalutlused, kui õpetaja vastav aktiivsus teada ja vanematele meele järgi. Ühtekokku näib vanematele, et lapse süüdistus õpetaja kohta põhjustab ebatavaliselt täbara olukorra, mille nad meelsamini maha vaikiksid või unustaksid.

Väljaastumisse süüdistatava õpetaja vastu kaasatakse tavaliselt ka teised lapsevanemad ja täiskasvanud, eriti siis, kui süüdistataval on kohapeal eriline autoriteet (nagu väiksemate ja keskmiste asula-te õpetajatel enamasti on). Väiksemates kohtades tuleb tihti ette paradoks, et õpetaja vastu tunnistajad ja täiskasvanud, kes teevad avalduse, mõistetakse enamuse poolt palju enam hukka kui süüdis-tatu. Selline tendents on märgatav isegi siis, kui süüdistused on õi-gustatud.

Igal juhul mõjutatakse õpilase tunnistust mitmeti ja peaaegu alati tühistamise, allaandmise või tunnistuse teisiti seletamise mõttes. Järgnevates küsitlustes asja kohta ei pea tunnistaja tunnistuse uuele kontseptsioonile vastu, tulemuseks on ebaselgused ja ilmsed vastuolud varasemate tunnistustega. Tunnistus ei jää ka uues, redutseeritud vormis või süüdistuse tühistamisel konstantseks, sest teiselt poolt sunnitakse last ülekuulamisel tõtt rääkima.

Tekkivate kõikumiste ja ebaselguste tõttu muutub tunnistus kohtule enamjaolt kasutamiskõlbmatuks. See tendents kehtib eriti siis, kui tunnistus oli algusest peale ebatäpne, pisut "dramaatiliste" sündmustega, lühikese kestuse ja stereotüüpse kulgemisega juhtumitele toetuv.

Politseile on suureks probleemiks, kui õpilase tunnistus on enne neid sattunud osapoolte mõju alla. Tihti antakse õpilase esmatunnistus alles pärast pikka vaikimist. Seksuaalelamused autoritaarse isikuga vallandavad laste juures enamasti suure nõutuse, mis sündmuste mahavaikimist soosib. Tihti lisandub, nagu mainitud, ka antud kohustus õpetaja suhtes vaikida, mida tulenevalt õpetaja kasvatustlikust autoriteedist eriti rangelt järgitakse, nii et sellistest sündmustest vaikitakse aastaid.

Kahel korral uuritud juhtumitest olid kriminaalsed sündmused veninud läbi kahe põlvkonna, ilma et avaldust oleks tehtud. Juba tunnistajate emad olid kogenud õpetaja seksuaalpuudutusi, aga sellest vaikinud. Ka tütreid otsustasid mõlemas juhtumis alles siis tunnistusi anda, kui juhuslik kaaskodanik sündmustest teada sai ja avalduse tegi. Mida kauem aega tagasi väliselt tühised sündmused aset on leidnud, seda vähem täpsed on tunnistused. See kehtib eriti laste puhul.

Lõppude lõpuks muutuvad tunnistused, mida lapsed õpetajate vastu annavad, rohkem "kuulujuttudeks". Lapsi küsitlevad arvukad isikud ja lapsed kuulevad ka ise arvamusi selle kohta. Mõistagi kahjustab see tunnistuse algupära ja sõltumatust.

Sellega peaks olema küllaldaselt seletatud, miks kriminaalprotsessides õpetajate vastu hilisemates protsessifaasides on vähem kasutamiskõlblikke (s.t vähem tõendatavaid) usaldusväärseid tunnistusi kui teistes võrreldavates protsessides.

Ka algul üheselt usaldusväärsed tunnistused kaotavad protsessi käigus tihti tõendusvõime. Olgu veel kord korratud, et ümbruse mõju enamasti pärsib tunnistust. Valetunnistus, tunnistustes liialdamine jm on enamasti pärit noortelt tunnistajatelt endilt.

5.5. Soovitusi ülekuulamisvigade vältimiseks

Ülekuulamispsühholoogia mõttes on praktika näidanud, et juba õpilaste esimeste küsitlustega peaks tegelema kriminaalpolitsei. Tuleb nimelt öelda, et tunnistustel on juba enne esimest nn ametlikku küsitlust tähtis eellugu. Neid on enamasti pikka ega maha surutud, ja siis, kui need ette kanti, sattusid äärmiselt vastuoluliste mõjude välja, mida on seda raskem mõista ja kindlaks teha, mida pikem on tunnistuse andmise eelne aeg. Kui esimesena ei küsitle politsei, vaid kooli esindaja või koolidirektor, siis mõjutatakse sõltuvussuhete tõttu tihti juba asjaolusid, mis tunnistust vähemalt osaliselt moonutavad. Seejuures lühendatakse ülekuulamise kestust, sest õpilane ei söanda kooli esindaja ees massilisi süüdistusi õpetaja vastu esitada, kuid on võimalik ka põhjendamatu tungivate küsimuste jaatamine. Kui peetakse vajalikuks psühholoogilist ekspertiisi, peaks see toimuma peagi pärast politsei poolt ülekuulamist, et ära hoida tunnistust väliselt mõjutavaid tegureid.

6. LAPSEEALISE TUNNISTAJA ÜLEKUULAMINE

6.1. Lapseealise tunnistaja üldiseloostus

Nagu eespool nägime, on eelkooliealiste laste ja algkooliõpilaste ütlused USA-s, Kanadas, aga ka Venemaal ja teistes endistes NSV Liidu riikides muutunud üha aktuaalsemaks. Need lastegrupid moodustavad erilise tunnistajate kategooria.

Nende tunnistajate osatähtsus pole kuritegude avastamisel just eriti suur, kuid sageli on just sellised lapsed (3–11-aastased) raskete kuritegude ainukesteks pealtnägijateks ja valdavad just seda unikaalset informatsiooni, mis võimaldab kuritegu avastada.

On tõsi, et lapsi tuleb üle kuulata ainult äärmisel vajadusel ja suure ettevaatusega, arvestades, et ülekuulamine võib last traumeerida, eriti siis, kui ta oli kuriteo objekt.

Mõnikord on parem saada kuriteosse puutuvat informatsiooni lapse vanemalt, pedagoogidelt, psühholoogidelt jt isikutelt, kellega lapsel on kergem suhelda. Seadus ei piiritle ülekuulataivate isikute vanuse alammäära. Kriminaalmenetluse koodeksi §-s 133 räägitak-

se nooremast kui 15-aastasest ülekuulatavast, kelle ülekuulamise juures peab olema pedagoog või psühholoog, vajalikel juhtudel ka vanemad ja teised seaduslikud esindajad. Tuleb arvestada, et iga lapse psüühiline areng on eripärane ja kordumatu. Kõik psüühilised iseärasused mõjutavad tunnistuse formeerumist ja andmist. See aga omakorda tekitab sageli uurijatele ja juurdlust teostavatele isikutele raskusi lastelt ütluste saamisel ja hindamisel.

Praktikas on kujunenud seisukoht, et kriminaalmenetluses peetakse lapsealisteks neid, kes ei ole saanud 14-aastaseks. Nende hulgas aga tuleb omakorda eristada veel vähemalt kolme gruppi:

- 1) eelkooliiga (3–7-a);
- 2) noorem kooliiga (7–11-a);
- 3) keskmine kooliiga (11–14-a).

Lasteks tuleks tuntud vene psühholoogi M. Kotšenovi arvates pidada siiski lapsi kuni 11–12 aastani, sest ülekuulamise aspektist on just sellises vanuses laste ülekuulamisega palju probleeme.

Laste ülekuulamise spetsiaalsetele võtetele pööratakse vähe tähelepanu.

Enamusel juhtudest kuulatakse lapsealised üle seoses kuritegudega, millel on vägivaldne iseloom: tapmised, kehavigastuse tekitamised, vägistamised, sugukõlvatused. Väga harva on lapsed tunnistajateks asjades, mis puudutavad röövimisi, kaklusi jms. Lapsealiste tunnistajate ja kannatanute õigel ülekuulamisel võivad saadud ütlused olla täiesti usaldatavad ja täpsed.

Näide kolmeaastase M-i vägistamise kohta. Tema ema sai lapse üksikutest fraasidest aru, et kui tütar korjas maja lähedal lilli, tuli tema juurde võõras mees, võttis käest kinni ja viis metsa. Seal võttis ta tüdrukku riidest lahti ja vägistas ta. Kui tüdruk püüdis karjuda, siis pigistas mees kätega ta kõri. M-i ülekuulamisel õnnestus selgitada, et mehel oli seljas must pintsak, valge kõrge kaelusega särk ja mustad sussid. Sussid jäid tüdrukule meelde selle tõttu, et kui kurjategija teda lahti riietas, vaatas tüdruk tema jalgu. Peale selle näitas tüdruk, mis suunas kurjategija oli pagenud. Kui kurjategija oli tabatud, leidsid tüdrukku ütlused kinnitust.

Nii on näha, et isegi kolmeaastased lapsed suudavad anda küllaltki detailseid ütlusi.

Loomulikult tuleb laste ütluste hindamisel ilmutada ettevaatlikkust. Praktikas aga muutub see sageli äärmuslikuks usaldamatuks.

Näiteks ühes vägivaldses kuriteos, kus oli üheksa-aastane kannatanu ja kaks lapsealist tunnistajat (kuue- ning üheksa-aastane), kelle ütlustest nähtus, et kurjategijaks oli autotsisterni juht, olid tõenditeks ainult laste ütlused. Kuid ehitada süüdistus üles vaid laste süüdistustele arvati riskantseks ja kui poleks saadud sündmuskohalt autoratta jäljendit, siis vist olekski see vägivallajuhtum kõrvale tõstetud.

Õiguskaitsetöötajate kartus põhjustada lastele psüühilist traumat, samuti kahtlus laste psüühilises võimes tajuda asjas tähtsust omavaid asjaolusid ja neid õigesti edasi anda ning hinnata muutuvad sageli laste ülekuulamise vältimiseks või siis lükatakse see viimaseks uurimistoiminguks, kui lapstunnistaja on palju olulisi fakte juba unustanud.

Lapseealise tunnistaja ülekuulamise praktika uurimine lubab viidata mõningatele objektiivsetele raskustele, aga ka õiguskaitseorganite töötajate tegevuse puudustele, mis vähendavad lastelt saadava tähtsa informatsiooni efektiivsust. Märgime siin olulisemad.

1. Eelkooliealiste ja noorema kooliea laste reaalsete psüühiliste võimaluste mittetäielik uurimine, kuidas nad saavad anda ütlusi, arvestades nende psüühika iseärasusi ja asjaolude raskuse astet.

2. Laste informatsiooni tõepärasuse ja usaldatavuse hindamise printsiipide ja praktiliste võtete viimistlematus.

3. Lapsele teadaoleva kuritegu puudutava informatsiooni mittetäielik väljaselgitamine ja fikseerimine.

4. Traditsiooniline kujutus laste ütluste äärmuslikust ebausaldatavusest ja selle laialdane levitamine, mis soodustab eelarvamuslikku suhtumist nende ütlustesse.

5. Vastavate töötajate puudulik tähelepanu ülekuulamise ettevalmistavas protsessis laste ülekuulamiseks tunnistajate, kannatanute ja süüdistatavate individuaalpsüühiliste iseärasuste selgitamisele, mis vähendab ülekuulamise efektiivsust ja mõjub laste ütluste andmisele.

6. Laste ütluste lülitamata jätmine toimikusse tõendite hulka, mis kriminaalasjas on.

7. Laste ütluste protokollimine eelistatavalt monoloogivormis, mis ilmselgelt mõjutab info struktuuri ja sõnalist ülesehitust ning raskendab nende hindamist.

8. Mõningates laste ülekuulamise protokollides puuduvad andmed asja, küsitluse koha ja kestuse kohta.

9. Praktiliste näitajate ja soovitude puudumine, mis oleksid vajalikud pedagoogidele ja psühholoogidele, kes osalevad lapsealiste ülekuulamisel.

10. Lapsealiste tunnistajate ja kannatanute kohtupsühhiaatria- ja kohtupsühholoogiaekspertiisi tegemisest keeldumine, kui on alust kahelda lapse psüühikas, vaimses tervises, tajumise ja ütluste andmise võimes.

6.2. Lapsealise tunnistaja ütluste sisu ja psühholoogilised võimalused

Et saada asjas tähtsate asjaolude kohta õigeid ütlusi, tuleb silmas pidada ülekuulamise aine sisu, see tähendab nende asjaolude iseloomu, mis tuleb välja selgitada. Asjaolude kohta käiva informatsiooni, mis lastelt on võimalik ülekuulamisel saada, võib jagada kolme põhilisse kategooriasse.

1. Informatsioon, mis puudutab materiaalseid objekte nende tegelikkuses ja omadustes, s.o objektiivse kujutluse loomine ja säilitamine ning oskus neid objekte sõnaliselt kirjeldada.

2. Andmed, mida lapsed tajuvad sõnalisel vormis. Informatsioon selle kohta säilib kuulmise kaudu näiteks sel teel, kui laps jätab meelde sõnalise või keelise teate väljenduse.

3. Informatsioon tegelikkuse ilmingutest, mida ei saa tajuda tundemeeltega. Siin on vaja, et laps kasutaks oma mõtlemisprotsessi sündmuste sügavamast sisust arusaamiseks.

Enamikul juhtudel moodustavad lapsealiste ütluste sisu:

- lapse silme ees toimunud sündmuse kirjeldus vaidluste, kaaluste, tapmiste ja teiste teravakonfliktiliste sündmuste puhul;
- lapsele endale või teistele isikutele suunatud seksuaalse loomuga tegevuse kirjeldus;
- inimese välimuse kirjeldus — näo kuju, kasv, suurus, vanus, riiete detailid, värvus, kuju jne;
- mitmesuguste materiaalsete objektide kirjeldus, märkides nende suuruse, vormi, värvuse, asetuse, paiknemise jne;
- kuuldud juttude kirjeldus koos nende sisu ja seda saatnud emotsioonide edasiandmisega.

Palju vähem sisaldavad laste ütlused ülekuulamisel:

- inimeste iseloomude, harjumuste ja kalduvuste kirjeldust ning hinnanguid;
- inimeste omavahelise suhtlemise-läbisaamise kirjeldamist, mis oli eelnenud enne kriminaalasja sisu moodustavaid sündmusi;
- konflikti, tüli, ühtede või teiste isikute suhete põhjuste arutamist;
- inimeste eesmärkide ja tegevuse motiivide arutamist.

Enamasti tuleb lastel anda ütlusi neile tuttavate inimeste ja sündmuste, harva võõraste kohta. Kuid just sellised juhtumid ongi keerulised, arvestades lapseealistelt ütluste saamist ja nende hindamist.

Tunnistajate ütluste sisu, vorm, väärtus, sellega seoses ka tõepärasus sõltuvad tunnistajate psüühilistest võimalustest ja erisustest.

Ühevanused lapsed võivad psüühilise arengu poolest üksteisest tugevasti erineda.

Tabelis 1 tuuakse mõningad psüühika erisused, mis on tähtsamad ütluste kujundamisel, tunnistuste saamisel ja hindamisel.

Tunnistajate ütluste moodustamise protsess hõlmab selliseid etappe:

- 1) informatsiooni vastuvõtmine ja tajumine;
- 2) vastuvõetud, tajutud informatsiooni meelepidamine, talletamine mällu;
- 3) informatsiooni taastamine sisemises plaanis (ise, endamisi) sisekõnena;
- 4) informatsiooni taastamine välises plaanis, kõne vormis.

Eelkoolieas algab intensiivne psüühiliste protsesside moodustumine, mis on suunatud tutvumisele ümbritseva maailmaga, meeldejätmisele ja tajutud kujutluse taastamisele, loogiliste sidemete avastamisele ning määramisele ja tegelikkuses eksisteerivate seoste tajumisele.

On väga oluline, et laps valdaks juba esimestel eluaastatel kõnet, mis on katkematus seoses mõtte arenguga ja teiste kõrgemate psüühiliste funktsioonidega. Lapse kõneoskus on tema üldise psüühilise arengu küllaltki täpne näitaja. Lapsed tutvuvad küllaltki vara selliste tegevustega nagu löömine ja lükkamine ning õpivad märkama seda ka ümbritsevate inimeste käitumises. Siit tuleneb, et paljud konfliktsituatsioonidele iseloomulikud tegevused võivad olla vastuvõetavad, tajutavad ja edaspidi isegi äratuntavad viieaastaste tunnistajate poolt. Raskema tegevuse asendavad lapsed tihti näitamisega.

Tabel 1. Mõningate psüühika kõrgemate funktsioonide arenemine

Funktsioonid	3–5-aastased (eelkooliiga)	5–7-aastased	7–10/11-aastased (noorem kooliiga)
TAJUMINE	Mitteteadlik tajumine, selle fragmenteeritus, vähene detailiseerimine, objekti tajumise juhuslik iseloom, tajumise vähene sõltuvus foonist.	Tajumise teadlikkus on kõrgem, eesmärgipärase vaatluse võime tegevusprotsessis. Arenenud oskus tajuda “kuuldavalt”.	Tajumise teadlikkus märkimisväärselt suurem, oskus eesmärgipäraselt vaadelda, detailiseeritult tajuda.
TÄHELEPANU	Mitteteadliku tähelepanu oskus, tähelepanu keskendamatus, püsimatus, oskamatus tähelepanu jaotada.	Mitteteadliku tähelepanu oskuse valdamine, ilmnevad teadliku tähelepanu tunnused, kõrgem püsisivus, nõrgalt väljendunud oskus jaotada.	Tunduvalt kõrgenenud oskus suunata teadlikult tähelepanu ja hoida seda objektil.
MÄLU	Mitteteadlik meeldejätmise, selle sõltuvus lapse tegevusest, erksusest, objektide omapärasest. Mitmekülgsus, nõrgalt arenenud mälu, kõne loogilisus, tihti vead äratundmises.	Teadliku mälu elementide areng, meeldejätmise sõnalis-loogilisus.	Teadliku meeldejätmise intensiivne areng. Aktiivse välise taastamise areng, veelgi on suurenenud sõnalis-loogilise mälu roll, meeldejätmise on veelgi lihtsustunud.
KUJUTLUSVÕIME	Iseloomulik mitteteadlikkus, vaesus, sõltuvus jälgitavast situatsioonist, kontrollimatus, juhtimatus.	Teadliku kujutlusvõime areng, kujundite suur vastavus reaalsele.	Reaalsuse süvenenud kujutus.

Funktsioonid	3–5-aastased (eelkooliiga)	5–7-aastased	7–10/11-aastased (noorem kooliiga)
KÕNE	Sõnatagavara suurenemine 1000 sõnast 1500–2000 sõnani. Oskus dialoogilist kõnet vallata, situatsioonilisus. Sõnade kasutamine teises, ebaõiges tähenduses, loogilise sideme puudumine väljaõeldu vahel.	Sõnavara suurenemine kuni 2000–3000 sõnani, monoloogikõne elementide areng, samal ajal säilib dialoogi element.	Intensiivne monoloogikõne areng, spetsiaalsete terminite lülitamine sõnavarasse.
MÕTLEMINE	Praktiline, konkreetne mõtlemine, kätega mõtlemise elementide säilimine, oskamatus eemalduda konkreetsest situatsioonist, oskamatus määratleda loogilisi seoseid, planeerida tegevust.	Lihtsate eluliste arusaamade aktiivne omandamine, konkreetse mõtlemise säilimine, areneb oskus mõelda asjadest, mis pole vaateväljas. Esimesed loogilise mõtlemise tunnused. Mittetäielik oskus üldistada sisuliste omaduste alusel.	Suhtlemise teaduslike arusaamade kujunemise algus, loogilise mõtlemise edasine areng. Intensiivne üldistamise, võrdluse, analüüsi, sünteesi areng. Asjade oluliste tunnuste väljatoomise oskuse areng.

Harilikult eraldavad eelkooliealised lapsed situatsioonist keskse tegevuse, mis nende mälus seostub teiste tajutud tegevustega ja nende tagajärgedega. Peegeldatavate objektide eraldamine toimub lastel mitte nende objektide tähtsuse järgi situatsioonis (nagu täiskasvanutel inimestel), vaid juhuslike tunnuste järgi. Seetõttu võivad lapsed küllaltki hästi meelde jätta teisejärgulisi detaile, kuid mitte tähele panna peamist. Ei tohi samuti unustada, et laps vaatleb ümbritsevat reaalsust teisiti kui täiskasvanu. Näiteks täiskasvanud inimene siseneb ruumi ega pruugi tähele panna, mis on laua ja toolide all. Laps aga paneb just seda tähele, sest see on talle ka füüsiliselt lähemal.

Informatsiooni vastuvõtmine ümbritsevast maailmast sõltub lastel ka paljus nende kogemustest, kogunenud muljetest, elutingimustest.

Kuigi mõnede protsesside puhul tajuvad lapsed omadusi mitte-täielikult võrreldes täiskasvanutega, ei tohi me ometi unustada, et juba eelkoolieas võetakse ümbritseva paljud tähtsad küljed vastu täiesti adekvaatselt.

Viieaastased lapsed eristavad küllaltki adekvaatselt asjade vorme (ring, nelinurk, kolmnurk jne), kuid kuni eelkooliea lõpuni kasutab laps nende väljendamiseks võrdlusi (see on nagu maja, see on nagu pall). Värvuste spektris eristavad lapsed paremini punast, kollast, rohelist ja sinist, halvemini oranži ja eresinist.

Sündmuste arengu kirjeldamisel lasevad eelkooliealised tihti mööda tähtsaid fragmente. Siis on vaja stimuleerida neid küsimustega: "Mis siis oli? Mis siis sai?" See aitab episoodide ajalisel reastada. Algkoolilapsed, kes valdavad sündmuste loogilise ümberjutustamise oskust, eksivad harvemini sündmustiku järjestikkuse edastamises. Tajumise palju kõrgem arengutase võimaldab neil lastel märgata tegevuse elemente ja palju täpsemini osutada detailidele. Tihti tuleb last küsitleda isiku kohta, kelle tegevuses on seksuaalse rünnaku elemente, mille tähendust laps ei mõista. Sellisel juhul arvatakse sageli, et laps ei ole võimeline andma seletust ka sündmuste välisest käigust. See seisukoht on äärmiselt ekslik.

Näiteks kaheksa-aastane kannatanu teatas ülekuulamisel, et tema kasuisa, jäänud temaga üksinda koju, paneb ta põlvili, suudleb ja teeb teisi kõlvatuid tegusid. Kõik see oli kirja pandud jutustuse vormis ja sisaldas süüdistatava tegevuse täpseid ja üksikasjalikke kirjeldusi, loomulikult sõnastuses, mida valdab kaheksa-aastane laps. Ühes või teises vormis esineva seksuaalse suunitlusega tege-

vuse meeldejätmisele ja täpsele taastamisele lapse ütluste abil aita-
vad kaasa kaks tähtsat psühholoogilist asjaolu.

1. 3–4-aastaselt hakkab lastel tekkima häbelikkusetunne teiste inimeste ees, 7–8-aastaselt, vahel ka varem, laieneb see tunne kõigi teise sugupoole esindajate vastu. Isegi kui laps tajub seksuaalset kuritarvitust kui mängu, tunneb ta häbi ega jää selle vastu ükskõikseks, saab aru selle keelatusest ja ebaloomulikkusest. Emotsionaalne pinge seoses toimunuga soodustab üksikasjade täpsemat fikseerimist mälus.

2. Seksuaalkuritegude ohvrina meelitatakse laps kindlasse tegevusse. Laps on sunnitud toimuvale mingil kombel reageerima. Tih-
ti puikleb ta vastu, otsib võimalust kuritahtlus lõpetada, tunneb valu ja teisi ebaseaduslikke aistinguid. On hästi teada, et lapsele jääb tegevuse olemus seda paremini meelde, mida rohkem need nähtused on seotud tema tegevusega.

Taastades sündmuste pilti, kasutavad eelkoolialised lapsed sageli väljendeid “kaugel”, “lähedal”, “umbes” jne. Täpsustada aga ei suuda lapsed seda muul moel, kui näitavad konkreetsele asjale, mis on nende vaateväljas. Isegi algklassiõpilased ajavad sageli segi parema ja vasaku poole, mistõttu kirjeldus asjade asetusest võib osutada ebatäpseks. Alles 9–10-aastased lapsed hakkavad hindama ruumi üldvõetavates suurustes, kuid ka nemad võivad rängalt eksida.

Inimese välimust tajuvad lapsed üldiselt mittetäielikult ja väheinformatiivselt. Rohkem pööratakse tähelepanu riidetusele kui näole. Algekoolialised pööravad juba tähelepanu juuste värvile ja nina kujule.

Palju vigu tehakse ka täiskasvanu vanust hinnates. Eelkoolialisele on 35–40-aastane vana.

Kolmeaastane laps teab umbes 1000 sõna, kuid enamust neist passiivselt, s.t saab neist aru, kuid ei kasuta. Sellises vanuses laps oskab koostada lihtsaid lauseid, mis võimaldab tal suhelda teiste inimestega. Eelkoolialise sõnavara sõltub väga perekonna leksikonist. Ülekuulaja, et last paremini mõista, peab eelnevalt selgitama vähemalt peamised erinevused sõnade tähenduses, mida kasutab laps, võrreldes üldlevinud kasutatavate sõnade tähendusega. Lapse jutt võib olla arusaamatu konkreetsetes situatsioonides. Püüdes rääkida sellest, mida ta momendil ei näe, kasutab laps selliseid väljendeid nagu “seal”, “sinna”, “see”, lisades kõnele ka žestid. See lapsele omane kõne kaob tasapisi lapse arenedes.

Laps on valmis rohkem ja täpsemalt andma informatsiooni vastustena lühikeses vormis esitatud küsimustele, võrreldes iseseisva vaba kõnega. Saksa autorid Marbe ja Stern on aga vastupidisel seisukohal. Nende arvates annab laps kõige täielikuma pildi toimumust vaba jutustusena üksinda toas. Küsimuste esitamisel ei orienteeru lapsed sageli mitte sõna tähendusele, vaid küsija intonatsioonile, millega see sõna oli öeldud. Oskus koostada iseseisev jutustus tekib lastel viienda eluaasta paiku.

Paikapidavamad, kindlamad ja täpsemad on laste imitatsioonid inimeste tegevusest. Juba 3–5-aastane laps on tihti võimeline teatama (nimetama), mida tegid inimesed tema nähtud situatsioonis. Alates kuendast aastast oskavad lapsed kirjeldada tegevust juba palju üksikasjalikumalt.

Eelkooliealised lapsed võivad palju enam ära tunda kui aktiivselt taastada. Üht äratundmise taset iseloomustatakse ähmase tundmisena situatsiooni või eseme tuttavlikkusest, kuid sellel tasandil eksivad lapsed sageli. Eelkooliealistel ja nooremas koolieas võib tuttavlikkusetunne viia raskete vigadeni. Sellele aitavad kaasa väsimus, hirm, eesmärgipärase vaatlemise oskuse puudumine. Teine äärmus on see, et lastel võib olla väga viljakas kujutlusvõime. Selle sisu ja produktiivsus aga sõltuvad täielikult elukogemuse piirastest.

Mõnikord on ülekuulamise esemeks täiskasvanute pealtkuuldud jutu ümberjutustamine. Eelkooliealised püüavad nendel juhtudel kuuldot sõna-sõnalt taastada ja neil on tunduvad raskused selle jutu oma sõnadega edasiandmisel. See on seotud aktiivse monoloogi mittevaldamisega ja kuuldu sisulise mittemõistmisega.

Kõne taastamine sõltub väljaõeldu mõistmisest. Kui see puudub lapsele arusaadavaid asju ja oli lühike, siis 6–7-aastased võivad selle taastada täiesti täpselt. Arusaamatute või liiga pikkade lausete puhul moonutavad lapsed need tundmatuseni. Emotsionaalset värvingut, isegi kui see kaasneb lastele arusaamatute lausetega, suudavad lapsed edasi anda küllaltki täpselt. Lastele saab esitada küsimusi: “Kes rääkis?”, “Mida rääkis?”, “Kuidas rääkis?”.

Algkoolieas hakkab võõra kõne mehaanilise sõnasõnalise taastamise püüd vähenema, kuid ei kao veel täielikult. Seda kasutatakse just sagedamini arusaamatu jutu taastamisel. Neile lastele saab esitada küsimuse: “Millest räägiti?”.

Laste jutud sellest, mida nad tegelikkuses ei tajunud, on kas sisutihjad, mittemidagiütlevad või kõlavad päheõpituna. Ainult lapsed, kellel on eriti viljakas fantaasia, lisavad jutule värvikaid detaile.

Tuleb ette, et täiskasvanud harjutavad lastega ülekuulamist selle kohta, mida lapsed ise vahetult ei tajunud. Selle tulemusena kaob lapse tunnetuses loomulikkus ja see võib esile kutsuda kahtluse nende ütluste tõepärasuses.

Igal konkreetsel juhul, kui õiguskaitseorganid hindavad laste ütlusi, on alati vaja teada, mil määral said lapsed aru sellest, mille kohta nad ütlusi annavad. Kuigi lapse arusaam toimunud sündmusest ise on harva uurimise iseseisev huviojekt, on siiski eeluurimisel ja kohtus tulnud ette juhtumeid, kus kuriteo kvalifitseerimiseks on vaja spetsiaalselt tuvastada, kas lapsealine tunnistaja või kannatanu sai aru tema juuresolekul toimunud teo tõelisest tähendusest.

Vaatleme kahte kriminaalkuritegu, kus tapmise tunnistajaks olid umbes viieaastased tüdrukud. Kuriteod pandi toime nende emade vastu, ühel juhul isa, teisel juhul ema elukaaslase poolt. Kummagi tüdruku psühholoogiliste omaduste uurimine näitas, et tunnistajad tajusid sündmuse erinevalt. Üks sai aru, et toimus mõrv, teine aga mõistis kogu toimunut kui tüli ja kaklust. Arusaamist ei mõjutanud mitte ainult tüdrukute üldise arengu, vaid ka elukogemuse ja asjadest arusaamise erinevus. Esimene tüdruk sai aru, et tegemist on tapmisega ja ta ema võib surra, teine tüdruk aga tajus sündmuse nii, et need põhjustavad ainult emale valu ega seostanud neid surma saabumise võimalikkusega.

7.–10. eluaasta vahel toimub sügav muutus laste mõtlemises ja kõnes. Kui esimese ja teise klassi õpilastel säilitab mõtlemine valdavalt konkreetsuse ja analüüsis ei suuda nad eristada olulist mitteolulisest, võrdlused on pealispinnalised ning põhinevad üksikutel, isegi juhuslikel seostel, siis kolmanda klassi õpilastel suureneb tunduvalt oskus abstraherida konkreetseid situatsioone, aru saada sündmuste olemusest.

Algkoolieas suureneb monoloogilise kõne osa lapse suhtlemisel ümbritsevate inimestega, kujuneb seotud kõnega loogilise sisu väljendamise oskus.

Ütlused planeeritakse sisemiselt palju täpsemalt, seetõttu muutuvad ka laste vastused küsimustele enam vahendatuks. Kõne on küllastunud sõnade ja mõistetega, mis tähistavad üldlevinud arusaamu.

Algkoolialiste taju areng väljendub järk-järgult kasvavas võimes rohkem detaile talletada. Laps on võimeline tajuma üheaegselt rohkem objekte kui varem.

Kümneaastaselt muutub kujutlusvõime rikkamaks ja reaalsemaks, mis raskendab mõnevõrra arusaamist selleealiste laste poolt

edastatavast. Algkooliealistel hakkab suurt rolli mängima tahe, mis ilmneb oskuses mitte tegelda ainult sellega, mis meeldib, vaid ka sellega, mis on vajalik. Toimub järkjärguline vabanemine impulsiivsusest, käitumise situatsioonilisusest, mis on iseloomulik eelkooliealistele.

Kooliskäimise esimestel aastatel omandavad lapsed palju moraalinorme, mida ühed lapsed teadlikult ja küllaltki tihti järgivad, teised aga teadlikult rikuvad, arvestades, et nende teod võivad esile kutsuda taunimise. Suhtlemisel 8–10-aastase lapsega võib apelleerida tema kohusetundele, arusaamisele sellest, et inimene peab olema aus ja õiglane.

Samas tuleb märkida, et algkooliealistel säilivad lastele omased psühholoogilised erisused, mis mõjuvad takistavalt ümbritseva maailma peegelduse täpsusele. Vigu tehakse eelkõige ruumiliste mõõtude hindamisel.

Tuleb rõhutada, et ümbruskonna tajumise võime ei ole lastel mitte ainult väiksem, vaid ka oma kvaliteedilt teistsugune kui täiskasvanutel. Kõik see nõuab erilist tähelepanu lapsealiste ülekuulamisel.

7. LASTE ÜTLUSTE TÄPSUST MÕJUTAVAD LINGVISTILISED JA SOTSIAAL-EMOTSIONAALSED TEGURID

7.1. Üldmärkused

Viimase aastakümne jooksul on asjatundjad Ameerika Ühendriikides loonud uurimiskeskuse, vastamaks küsimustele, mis tekivad seoses laste esinemisega kohtus tunnistajana. Uuringute tähtsust rõhutab ka asjaolu, et kohtud peavad üha enam toetuma nimetatud uurimuste tulemustele laste kuritarvitamise kohtuasjades. Järgnevalt keskendutakse laste usutavusele, sisendatavusele ja mälule.

Väiksema (empiirilise) tähelepanuga vaadeldakse küsitluspraktika pragmaatilisuse ja kontekstuaalsuse mõju kohtuistungil laste tunnistuste usaldusväärsusele. Näiteks on kaitsjad osavad tunnistajaid diskrediteerima, kasutades istungil küsitlusstrateegiat, mis heidutab neid vaikimise, vastuolude või üldise emotsionaal-kognitiivse disorganiseerituseni. Hirmutab ka sõnaliselt ja süntaktiliselt

keeruline õiguskeel, mis on loodud juristi erivajadusteks. Hirmutada võib ka küsitlaja käitumine. Küsitluse ajal võivad sotsiaalset toetust ja inimestevahelist soojust suurendada või vähendada mitmesugused paralingvistilised ilmingud, nagu hääletoon, kõne kiirus ja rõhud, ning ekstralingvistilised asjaolud, nagu silmside ja füüsiline lähedus.

Et lapsed võivad taolise ettekavatsetud käitumise suhtes olla eriti tundlikud, uuriti küsitluse lingvistilise ja sotsiaal-emotsionaalse konteksti mõju hiljuti kogetu kirjeldamisele laste poolt. Enne seda aga püstitati hüpotees, et kui suurendada küsimuste arusaadavust ja pakkuda sotsiaalset toetust, suudavad lapsed küsitluse eesmärgi paremini täita.

Käesoleva uurimuse ülesannete täpsustamisel tugineti järgmistele varasematele teemakohastele uurimustulemustele.

7.2. Keeleline keerukus

Tihti ei vasta advokaadi poolt ülekuulamisele esitatud küsimused lapse (vahel ka täiskasvanu) arengutasemele. Samuti võivad lastele liiga keerukateks osutada politseinike ja sotsiaaltöötajate eeluurimisel esitatud küsimused. Kuigi lapsed omandavad täisealisega suhtlemiseks piisava kõneoskuse umbes viie ja poole aastaselt, areneb see võime edasi kogu elu jooksul. Näiteks võib laps juba esimeses klassis aru saada mitmetest täiskasvanu sõnavarasse kuuluvatest keelenditest, aga metalingvistiline ja metakognitiivne vilumus arenevad alles hilises lapsepõlves.

Uurimused näitavad, et lapsed võivad olla eriti tundlikud keeleliselt keerukate küsimuste suhtes. Laste täpsus keeruliste õigusprobleemide resümeerimisel väheneb ootuspäraselt sõltuvalt sellest, mida komplitseeritumad ja õigusspetsiifilisemad on probleemid. Selles veendumiseks võib esitada kuue- ja kaheksa-aastastele lastele küsimusi kahel arusaadavuse tasemel: a) komplitseeritud, tagantjärele formuleeritud küsimused konkreetsete kohtuasjade kohta; b) lihtsad, arengukohased küsimused. Lapsed vastavad keerulistele küsimustele puudulikumalt kui lihtsatele. Lapsed püüavad vastata ka küsimustele, millest nad keerukuse tõttu aru ei saa.

Kui me võrdleme näiteks nelja eagruppi (lasteaed, 4. klass, 9. klass, kolledž), siis võime konstateerida, et neil kõigil on raskusi komplitseeritud probleemide kokkuvõtlikul kirjeldamisel. Kõigi

eagruppide esindajad vastasid täpsemalt küsimustele, mis käsitlevad õigusprobleeme lihtsamal viisil.

Kokkuvõttes järeldeb kirjandusest, et 5,5–7,5-aastastel lastel on piisav keeleoskus igapäevaste keeleliste ülesannete täitmiseks, kuid puudub keeruliste keeleliste probleemide lahendamise vilumus. Eelnimetatud arvestades valitigi käesolevaga käsitletava uurimuse osalisteks eagrupp 5,5–7,5 aastat. Samuti osutuvad selleealised lapsed kohtus tunnistajateks tõenäolisemalt kui nooremad.

Lastele esitati küsimusi sündmuse kohta kahe stsenaariumi järgi: a) rangelt juriidilises keeles ja b) lihtsate, lapse arengutasemele vastavate küsimustega. Eeldati, et lihtsate küsimuste kasutamine suurendab laste ütluste täpsust kahel põhjusel: 1) ilmne tunnetuslik ilming, mis tuleneb iga küsimuse paremast mõistetaksest; 2) üldisem, suhtlemispädevuse tunnetamisest tulenev ilming, mida põhjustab laste teadlikkus oma osalusest suhtlemises täiskasvanutega täisväärtuslike partneritena. Vastupidi viimati mainitule tunnevad lapsed, kellele esitatakse mitteamengukohaseid (või keerulisi) küsimusi, end "kammitsetuina tulemusliku arusaamise protsessi" ning nende ülesande täitmise motivatsioon väheneb.

7.3. Sotsiaalne toetus

Teiseks püüti uuringus selgitada, mil määral mõjutab laste ütluste täpsust sotsiaal-emotsionaalse toetuse osutamine või osutamata jätmine.

Sotsiaalset toetust on defineeritud mitmeti: selleks võib nimetada suhtlemist (nii verbaalset kui ka mitteverbaalset), mis tekitab objektis heaolutunde. Sotsiaalse toetuse kogemine parandab tihti füüsilist ja psüühilist tervist ning arendab inimestevahelisi suhteid, kusjuures mõju meessoost uurimisobjektide ütluste tähtsusele on suurem. Eriti hästi mõjub sotsiaalne toetus vabale meenutamisele, ülekuulamisel aga suurendab vastupanu sisendamisele. Seega mõjub sotsiaalne toetus lastele alates koolieelikutest positiivselt nii vabal meenutamisel kui ka detailsete küsimuste puhul. Sotsiaalne toetus maiustuste, naeratuste ja sõnalise julgustamise kujul küsitlaja poolt põhjustas valede vastuste vähenemise vabal meenutamisel. Nooremate laste (3–4-a) puhul tõi toetav suhtumine kaasa vigade vähenemise vastustes detailsetele küsimustele.

Need uurimistulemused on vastuolus mõnede kriitikute konventsionaalse arusaamaga, mille kohaselt lapsesõbralik küsitlemis-

tehnikat (nt verbaalne meelitamine) teeb lapsed eksitavatele vihjetele vastuvõtlikumaks. Samas on tulemused kooskõlas empiirilise uurimusega, mille järgi nii täis- kui ka alaealised isikud on suureeritavad pigem juhul, kuid neid kuulab üle heidutav, kõrge positsiooniga isik. Sotsiaal-emotsionaalne toetus mõjub hirmu ja seega ka sisendavust vähendavalt.

Allpool käsitletava uurimuse puhul eeldati, et sotsiaalne toetus võimaldab lastel esineda tunnetuslike võimete parimal tasemel, sest leevendab hirmu ja ängistust. See asjaolu oleks kooskõlas ka nüüdisaegsete arenguteooriatega, mis rõhutavad välise toetuse tähtsat rolli inimese kognitiivses arengus. Samuti eeldati, et sotsiaalne toetus mõjub positiivselt laste vastustele eksitavate küsimuste puhul.

Uuringu käigus osalesid lapsed laboratoorses tingimustes kõiki kaasavas mängus, mida juhendas assistent (*research assistant*, edaspidi RA). Vahetult pärast nimetatud sündmust küsitleti lapsi selle kohta. Laste ütluste täpsust vaadeldi seoses küsimuste nelja komponendiga: a) küsimuste lingvistilise komplitseerituse aste (keerulised või lihtsad küsimused); b) intervjuuerija sotsiaal-emotsionaalne toetavus (toetav või hirmutav kohtlemine).

Lapsed jaotati suvaliselt erisugustesse tingimustesse (iga nelja tingimuse alla mahutati osalejaid keskmise ea suhtes tasakaalus).

Uuringu ettevalmistamisel ja jooksul kasutati järgmisi küsimustikke.

1. Peabody illustreeritud sõnavaratesti täiendatud variant (*Peabody Picture Vocabulary Test, Revised 1981*) — retseptiivse sõnavara individuaalsete erinevuste mõõtmiseks; test haakub olulisemate intelligentsustestide skaaladega.

2. Demograafiline küsimustik vanemate sotsiaal-majandusliku staatuse ja haridustaseme määramiseks.

3. Intervjuu lastega nende tegevuse kohta ülalmainitud mängu käigus.

Intervjuu koosnes a) kahest vabavormilise meenutamise küsimusest (üks küsitluse algul ja teine lõpus); b) 24 detailsest küsimusest ja c) neljast kontrollküsimusest. Esimest liiki küsimused eeldasid paarisõnalist, ülejäänud jah/ei-vastust.

Detailsed küsimused jagunesid sisuliselt kaheks liiniks: kuritarvitustemaatilisus ja sisendavus.

Kaheksa kuritarvitustemaatilist küsimust sarnanesid struktuurilt neile, mida esitatakse seksuaalse kuritarvitamise uurimisel, sest

lapsed on tihti taolistes kriminaalasjades tunnistajateks. Küsimuste teemad olid järgmised:

1) puudutamine mängu ajal (ainsad tegelikud puudutused pandi toime nukkude abil), nt: “Kas RA kallistas sind?”, “Kas RA andis sulle musi või mis?”, “Kas RA puudutas Barbie-nukku?”;

2) lahtiriietumine (riideid ei võtnud seljast ükski assistent ega laps): “RA-1 ei püsinud riided seljas või mis?”, “Sul ei seisnud püksid jalas, ega ju?”;

3) pildistamine (oluline lastepornograafia juhtudega seoses), nt: “Kas RA tegi sinust ilma seelikuta pilti?”.

Need küsimused aitasid selgitada kuritarvituse kogemusteta laste kalduvust möönda kuritarvitava käitumise toimumist, kui seda tegelikkuses ei olnud (problemaatiline küsimus tänapäeva õiguspraktikas). Ülejäänud 16 detailset “mittekuritarvitusküsimust” käsitlesid muud mänguga seonduvat informatsiooni.

Detailsed küsimused erinesid ka sisendavuse poolest. 11 küsimust olid mõeldud eksitavatena, ülejäänud 13 olid kas vähem suunavad või otsesed.

Konkreetsed ehk mitteeksitavad detailsed küsimused olid näiteks: “Kui kaua aega tagasi sa umbes RA-ga mängisid?”, “Kas sa puhusid mulle?”. Eksitavad küsimused suunasid ebakorrekse vastuse andmisele, nt: “Kas sa mitte mängutoas videomänge ei mänginud?” (küsimus annab suuna jaatusele, kuigi tegelikult mingeid videomänge ei mängitud); “Mis värvi kleidi sa seal selga panid?” (laps ei pannud tegelikult üldse kleiti selga).

Vaba meenutamise ja detailseid küsimusi koostati kahe lingvistilise keerukuse astmega: komplitseeritud ja lihtsad, s.t igast küsimusest esitati kaks versiooni.

Varasematest uuringutest on selgunud, et kohtupraktikas ilmneb laste küsitlemisel kolm peamist probleemi: a) mitteeakohased sõnad ja väljendid, b) keerulised lauseehituslikud konstruktsioonid ja c) üldine ebaselgus, kahemõttelisus. Antud intervjuus kasutati küsimuste formeerimisel kõiki kolme meetodit, samuti teisi praktikas kinnitust leidnud laste ütluste andmist raskendavaid elemente. Rakendati mitmeid juriidilisele kõnele omaseid retoorilisi jooni, nagu etteantud väited, mitmeosalised esitused, eitav kõne, passiiv ja tingiv kõneviis, arhailised viisakusvormelid, asesõnade ebaselge kasutamine, spetsiifiline keel (ladinakeelsed sõnad, žargoon), sõnade üleküllus lauses (keskmine sõnade arv lauses 14,92) jne.

Lihtsad küsimused koostati laste arenguga enam kooskõlastatult (kuueaastasele lapsele mõistetavas keeles) ning neis puudusid ülal

loetletud elemendid, samuti olid need esitatud lühemate lausetena (keskmiselt 7,58 sõna lauses).

Näitelausepaarid

Vabavormilised küsimused:

- 1) A (lihtne). "Ütle, mida sa õhupallitoas RA-ga tegid?"
B (keeruline). "Võid sa mulle mainida, kas sa mängisid õhupallitoas RA-ga, ning mida sa tegid, olles koos eelmainitud isikuga?"
- 2) A. "Kas sa tegid veel midagi?"
B. "Kas sa olid hõivatud ka mõne teise tegevusega?"

Detailsed küsimused:

- 1) A. "Kas sa puhusid mulle?"
B. "Kas sa olid kõnealusel juhul hõivatud mingi tegevusega, mis sisaldas mullide puhumist?"
- 2) A. "Kas RA tegi sinust pilti?"
B. "Kas sa oleksid nii lahke ja ütleksid, kas RA fotografeeris sind või mitte?"
- 3) A. "Kas RA kallistas sind?"
B. "Kas RA osales sinu kallistamises mingil sulle teadaoleval ajahetkel?"

Kui keerulised ja lihtsad küsimused varieerusid küsitletavate hulgas, siis neli keeleliselt lihtsat kontrollküsimust esitati sama sugustena nii lastele, keda küsitleti komplitseeritult, kui ka lastele, kellele esitati lihtsavormilisi küsimusi. Kontrollküsimused lülitati uurimusse kõigi kontrollitavate laste puhul, et selgitada, kas keelelise komplitseerituse mõju baseerub pigem kogu küsitlemise protsessil või konkreetsel küsimusel.

Kontrollküsimuste näited:

- 1) A. "RA andis sulle kooki ja mahla, eks?"
B. "RA andis sulle kooki ja mahla, eks?"
- 2) A. "Kas RA katsus hiire pilti?"
B. "Kas RA katsus hiire pilti?"

Uurimusest võttis osa 31 poissi ja 29 tüdrukut, kelle keskmine iga oli kuus aastat (5 a 4 k – 7 a 7 k) ning kes pärinesid keskmise ja madalama sotsiaal-majandusliku staatusega peredest.

Mängu toimus "õhupallitoas" (uksel oli pilt hiirest, kes hoidis peos õhupalle). Mängu käigus kasutati mulliseepi, *Barbie*- ja *Ken*-nukke,

õhupalle, polaroidkaamerat, marionettnukke ning auhindadega täidetud "aardekirstu". Mängu sündmustik seondati lapse murega oma keha pärast ja isikliku puutumatuses temaatikaga. Tegevustik mängiti välja kaudselt nukkude abil; igast lapsest tehti polaroidfoto.

Vahetult mängu järel küsitleti iga last eraldi ruumis. Toetavasse õhkkonda määratud laste küsitleja hoidus küsitletavale füüsiliselt lähedale, püsis temaga silmsidemes, naeratas tihti, käitus südamliselt ning istus avatud poosis, lõdvestunult. Heidutavatesse tingimustesse sattunud laste intervjuerijad ei püüdnud lapsega kontakti luua, rääkisid monotoonselt, olid lapsega minimaalses silmsidemes, naeratasid harva ja istusid ülakorrektses poosis.

7.4. Tulemused

7.4.1. Vaba meenutamine

Nagu eespool mainitud, esitati küsimus kahel viisil: lihtsalt (nt "Räägi, mis sa õhupallitoas RA-ga tegid?") ja komplitseeritult ("Võid sa mulle mainida, kas sa mängisid õhupallitoas RA-ga, ning mida sa tegid, olles koos eelmainitud isikuga?").

Laste vastused kahele vaba meenutamise küsimusele arvati õigeteks või valedeks infoühikuteks, arusaamatult häälstatud vastused, samuti videosalvestusega tõendamatuid väiteid ei arvestatud.

Laste meenutatud informatsioon oli üsna täpne, kuid isikuti info hulga poolest erinev. Näiteks üks laps vastas lihtsalt: "Mängisime õhupallidega", teine aga ütles: "Me puhusime mulle — hm-mhmm — mängisime õhupallidega — mängisime — ja mängisime nukkudega, me puhusime õhupalle täis, me, hm — leidsime midagi aardekirstust — need oli kleepsud — ja seda me seal tegimegi. Nii lõbus oli — seda teha — ja ma olin nii uhke, et sain seda teha."

Vigade vähesust võib seletada vähese ajavahemikuga sündmuse ja selle kohta küsimuste esitamise vahel. Vead tulenesid peamiselt laste ebaadekvaatsusest tegevuse osade kirjeldamisel. Vaba meenutamise küsimuste puhul ei avaldanud üllatuslikult sotsiaalse toetuse mõju — kui see on arusaadav intervjuu algusküsimuste juures (küsitleja alles alustas toetavat käitumist), siis hoopis huvitav on, et toetus ei avaldanud mingisugust mõju ka nende vaba meenutamise küsimuste puhul, mis esitati intervjuu lõpus. Olulist mõju ei avaldanud vastustele ka küsimuste keerukas ülesehitus.

7.4.2. Detailed küsimused

Vastuste analüüs küsimuste kuritarvitusse puutuvuse kriteeriumi alusel

Keerukatele küsimustele vastanud olid vähem täpsed kui need lapsed, kes vastasid lihtsatele küsimustele; see asjaolu esines nii kuritarvitusküsimuste kui ka mittekuritarvitusküsimuste puhul.

Siinkohal oli oluline sotsiaalne toetus. Kuigi lapsed oli kuritarvitusküsimustele vastates täpsemad, hoolimata toetava suhtumise olemasolust või puudumisest, siis vastates konkreetsele isikule vähem puutuvatele küsimustele (mängu mittekuritarvituslike detailide kohta), olid lapsed ekslikumad, kui neid küsitleti hirmutaval viisil.

Kui lapsi küsitleti arusaadavamas keeles, jätsid nad välja vähem informatsiooni. Järgmisena tehti vähem vigu kuritarvitusküsimustele vastates. Komplitseeritud küsimustele vastajad mainisid tihedamini asjaolusid, mida tegelikult ei olnud esinenud. Toetavalt mittekuritarvituslike asjaolude kohta ülekuulatud lapsed nimetasid mittetoimunud asju harvem kui hirmutavalt ülekuulatud. Kuritarvituse kohta esitatud küsimustele vastati sama harva väljamõeldistega nii toetuse esinemisel kui ka puudumisel.

Vähesed juhud, mil lapsed väitsid olevat toimunud asju, mida tegelikult ei olnud, seisnesid konkreetsetes jah/ei-vastustes, mitte laialdaste väljamõeldiste esitamises. Eranditeks olid kaks juhtumit, mil hirmutavates tingimustes esitatud keerukale küsimusele: "Järgnevalt mõtle järele ja vasta küsimusele, kas ämblik pani toime hamustamise sinu tagumikul või mitte?" vastas kaks last: "Pani küll".

Kokkuvõtteks. Lapsed vastasid lihtsatele küsimustele õigesti tõenäolisemalt kui keerulistele; samuti nimetasid nad siis harvemini ebareaalset asjaolusid; ka anti kuritarvitust mittepuudutavatele küsimustele harva puudulikke vastuseid. Toetaval maneeril küsitatud lapsed olid mittekuritarvitusküsimustele vastates täpsemad kui hirmutavalt intervjueritud, samas ei avaldanud toetuse aste mingit mõju kuritarvitust käsitlevatele vastustele. Isegi kui lapsi heidutati ja eksitusse suunati, ei väitnud nad kuritarvituslike sündmuste toimumist mängu ajal, kui neid ka realsuses ei toimunud. Laste vastuste täpsus oli äärmiselt suur, eriti kuritarvitusküsimuste puhul.

Vastuste analüüs küsimuste sisendavuse kriteeriumi alusel

Keerulistele küsimustele vastates olid lapsed nii konkreetsete kui ka valesti suunavate küsimuste puhul vähem täpsed kui lihtsatele küsimustele vastates. Sotsiaalne toetus suurendas vastupanu eksitavate küsimuste mõjule. Lapsed olid alati täpsemad konkreetsetele (s.t mitte valesti suunavatele) küsimustele vastates, hoolimata toetuse esinemisest.

Lihtsatele konkreetsetele küsimustele vastates viitasid lapsed harvem mittetoimunud sündmustele kui komplitseeritud intervjuu puhul, samuti mõjutas neid siis vähem küsimuste eksitavus.

Kokkuvõttes suurendas intervjuu keerukus vastuste ebatäpsust nii eksitavate kui ka konkreetsete küsimuste puhul. Teise olulise tõigana suurendas sotsiaalne toetus vastupanu valele suunamisele (eksitavate küsimuste puhul). Reageeringuid konkreetsetele küsimustele toetav käitumine ei mõjutanud.

7.4.3. Kontrollküsimused

Nagu eespool mainitud, esitati nii lihtsates kui ka komplitseeritud küsimustikes neli kontrollküsimust, mis olid sõnastatud ühtmoodi lihtsalt. Uurimuse käigus selgus, et tervikintervjuu keelelise keerukuse aste ei avaldanud üksikküsimuste vastustele mõju. Niisiis ei leidnud tõendamist keerulise sõnastamise (konteksti) üldine efekt üksikküsimuste tasandil. Vastupidisel juhul oleksid lapsed keerukates küsitlustingimustes vastanud ühtviisi puudulikult nii neile, lihtsa konstruktsiooniga kui ka komplitseeritud küsimustele.

7.5. Järeldused

7.5.1. Keeleline keerukus

Olulisim uurimistulemus oligi kinnitus küsimuste keelelise keerukuse mõjust vastustele. Nagu eeldati, muutusid laste vastused nii vaba meenutamise kui ka detailse küsitluse käigus ebatäpsemaks, kui lapsi intervjueriti komplitseeritud keeles (viisil, mida tihti esineb kohtuistungeil ja eeluurimisel). See tendents säilis ka, kui last küsitleti toetavalt, ning ei olenenud küsimuste sisust (kuritarvitus

või mitte) ega (valesti) suunamise astmest. Kui laps ei saanud aru küsimuse sisust, siis ei avaldanud vastusele mõju küsituleja südamlikkus ega küsimuste sisendavus.

Väga vähesed lapsed andsid selgesti mõista, et nad ei saa küsimustest aru (selgitust paluti umbes ühel protsendil küsimuse esitamise juhtudest). Uuritavad tõrkusid tunnistamast küsitulejale, et nad on segadusse sattunud. See järeldub ka reageeringutest intervjuu lõpul esitatud pärimisele küsimuste arusaadavuse kohta. Selline tulemus langeb kokku mitme teise uurimistulemusega. On võimalik, et lapsed lihtsalt ei teadvustanud keerukate küsimuste mittemõistmist.

Samuti võib olla, et lapsed said aru oma ebaadekvaatsusest, aga tõrkusid seda väljanäitamast, kartes sattuda ebasoosingusse. Teisisõnu, nad võisid tahta vältida enda kui "rumala" avalikku häbistamist. Ka võisid nad tajuda küsimuste arusaamatust, aga uskuda, et see pole nende, vaid küsituleja viga. (On esinenud juhtumeid, kui lapsed püüdsid järjekindlalt vastata ka täiesti mõttetutele, isegi absurdsetele küsimustele.)

Antud juhul seisnes uuringu läbiviijate hüpotees selles, et lapsed (nagu tegelikult täiskasvanudki) käituvad vastavalt suhtlemise baasreeglile: "Meie vestluspartneri väited/küsimused on asjalikud ja mõistlikud." Lapsed eeldavad, et täiskasvanud räägivad selgesti ja eesmärgistatult; kui nad ei saa küsimusest aru, usuvad nad pigem enda kui täisealise eksimusse. Lapsed võivad püüda täita vestluspartneri (arvatavaid) ootusi, vastates isegi absurdsetele ja mõistematutele küsimustele, saamata aru, et just küsimused on defektsed.

Uurimuse tulemusena võib järeldada, et laste õpetamine oma segadusse sattumist väljendama võib avaldada positiivset mõju nende ütluste täpsusele. Siiski tuleb teha täiendavaid uuringuid, et selgitada, miks lapsed hoiduvad oma segadust väljanäitamast, ning luua meetodeid laste täpsuse suurendamiseks, kui nad on silmitsi keerukate probleemidega.

7.5.2. Sotsiaalne toetus

Nagu eeldatigi, oli sotsiaalse toetuse mõju laste vastuste korrektsusele peamiselt positiivne või puudus üldse. Lapsed, keda küsitleti soojas, toetavas õhkkonnas, olid eksitavate küsimuste suhtes vastupanuvõimelisemad kui heidutatavates tingimustes küsitletud. Sotsiaalne toetus ei suurendanud sisendatavust, nagu mõned sotsiaalemotionaalselt toetava küsitlustehnika kriitikud on väitnud.

Käsitletav uurimus kinnitab, et sotsiaalne toetus vähendab kar-
tust ja suurendab enesekindlust isikute puhul, kes on vastamisi kee-
rika tunnetusülesandega. Vähenenud hirm viib omakorda sisen-
datavusele vastupanu suurenemiseni. Seega muutis kogetav väline
toetus lapsed vähem kartlikuks ja suutlikumaks andma iseseisvalt
õigeid vastuseid.

Toetus soodustas ka vastuste täpsust mittekuritarvitusküsimus-
tele; kuritarvitust puudutavatele küsimustele vastati alati täpselt
(hoolimata toetuse astmest). Viimase ilmingu põhjus võib seisneda
selles, et lapsed võtsid neis küsimustes esitatud sündmuse kui kesk-
seid detaile, mitte aga kui põhisündmuse suhtes kõrvalisi pisiasju
(isegi kui küsimuse keskmes oli mittetoimunud sündmus, nagu puu-
dumine, suudlemine, lahtiriietamine). Küsitluse käigus andsid
lapsed tihti mitteverbaalselt (näiteks nägude tegemise või silmade
pööritamisega) mõista, et kuritarvitust puudutavad küsimused jah-
matasid neid. Loomulikult ei tohi siin tõmmata absoluutseid pa-
ralleele kuritarvitusele vihjavate küsimustega, mis esitatakse tegeli-
kele lapsealistele tunnistajatele. Reaalse uurimise käigus tuleks
sellelaadilistest etteütlevatest küsimustest iga hinna eest hoiduda.

Sotsiaalne toetus võib osutada ühtedele inimestele olulisemaks
kui teistele, olenevalt nende toetuse varudest. Täisealiste hulgas
mõjutab sotsiaalne toetus just vähese sotsiaalse toetuse kogemus-
tega inimesi. Küllap oleks käsitletava uurimuse tulemuste efekt
suurem olnud, kui siingi oleksid kontrolli all olnud uuritavate isik-
likud sotsiaalse toetuse varud.

Kokkuvõtteks võib öelda, et lapstunnistajate ja kohtualuste õiguste
tasakaalu hoidmine peaks olema oluliseks punktiks käesoleva laste
ütluste kohta järeldusi tegeva uuringu tulemuste vaatlemisel. Püü-
des kaitsta oma klienti, võib juhtuda, et advokaat võtab kasutuse-
le küsitlusstrateegia, mis vähendab lapstunnistajate usaldusväärs-
sust, esitades ülikeerukaid, heidutavaid või vaenulikke küsimusi.
Kui täisealised kasutavad laste küsitlemisel taolisi meetodeid, ilm-
neb kahesugune mõju: nad kärbivad laste suutlikkust täpselt vas-
ta-ting ning vähendavad nende noorte tunnistajate üldist usutavust.
Kumbki neist eesmärkidest ei ole moraalselt korrektne.

III OSA

PUUETEGA INIMESED JA SÜÜDIVUS

1. PUUETEGA INIMESED ÕIGUSMENETLUSES

1.1. Füüsilised puuded

Kehtiv õigus ei määra, milliseid füüsilisi puudeid peab õigusmenetluses arvestama ja mille esinemisel protsessiosalistel on vaja nende puuetega isikuid kohelda erinevalt, võrreldes tervete inimestega. Vastuseta on ka küsimus, miks füüsilised puuded takistavad kohtualusel iseseisvalt kaitsta oma õigusi ja seaduslikke huve.

Õigusmenetluses osalevad sagedamini selliste puuetega inimesed, kellel puudub täielikult nägemine, kuulmine ja kõne. *Kurttummade* all mõistame inimesi, kellel:

- 1) on sünnipärane või eluajal tekkinud kurtus, mille tõttu nad ei suuda kõnet omandada ilma spetsiaalse õpetamiseta;
- 2) kõne kadumine seostub kurtuse saabumisega.

Kurttummus on seega selline füüsiline puue, mis paneb kurtumma inimese sotsiaalses keskkonnas erilistesse tingimustesse.

Kuulmise puudumine tingib maailma tunnetamise peamiselt nägemise abil, kuid see jätab maailmapildile oma spetsiifilise jälje. Kurttummal domineerivad nägemiskujundid. Seepärast saab kurtummi ülekuulamisel küsitleda vaid nende asjaolude kohta, mida nad nägid. Nägemiskujundid on näitlikumad, vähem üldistatud.

Kurttummus raskendab isiksuse arengut, samuti praktilist tegevust. Kui kurtummi ei kasvatata spetsiaalsetes koolides, jäävad nad võrreldes eakaaslastega oma vaimses arengus tunduvalt maha. Neil puudub sõnade keel ja viipekeel saab vaid osaliselt täita keele

funktsioone. Samas tuleb aga märkida, et ka sõnade keel ilma žestide ja miimikata on tunduvalt vaesem kui nendega koos.

Kirjaoskamatute (s.t eriõpetuseta) kurtummade kriminaalasjad näitavad, et nende ettekujutus ühtede või teiste õiguserikkumiste õigusvastasusest piirdub näitlik-kujundliku peegeldusega. Nii näiteks varastas 14-aastane kurtumm poes letilt. Ta ei saanud aru, et seda ei tohi teha. Ta teadis vaid, et ei tohi teha selliseid asju, mille eest vanemad teda olid karistanud.

Kurtumus on füüsiline puue, mis tingib välisärritajate tunnetamise spetsiifilised iseärasused, takistab vaimset arengut ja avaldab mõju inimese tunnetusvõimele. Kurtummad ei ole võimelised igakülgsest tajuma asjaolusid, mis antud asjas omavad tähtsust ja neil on raskusi selle edasiandmisega viipekeeles.

Meditšiinis ja psühholoogias jagatakse kuulmispuue kaheks:

- 1) kurtus;
- 2) vaegkuulmine.

Vaegkuulmise all mõeldakse sellist kuulmishäiret, mille puhul ei ole võimalik kõne takistusteta vastuvõtt. Kui vaegkuulja kõnet ka kuuleb, siis spetsiaalselt loodud tingimustes (häälte tugevdamine, vahetult kõrva juures rääkimine, häält tugevdavate aparatuuride kasutamine jne). Kui kuulmine on säilinud ainult nii palju, et inimene reageerib vaid valjule häälele kõrva juures, siis ei eralda ta helisid, sõnu, fraase. Isegi nõrga vaegkuulmise puhul kuuleb inimene halvasti sosinat ja seetõttu võib öeldust valesi aru saada.

Järelikult ei taju vaegkuuljast protsessiosaline vabalt ja täielikult asjas tähtsust omavaid asjaolusid ega suuda seetõttu ka iseisvalt ennast kaitsta.

Vaegnägemine ja nägemise täielik puudumine või kaotus kahjustab oluliselt inimese tunnetustegevust. Õigusmenetluses tähtsust omavate asjaolude vastuvõtmisel domineerib pimedate puhul kuulmine, mis muutub eriti teravaks ja seega kompenseerib osaliselt nägemispuude. Tõuseb ka teiste meeleeelundite tundlikkus.

Pimedate psüühilise arengu peamiseks komponendiks on kõne. Just kõne abil toimub sõnalis-loogiline suhtlemine. Nägemise puudumine aga takistab keeruliste nähtuste mõistmist. Kuigi pimedad valdavad abstraktseid mõisteid ja on omandanud käitumisreeglid ning õiguslikud teadmised, ei ole nad ometi võimelised kuriteo momendil tajuma kõiki tähtsust omavaid asjaolusid ega suuda jätta neid mällu. Ütluste andmisel mängib pimedatel olulist rolli intel-

lektuaalne interpreteerimine. Just mõtlemise abil püüavad pimedad oma puuet kompenseerida.

Mittenägemine takistab pimedatel kaitsmast oma huve ja aktiivselt osalemast õigusmenetluses.

Nägemispuuetega inimesed jagunevad:

1) absoluutselt pimedad, kes tunnetavad välismaailma taktiilselt ja kuulmisaistingutega;

2) osaliselt nägijad, kui seoses nägemise puudulikkusega on küllaltki olulisel kohal ka taktiilsed ja kuulmisaistingud;

3) nõrgalt nägijad, kellel domineerivad nägemisaistingud.

Nägemispuuete hulka kuuluvad ka lühinägevus, kaugnägevus ja daltonism.

On selge, et kõik nägemise nimetatud iseärasused on nägemispuuded, millel peab olema ka oma õiguslik tähendus.

Seadusandluses ja teoreetikute hulgas ei ole kindlat seisukohta, kuidas suhtuda sellisesse füüsilisse puudesse nagu kogelemine. Ühtede arvates ei suuda kogeleva kaitsta iseseisvalt oma huve, teiste arvates aga ei takista kogelemine oma huvide kaitsmist. Viimased tuginevad sellele, et kogelevatel on meeleeelundid normaalselt arenenud. Isiklikult kaldun toetama esimesi. Just kõne abil saab inimese mõtte teistele arusaadava kuju. Kui aga inimene kogeleb, ei ole see lihtsalt füüsiline puue, vaid neuroos, mille puhul on häiritud inimese kogu psüühika. Eriti märgatav on see alaealiste puhul. Sellised noorukid suhtlevad vähe, sulguvad oma läbielamistesse, sageli on ebaloomulikult liikuvad või, vastupidi, paigalnorutajad.

Kogelevad ei suuda küllaldaselt ja täpselt iseloomustada õigusmenetluses tähtsust omavaid asjaolusid ning kaitsta iseseisvalt oma õigusi ja huve. Siit lähtuvalt tuleb ka kogelemist vaadelda füüsilise puudena, millel on oma õiguslik tähendus.

Ühtne seisukoht puudub ka selles, kuidas suhtuda invaliididesse (käteta ja jalgadeta või muude anatoomilis-füsioloogiliste puuetega inimesed), raugaealistesse, ebardliku välimusega inimestesse. Invaliidsus ja ebardlikkus põhjustavad iseloomu, harjumuste, vaadete ja sageli ka käitumise iseärasusi, kuigi neil inimestel funktsioneerivad meeleorganid normaalselt. Sellised inimesed kohanevad halvasti sotsiaalse keskkonnaga, neil on igapäevaelus raskusi. Neil on raske iseseisvalt liikuda, mitmesuguseid toiminguid sooritada. Sageli on nende üle kehtestatud hooldus. Selliste puuetega inimesed esinevad õigusmenetluses subjektidena, kes on pannud toime huligaansusi. Sageli on nad muutunud hulkuriteks ja kerjusteks. Olen veendu-

nud, et ka selliste puuetega inimeste puhul peavad õigusmenetluses kehtima lisagarantiid. Näiteks käteta invaliid ei saa omakäeliselt anda ütlusi, täiendada neid skeemidega jne. Näiteks D oli mõistetud süüdi raskete kehavigastuste tekitamise eest. Tema eest kirjutas avalduse kaassüüdimõistetetu, kes märkis, et D ei ole ise võimeline kaebust kirjutama ja palus D juurde saata advokaadi, kellele D räägib kõik ära.

Ka raugaeale peab olema antud õiguslik hinnang. Teatavasti langeb raugaeas meeleorganite teravus ja tundlikkus.

Kokkuvõttena võib öelda, et füüsiliste puuete all, mis takistavad protsessiosalisel realiseerida oma seaduslikke huve ja kaitsta oma seaduslikke õigusi, tuleb mõista osalist või täielikku nägemise, kuulmise või kõne kaotust, mille tagajärjel on inimesel osaliselt või täielikult kadunud võimalus õigesti ja täielikult aru saada õigusmenetluses tähtsust omavatest asjaoludest, anda edasi tajutut või neil on selline füüsiline seisund (kuigi meeleorganid on arenenud normaalselt), et nad ei tule toime kõrvalise abita ega ole iseisvalt võimelised kaitsma oma huve.

Ilmselt tuleb asuda seisukohale, et seaduses oleks vaja esitada vähemalt selliste füüsiliste puuete näidisloetelu, veelgi parem oleks, kui puuetega inimeste kohta võetaks õigusmenetluses vastu eraldi seadus.

Et tegelikult ei takista menetlusosalistel oma õiguste realiseerimist mitte niivõrd füüsilised puuded ise kui just füüsilistest puuetest tulenevad psüühilised iseärasused, siis kahtluse korral, kas protsessiosaline suudab kaitsta oma õigusi või ei, peaks lõpliku otsuse andma psühholoogiaekspertiis. Ei praktikas ega erialakirjanduses pole teada ühtegi juhtu, kui seda oleks tehtud. Lühidalt, oponentide argumentatsioon on, et seda peavad tegema juristid objektiivsete kriteeriumide põhjal. Samas aga tuuakse ära ka psüühilised kriteeriumid:

— puudub, on nõrgenenud või kitsenenud võime tajuda õigusmenetluses tähtsust omavaid asjaolusid;

— puudub, on nõrgenenud või kitsenenud võime anda tajutu tunnistustena adekvaatselt edasi.

Nende psühholoogiliste kriteeriumide tuvastamine kuulub aga puhtal kujul psühholoogiaekspertiisi pädevusse. Psühholoogiaekspertiisi üheks eriliigiks ongi menetluses tähtsust omavate asjaolude tajumisvõime tuvastamine. Senises praktikas aga ei ole seda seostatatud kurtide, kurtummade, pimedate ja kogelejatega ehk laiemalt

võttes, kuulmis-, nägemis- ja kõnehäiretega. Isiklikult arvan, et mõningatel juhtudel võiks siia gruppi haarata ka ebardliku välimusega inimesed. Invaliidide puhul tuleb lähtuda teistest kriteeriumidest. See aga ei tähenda, et invaliididele ei ole mitte kunagi vaja teha psühholoogiaekspertiisi.

Juristid peavad suhtlemisel õigusmenetluses teadma mitte ainult seda, kas isik on võimeline kaitsma iseseisvalt oma õigusi, vaid ka konkreetsest füüsilisest puudest tulenevaid psüühilisi iseärasusi. Just sellel peab põhinema taktiliste võtete valik ja kasutamine.

Kriminaalmenetluse koodeksi § 58 ütleb, et süüdistatava, kahtlustatava, kannatanu või tunnistaja psüühilise seisundi kindlakstegemiseks, kui juurdlust teostaval isikul, uurijal, prokuröril või kohtul tekib kahtlus nimetatud isikute psüühilise seisundi suhtes, tuleb määrata ekspertiis. Ei seaduseandja ega selle seaduse kommentaatorid ole maininud füüsilisi puudeid. Kirjanduses on esitatud seisukoht, et füüsilised puuded on menetlust teostava isiku silmaga nähtavad ja seetõttu ei ole ekspertiis vajalik. Sellega ei saa nõustuda. Füüsiliste puuete aste ei ole kunagi silmaga nähtav, vaid selle kindlakstegemine nõuab eriuuringuid. Näiteks K teatas kohus, et ta on kurt ega ole psüühiliselt täisväärtuslik. Kohus keeldus talle ekspertiisi tegemast ja koostas määruse, et kohus näeb ise kõiki K puudeid. Teise astme kohus muutis nimetatud määruse ja märkis, et esimese astme kohus väljus oma pädevuse piiridest.

Menetlust teostaval isikul ei piisa teadmistest, et menetlusosaline on füüsiliste puuetega, vaid tal on vaja ka teada, kuidas füüsilised puuded on mõjunud inimese psüühikale, kas nad ei ole põhjustanud sellist psüühilist seisundit, mis takistab tajuda menetluses tähtsust omavaid asjaolusid ja anda nende kohta adekvaatseid ütlusi. See on ka põhjus, miks füüsiliste puuete puhul ei piisa meditsiinilisest ekspertiisist, kuigi mõnikord on ka meditsiiniline ekspertiis vajalik.

Menetlust teostavad isikud parimal juhul tunnevad psühholoogia algtõdesid, kuid vaevalt on nad tuttavad füüsiliste puuete all kannatavate inimeste psühholoogiaga. Praktikast töötavad juristid kurdavad küllaltki sageli raskuste üle, kui nad peavad õigusmenetluses kokku puutuma füüsiliste puuetega inimestega. Näiteks enne kontakti astumist tõlgi abil peab menetlust teostaval isikul olema ettekujutus, kuidas kurtummad omavahel suhtlevad, kas konkreetne kurtumme inimene valdab viipekeelt või loeb huultelt, kas ta kasutab suhtlemisel üldtuntud märke või on ta miimika ja žestid kohalik dialekt, kas teda on võimalik üle kuulata ühe tõlgi

abil või on vaja kahte või enam tölki. Samuti on vaja kindlaks teha, millised omadused peavad tõlgil olema. Tõlki tuleb kasutada isegi siis, kui menetlusosaline valdab kirjakeelt.

Kui menetlusosalisteks on kurtummad, siis kasutatakse sageli surdopsühholoogide abi. Nii näiteks andis surdopsühholoog kurtumma süüdistatava B kohta arvamuse, et "süüdistatav on kirjaoskamatu, vaimselt alaarenenud, mitte kunagi ei ole õppinud viipekeelt, ei saa aru kurtummade üldtuntud märkidest". Selle arvamuse alusel kaasas teise astme kohus tõlgi, kes mõistis mitteõppinud kurtummade keelt.

Pärast vestlust T-ga tuli surdopedagoog järeldusele, et tema žestides ja miimikas on palju kohalikku dialekti, mida mõistab vaid kitsas ring inimesi. Selle alusel kaasati protsessi tõlk, kes oli varem T-d õpetanud.

Eeltoodu alusel ei saa nõustuda ENSV kriminaalprotsessi koodeksi kommentaatoritega, et selle, kas isik võib olla tõendite allikaks, saab psüühiliste puuete puhul välja selgitada psühhiaater ja füüsiliste puuete puhul kohtumeditsiini ekspert. Kordame, oluline ja sageli otsustav sõna on siin psühholoogil. Psühhiaater ei saa teda asendada. T juhtumi puhul määras uurija esmalt psühhiaatriakspertiisi, kuid psühhiaater keeldus ekspertiisi tegemast, sest uurija ei kindlustanud talle tõlki. Kaasatud surdopedagoogi abil tuli ekspert (tegelikult kaks eksperti) järeldusele, et uuritav astub meeleldi kontakti, kuid ei ole võimeline rääkima ega kuulma, suhtleb žestide abil. Tal on elementaarsed teadmised, kuigi vaimsed võimed on säilinud. Arvan, et antud juhul oleks olnud igati põhjendatud psühholoogia-psühhiaatria kompleksekspertisi määramine, vajaduse korral on aga tarvis kaasata ekspertide komisjoni ka silma- ja kõrvaarst.

Sageli arvatakse, et just kurjategija teab kuriteost kõige rohkem. Puuetega inimeste puhul aga ei ole see mitte alati nii. Näiteks pime B, kes oli tekitanud oma naisele raskeid kehavigastusi, mida ta kuulis ja tundis kätega, ei saanud öelda, kes kuritegu pealt nägid, kuigi tol hetkel, kui ta hoovis abikaasal silma välja pigistas, viibis läheduses kaks alaealist. Vastandamisel ei saanud ta veenduda, et on oma naisel silma välja pigistanud, kuigi ka ei eitanud, et surus pöidlaga silma.

Kurtumm ei saa anda ütlusi selle kohta, mida rääkis kurjategija kuriteo sooritamise hetkel (kas ähvardas, solvas või ütles midagi muud).

Tõendite kogumise staadiumis on süüdistatava mõttetegevus suunatud sellele, et kaitsta oma õigusi ja huve. Oma suhtumise määramisel süüdistusse püüab ta analüüsida selle põhjendatust ja veenvust kõigi tõendite analüüsi abil. Puuete tõttu võivad aga süüdistataval olla tunnetusprotsessid häiritud. Vaimse alaarengu, nõrga mälu, madala intellekti jms tõttu ei moodusta süüdistus sellise süüdistatava jaoks ühtset tervikut, vaid koosneb üksikutest omavahel lahus seisvatest asjaoludest. Nõrga abstraktse mõtlemise puhul ei suuda süüdistatav siduda neid ühtseks tervikuks ja anda kogutud tõenditele hinnangut. Arutluse primitiivsuse ja mõtlemise konkreetsuse tõttu ei mõista sellised süüdistatavad oma tegevuse kvalifikatsiooni põhjendatust ja mõtet. Sageli satuvad sellised süüdistatavad hämmingusse, puterdavad, nõustuvad kõige neile öelduga ja ka kirjapanduga, isegi siis, kui see ei vasta tegelikkusele.

Süüdistatavale on tähtis mitte ainult uurimistoimingu tähendus, vaid ka sisu, protsessuaalse fikseerimise viisid, uurija taktika (sh seadust rikkuvad võtted: etteütlemine, ähvardus, suunavad küsimused, ütluste moonutamine protokollis) jms. Süüdistataval ei ole oluline mitte ainult see, mida räägivad uurija, tunnistaja ja kannatanu, vaid ka see, kuidas nad seda teevad. Füüsiliste puuete puhul aga ei ole süüdistatav sageli võimeline selliseks analüüsiks. Näiteks vastastamisel ei kuule kurtumum vahetult teise poole ütlusi, pime ei näe uurija ja kannatanu žeste jne.

Kõigest eeltoodust tuleneb, et füüsiliste puuetega inimeste jaoks on vaja õigusmenetluses ette näha lisagarantiid ja üheks selliseks garantiiks on eeluurimise kohustuslikkus füüsiliste puuetega isikute asjades.

1.2. Psüühilised puuded

Väärarengute all mõistetakse kestvaid raskekujulisi, raskelt korrigeeritavaid käitumis- ja tunnetushäireid, millega kaasnevad ka isiksuse kui terviku muutused. Kõrvalekalded esinevad nii emotsionaalses, tahte- kui ka saavutussfääris. Kõige selle tõttu tekivad väärarengutega noortel konfliktid sotsiaalsete normide ja sotsiaalsete ootustega. Selliste noorte kasvatamisel on määravad kasvatusvead ja kasvatust mõjutavad ebasoodsad välisfaktorid.

Väärareng on põhjustanud palju diskussioone. Piirdume vaid mõningate selgitavate märkustega.

1. Hoolimata paljudest ja keerulistest uuringutest ei ole tuvastatud psühhosotsiaalsete vääringute ja õiguserikkumiste konkreetsete liikide otseseost. Seda ei tuvastanud ka meie TRÜ kriminoloogialaboratoriumis 1974–1977 sooritatud uuringute ajal. Päril juhul võime rääkida statistilistest tendentsidest, kuid need on liiga nõrgad, et teha kindlat prognoosi.

2. Vääringut põhjustavad tegurid on ebaspetsiifilised ja seepärast puudub vääringu põhjuste ja vääringu tulemuste vahel kindel seos.

3. Mitte iga õiguserikkumine, iga kuritegu ei ole veel vääringu väljendus. Kuritegusid panevad toime ka inimesed, kelle puhul on raske rääkida mingist hälbest.

4. Vääringu põhjused ja soodustegurid tekivad mikrosotsiaalses kliimas (vanematekodu ja lähiümbus). Erinevatele lastele mõjuvad need tingimused erinevalt.

5. Paljud kirjanduses mainitud vääringu põhjused seda tegelikult ei ole, veel vähem aga on nad noorsoo kuritegevuse põhjused.

Noorukid, kes tulevad vanematekodust, kus neile “kasvatati külge” negatiivsed väärtusnormid, ei leia teise keskkonda sattudes oma käitumise eest tunnustust. Kui selliste noorte käitumisele reageerida vaid tüütute manitsustega, aitamata neid tegutsemisega integreeruda gruppi, kus nad võivad oma tegutsemisele tunnustust leida, siis on edu raske loota. Nad sulguvad veelgi enam endasse, hakkavad veelgi enam vältima eakaaslasi. Siiski vajab iga nooruk referentgruppi, kus ta leiab tunnustuse ja tunneb end turvalisena. See on ka põhjuseks, miks asotsiaalsed noored liituvad omasugustega. Nad mõistavad üksteist ja leiavad üksteiselt toetust.

6. Ühed ja samad tingimused ei mõju ühesuguselt eri vanuses ja erinevat tüüpi isiksustele. Näiteks ilma vägivallata seksuaalkuritegu. Väikelaps ei saa sellest aru, kaheksa-aastane töötab selle endas läbi kahjudeta, kuid tütarlaps puberteedia algul võib saada neuroosi.

1.2.1. Psühhosotsiaalse vääringu ja nõrgamõistuslikkuse orgaanilised põhjused

Nõrgamõistuslikud moodustavad oma suure osatähtsuse tõttu kriminaalsete noorukite hulgas üsnagi problemaatilise grupi. Nõrgamõistuslikel ilmneb 5–15 eluaasta vahel intelligentsuskoefitsiendi

stabiilne seisak või mahajäämus, hilisemas noorukieas aga tõus. Vanuses, kus normaalne inimene ei tee enam silmatorkavaid edusamme, teeb nõrgamõistuslik osa mahajäämusest tasa. Edukus sõltub välistingimustest, kasvatuses ja ühiskondlikest sidemetest.

Sellest tuleneb, et nõrgamõistuslikud noorukid hakkavad kriminaalvastutuse ea saabudes oma arengupeatust mõnevõrra tasa tege-ma. Selleks ajaks on neil, keda nimetatakse debiilikuteks, kõige raskem mahajäämus juba läbitud. Kui nad raskema mahajäämuse ajal said ümbritsevast situatsioonist aru piiratult, siis kriminaalvastutuse ea saabudes on nad võimelised tuttavas situatsioonis orienteeruma.

Nõrgamõistuslikkust defineeritakse kui kogu isiksuse häiret koos tugeva intellektipuudega, mille põhjused on isiksuse arengu alguses, kusjuures haiguspilt võib kasvatava, hooldava või koolitava miljöo mõjul oluliselt muutuda.

Idioodid ja imbetsillid ei mängi kuritegudes erilist rolli, sest viibivad üldjuhul kinnises hooldekodus.

Sotsiaalpsühholoogiliselt on nõrgamõistuslikud, sõltuvalt oma häire ulatusest, vähem või rohkem võimelised integreeruma kollektiivi, seetõttu on võimalik ka osalus kriminaalses grupis. Seksuaalselt on nõrgamõistuslik tavaliselt nõrk, kuid ebapiisava sotsiaalse orientatsiooniga. Et nõrgamõistuslik leiab tavainimesest tunduvalt harvemini seksuaalpartnereid, on seksuaalne instinkt neil üks olulisemaid kriminaalprobleeme. Nõrgamõistuslik on kergelt mõjutatav, pidetu ja suunatav, eriti siis, kui puudub tihedam side sotsiaalselt täiesti integreerunud hoolitsevate inimestega. See on üks kriminaalsuse eeldus.

Intellektivaegusel võib olenevalt staadiumist olla järgnevaid iseärasusi: mõtlemine toimub lõpuni läbitöötamata tunnetuslähedaste ettekujutuste pinnal, mõtlev kujundamine on ebapiisav; sageli kleepub mõttelõng läbielatute külge, kaldub lihtsustamise ja konstantsusse. Mõistete konstrueerimine laieneb vaid lihtsatele mõistetele. Nõrgamõistuslik on võimeline läbielatut kontekstist lahutama ja kasutama kui kogemust vaid piiratult, tal puudub piisav ülevaade omaenda eluteest ja ta teadmised maailmas toimuvast on vähesed. Konkreetne mõtlemine õnnestub paremini kui abstraktne, puudu jääb kombinatsioonivõimest ja oskusest eristada tähtsat ning tähtsusetut. Kriitikameel ja hinnangute andmise võime nii teiste isikute kui ka iseenda käitumisele on puudulik. Kokkuvõtlikult: neid tabavad ebaõnnestumised elu väljakutsetes, mis eeldavad loogilist mõtlemist, abstraherimist ja kombineerimist, hindamist ja

arusaamist asjade olemusest. Sellele vastupidi on n-ö sotsiaalne intellekt — toimetulek rutiinses igapäevavaldkonnas — sageli täiesti piisav.

Saksa teadlaste andmeil on kogu rahvastikust *ca* 3–4% nõrgamõistuslikud. Uuritud 735-st kuritegevusega seotud noorukist oli nõrgamõistuslikke 23%. Enamasti oli neil kehalisi puudeid, kontaktivaegust, asotsiaalset häälestatust, vääraid kasvatusvorme lapseast peale, negatiivne suhtumine ühiskonnasse, algav või arenenud alkoholism. Esines palju töökohavahetusi ja töötust.

Seksuaalkuritegusid oli nõrgamõistuslikel laste seksuaalse kuritarvitamise vormis. Vägistamiste ja teiste grupiliste seksuaalaktide puhul on nõrgamõistuslikud rohkem kaasajooksja rollis. Siiski, kui tulevane ohver käitub provotseerivalt või situatsioon sisaldab seksuaalset provokatsiooni, võivad ka nõrgamõistuslikud ise muutuda seksuaalselt agressiivseks. Nad kaotavad tervete inimestega võrreldes kiiremini kontrolli olukorra üle, võivad tekitada ohvreile kehavigastusi või isegi tappa, sest muutuvad agressiivse seksuaalse toiminguhul tihti impotentseks.

18. ja 21. eluaasta vahel muutub kuritegude kvaliteet. Esile tõuseb asotsiaalne käitumine, mis on tingitud sellest, et positiivses sotsiaalruumis edu ei saavutata, kaasneb tööst hoidumine jms. Enim hakkab esinema vargusi.

Nõrgamõistuslike käitumise prognoos pole eriti täpne ja sõltub sellest, kui hästi õnnestub neid integreerida ühiskonna teistesse mõjusfääridesse.

Mis puutub nõrgamõistuslike süüdivusse, siis ei saa sellele üheselt läheneda. Tuleb kindlaks teha, millest süüdistatav aru sai, millest mitte jne. Kahe sarnase kuriteo puhul võib nõrgamõistuslik neist eri moodi aru saada ja oma käitumist ise kord lubatavaks, kord lubamatuks pidada.

Ütluste andmise võimes mängivad rolli juba mainitud piirangud arusaamises ja mõistuslikus läbitöötamises. Nõrgamõistusliku valed on lihtsamalt läbinähtavad ning esineb oht, et sündmused vaheatakse omavahel ära või lähevad segi.

1.2.2. Varajases lapsepõlves saadud ajukahjustus

Tegu on nosoloogilise (nosologia — haiguste õpetus, üksikhaigusi käsitlev patoloogia osa) üksusega, mille põhjuste kirjeldus ja sümptomaatika on eri autoreil küllalt erisugune.

Selle all mõistetakse kuuendast raseduskuust kuni esimese eluaasta lõpuni (sel ajal küpsevad ajuosad, mis määravad spetsiifilised inimesele omased liikumis- ja käitumisvormid) tekkinud kahjustust. Varajase ajukahjustuse tagajärjel võib tekkida nõrgamõistuslikkus, mille tulemusena need kaks terminit sulavad ühte. Arvatakse, et varajase ajukahjustusega sünnib *ca* 7% lastest. Esmasteks varajase ajukahjustuse tunnusteks on kehalise, psüühilise ja sotsiaalse arengu hälbed (kasvu või arengu aeglustumine või pidurdumine).

Varajase ajukahjustusega lastel ilmneb seoses kooliminekuga ja suurenevate nõudmistega hälbeid, laps tunnetab ka ise oma võimete väikseid piire. Üldise hälbe tõttu jäävad lapsed tihti esimestel kooliaastatel istuma või pannakse arsti soovitusel hiljem kooli.

Varajase ajukahjustuse tekkepõhjuseks peetakse peamiselt ema ja lapse haigestumisi. Kuid võib esineda juhtumeid, mil laps oma esimeste eluaastate vältel tavamõistes haige polegi ning arstid ei oska seetõttu ka varajast ajukahjustust diagnoosida. Siis aga hakkavad ilmneva tüüpilised hälvetele iseloomulikud tunnused, eelkõige kontsentratsiooniraskused koolis, istumajäämine, rahutus. Vahel võib selline laps saada õpetaja "kirstunaelaks".

Ajul on aga kompensatsioonivõime. Erinevalt täiskasvanute ajutraumadest võtavad lapse puhul kahjustatud ajuosa funktsiooni üle teised ajublokid ja seda paremini, mida noorem oli laps kahjustuse tekke ajal ning mida väiksem oli kahjustuse intensiivsus.

Siit võiks teha järelduse, et varajasel ajukahjustusel puberteedieas enam mingit tähtsust ei ole, v.a juhud, kui on veel kehalisi funktsioonirikkeid, mis võivad viidata ka olemasolevaile psüühilistele iseärasustele.

Taoline mõttearendus võib pidada paika klassikalises psühhopatoloogias, kuid kriminaalses käitumises mängivad valdavat rolli piirsituatsioonid, mil on kõrge emotsionaalne koormus ja varajase ajukahjustuse läbielanud isik ei pruugi nimelt sellistes situatsioonides toime tulla. Sellest tulenevad ka erilised (spetsiifilised) kurtused.

Kui varajase ajukahjustuse kõrval on ka nõrgamõistuslikkus ning võimalik, et ebasoodne kodune miljö, siis peale varguste esinevad sageli kõik teised õiguserikkumised, mis on seostatavad sotsiaalselt integreerumata noorukiga.

Ühiskonda integreerumata noorukitel täheldasid saksa teadlased peaaegu alati enesehinnangu (eneseväärikustunde) muutusi, ahenenud seostamisvõimet, pealiskaudseid tunnetusprotsesse.

Sellistel noorukitel esineb sageli agressiivseid õiguserikkumisi. 14–15-aastaste puhul puudus tavaliselt teo planeering ning ei olnud peaaegu midagi, mis täiskasvanu seisukohalt oleks psühholoogiliselt võetav kui afektiseisundi põhjus. Ilmnesid ägedus, tormakus momentaansete soovi- ja kihuiimpulsside sunnil (mis viisid teoni), puudused tulevikku vaatavas mõtlemises ja mõistlikus järelemõtlemises, seda kõike isegi üle keskmise intellektiga varajase ajukahjustusega lastel. Agressiivsete õiguserikkumiste puhul ei leidunud kurjategijate seas peaaegu üldse varajase ajukahjustuse rasket vormi. Teo toimepanek (k.a tapmine) oli vaatepildiliselt eriti julm.

Noorukite võime oma käitumise ja motivatsiooni kohta teavet anda oli piiratud. Toodud motiivid olid piltlikud, pettelised, püüti tegu õigustada või motiivi rekonstrueerida.

Kokkuvõtlikult selgus, et surveolukordades taluvad varajase ajukahjustusega lapsed olukordi paremini. Puberteedieas ilmneb tihti afektidünaamika, s.t madalam valulävi ja tundepehangute suurem amplituud, kergelt endast väljaviidavus ning täiesti ebaadekvaatne reageerimine aktuaalses situatsioonis. Siit ka seletus, miks sellised isikud sooritavad noorukieas sagedamini kuritegusid kui vanemas eas.

Saksa teadlaste uuringus oli kontrollgrupis varajase ajukahjustusega isikuid 22,3%, neist 14–15-aastastel ilmnis see 31,7% puhul, 16–17-aastastel 28,8%-l, 18–20-aastastel 21,3%-l, 21–25-aastastel 11,5%-l, üle 25-aastastel aga vaid 3,2%-l. See näitab, et vanuse kasvades kasvab ka aju kompensatsioon (vähemalt mõningas ulatuses). Sarnaselt nõrgamõistuslikega on ka siin oluline soodne kodune õhkkond; varajase ajukahjustusega isikutel on suuremad ametialased lootused, nad saavutavad enamasti kõrgema kvalifikatsiooni kui nõrgamõistuslikud.

Kurjategijate toime pandud tegude puhul mängis olulist rolli afektsus ja ärritustegur (24%), eelkõige alkoholism (59%). Tegutseti valdavalt üksi (70%).

Erinevalt nõrgamõistuslikest on ajukahjustusega isikutel vähem tagasikukkumisi, s.o sekundaarseid kuritegusid, ja kui esines, siis polnud teod alati sama loomuga. Varajase ajukahjustuse puhul on primaarne orgaaniline kahjustus, kuid kriminaalõiguse seisukohalt on tähtis kahjustuse psüühiline ja psühhosotsiaalne tagajärg. Kui ajukahjustus on sedavõrd tugev, et avaldub ka pärast 11. eluaastat, on mõttekas rääkida süüdimatusest.

1.2.3. Endokriinsed häired

Siin all vaatleme Downi tõbe ja trisoomia 21 (e mongoloidsust). Nende haiguste esinemise tõenäosus on kasvanud ja praegu on see ca 1 : 600. Enamasti peetakse põhjuseks emade kõrget iga, pikemat sünnitusintervalli või haigust.

Väliselt torkavad sellised lapsed silma väikese pea, paksenenud laugude ja epikantuse tõttu, nad hoiavad suu lahti, sest keel on liiga suur, suur näha on terav ja kõrge suulagi, käed on tõntsakad.

Kriminaalsuse seisukohalt kaasneb selliste kehaliste sümptomitega peaaegu alati ka intellekti puudujääk.

Nagu eespool mainitud hälvete puhulgi on siin kurjategijate seas vähe raske haiguspildiga, rohkem aga lihtsate ja kergete vormidega isikuid, mille puhul kerge ärrituvus, kiire afektsus, loidus ja tegevusetus mõtlemises on afektiivsete või kellegi teise juhtimisel sündivate tegude eelduseks.

Väärarengu eelduseks võivad olla kromosoomihälbed ja põhjustada ka kuritegusid, kuid anormaalse kromosoomikonstruktsiooni ja kuriteo otsene põhjuslik seos on vähetõenäoline.

Õiguspsühholoogia seisukohalt võib mainida *pubertas praecox*'it, mis seisneb selles, et sootunnused hakkavad arenema enne, kui vastav tunnetus saabub, ja noorukitel, kellel see esineb, areneb välja eriline sugukihu, millele vastukaaluks on alles lapselik isikus, mis ei tule probleemiga toime ning tagajärjeks võivad olla peale neurootilise arengu ka seksuaalkuriteod.

Teisena mainitakse *dystrophia adiposo-genitalis*'t lastel ja noorukitel, kes on suurekasvulised ja rasked, samas psüühiliselt labiilsed, loiid ja vähese saavutusvõimega. Ebaõnnestumiste tõttu sotsiaalsfääris, eelkõige laste- ja noorukitegruppides, tekivad neurootilised reaktsioonid. Need transformeeruvad sageli kriminaalseks tegevuseks, mille puhul polegi alati tegemist primaarse agressiivsusega, vaid pigem nõrkusest tingitud teoga. Nad panevad toime agressiivseid õiguserikkumisi, kuna kaitsevad end juba pikemat aega teiste mõnitamise eest, pikka aega kogunenud agressioonihulgale vastukaaluks vallandub lühike vastureaktsioon.

Teised endokrinopaatiad (kilpnäärme ala- ja ülefunktsioon, kääbus- või hiigelkasv, suhkurtõbi jne) ei mängi õiguspsühholoogias mingit rolli.

1.2.4. Arengust tingitud psühhosotsiaalsed väärhoiakud

Noorukieas kui indiviidi arengu tähtsamal perioodil eraldatakse järgmisi etappe.

I etapp: tüdrukutel 13.–14. eluaasta, poistel 13.–15. eluaasta. Tüdrukud arenevad kiiremini, mistõttu võib esile tulla psühhofüüsiline disharmonia. Peale kehaliste muutuste on kõrgeenenud ärrituvus, kaldumus impulsiivsetele tegudele, üleväsimus, intensiivsed meeleolukõikumised ja emotsionaalne labiilsus. Sellel perioodil omandatakse ühiskonnas uus roll, ollakse osaliselt veel laps, osaliselt täiskasvanu.

II etapp: tüdrukutel 14.–17., poistel 15.–17. eluaasta. Toimub psühhofüüsiline reharmoniseerumine. Kehaline areng ei tundu enam eriline, nimetatud psüühilised nähtused vähenevad, arusaamine abstraktsetest seostest kasvab. Tekib soov leida iseennast. Sel ajal on suur tähtsus eeskujudel. Luuakse ideaalid ja antiideaalid. Nooruk on väga vastuvõtlik valedele toonidele ja fraasidele, kuid niisama palju ka positiivsetele elamustele. Selles faasis on eakaaslaste väärtusnormid suure tähtsusega, mõjutades arusaama õigest ja valest. Veel olemasoleva psüühilise labiilsuse tõttu võib esineda kõrvalekaldeid normist (lohakus, kasimatus), mille eelduseks on ka varajane ajukahjustus ja ebasoodne kodumiljö, neurootilised läbielamised tingituna solvanguist, mida ei suudeta mõtestada.

III etapp: alates 17. eluaastast. Muututakse kehaliselt, psüühiliselt ja sotsiaalselt harmooniliseks. Tekib reaalseid lähedane asjalik suhtumine nii ümbritsevasse kui ka endasse, see on kaalutlev ja kriitiline. Hoolimata sellest võib tekkida konflikte tahtmise ja suutmise vahel. Et valdav enamus muutub seesmiselt ja välimiselt harmooniliseks, siis seda tähelepanevamad on normist kõrvalekaldujad.

Kriminaalse käitumise eeldused:

- kogu käitumise labiliseerumine;
- enesekindlusetus;
- vastuolud, näiteks erootika ja seksuaalsuse ning moraali vahel;
- kriitilised eneserefleksioonid;
- ühiskonna nõudmistega toimetulematus;
- tendents impulsiivsusele, ekstreemreaktsioonidele;
- soov meeldida, mille läbi tahetakse maha suruda enesekindlusetus ja häbelikkus;
- opositsioonilisus teiste generatsioonidega.

1.2.5. Individuaalne aktseleratsioon (füüsilise arengu kiirenemine), retardatsioon (sama aeglustumine) ja arengu disharmooniad

Õiguspsühholoogias on tähtsad disharmooniad, mille puhul areng erinevais dimensioonides (kehaline, psüühiline ja sotsiaalne) on väga ebahülglane. Tegelikult on täielikult harmooniline areng erand, kuid disharmonia on loomulik teatud piirides. Ebanormaalne disharmonia esineb näiteks lapsel, kes 13-aastaselt on 1 m 80 cm pikk ja hormonaalselt täiesti arenemata, või kehaliselt arenenud, kuid psüühilises ja sotsiaalses mõttes alles laps või intellektilt oma vanust tublisti ületav, kuid füüsilise arengu mõttes intellektist kaugel maas. Disharmoniavõimalused on väga mitmekesised. Oht on selles, et puberteedia erisused, mida eelnevalt sai kirjeldatud, viivad sellise nooruki puhul pingeteni ning edasi võimalike vääraarenguteni, eriti siis, kui laps satub vastandlike tegurite mõju alla.

Disharmonia põhjused on peaaegu alati erilistes arenguoludes, näiteks varajane ajukahjustus viib sageli disharmoonilise arenguni. Kuigi seda ei osata veel täielikult seletada, viib ka ebastabiilne kodune miljöö raskete psühhosotsiaalsete disharmoniatega.

Ühe grupi noorukite (kriminogeenne element) uurimisel leiti 3,3% aktselereerunuid, 18,3% retardeerunuid ja 12,7% muul viisil disharmooniliselt arenenuid.

1.2.6. Seksuaalsed vääraarengud, väärhoiakud ja seksuaalkuriteod

Ebasoodsad arenguolud — varajane ajukahjustus, väärkasvatus, ebasoodne miljöö, psüühilised traumad jne — võivad nooruki seksuaalset arengut muuta teises suunas kui teistel samavanustel. Tähtsad on järgnevad faktorid seksuaalerootilisest valdkonnast:

- aktseleratsioon viib ka soolise ja hormonaalse arengu easte, tekib varajane sugukihu;
- nooruki erootilis-seksuaalsed kogemused on talle uued, harjumatud ja muudavad suhtumist iseendasse, ümbritsevasse ja teisesse sugupoole;
- noorukite seksuaalsus väljendub esmalt psühhosotsiaalses vormis, see pole suunatud kindlale partnerile, on sihitu ja kammitsetud;
- puberteet on potentsiaalsete väärotsustuste periood, seksuaalne erutatavus on kõrgenenud;

- puberteet on kujunemisfaas. Kui puberteedialiste lähene-miskatsed äparduvad, võib noorukist saada neurootiline eraldi-seisja. Just selles faasis võivad juurduda mitmed väärad seksuaal-vormid ja -hoiakud;

- puberteediiga on seksuaalsust ja erootikat puudutava teevaliku aeg.

Võib juhtuda, et homoseksuaalsed, ekshibitsionistlikud, fetišistlikud või sadistlikud tendentsid on nooruki poolt ebateadlikult läbi elatud.

Siin on märgata kahte tendentsi. Ühelt poolt võib partnerluses ebaõnnestumine viia rea teiste väärarenguteni, mille pinnalt tekib kriminaalne käitumine (seksuaalsuse kvantitatiivne muutus), teisalt kvalitatiivsed muudatused (ühiskonna normide poolt mitteaktsepteeritavad suunad) viivad sageli seksuaalkuritegudeni.

Saksa teadlaste uuringust nähtub, et vägistamisi ja seksuaalset ahistamist esineb vanusegrupis 14–25 aastat küllaltki ühtlaselt. Erandiks on vaid 14–15-aastaste grupilised seksuaalkuriteod, mida on neli korda sagedamini kui teistes vaadeldavates gruppides. 21–25-aastaste grupilisi seksuaalkuritegusid peaaegu ei esine.

Seega langevad grupid just ikka, kus otsitakse endavanuste tunnustust, alles pärast seda on teo motiiviks uudishimu ja sugukihu rahuldamine.

Vanus	14–15 a	16–17 a	18–20 a	21–24 a
Vägistamine (üksikisik)	8,3%	4,8%	6,7%	4,6%
Sundus ja kuritarvitus (üksikisik)	2,9%	3,9%	8,0%	2,3%
Grupiteod	11,4%	2,9%	2,7%	0%

Noorukite seksuaalkuriteod võib laias laastus jagada viide suuremasse gruppi.

1. Seksuaalkuriteod tulenevalt asotsiaalsest hoiakust. Kurjategijatel pole seksuaal-psühhopatoloogilisi ega tundeelu kõrvalekaldeid. Nad võivad olla küll kontaktilojud, kuid võimelised normaalseteks seksuaalseteks kontaktideks. Need kurjategijad panevad alkoholiuimas toime vägistamisi või laste kuritarvitusi, kasutades neid kui aseainet rahulduse saamiseks.

2. Seksuaalse arengu kriminaalsus. Noorukieas võib ette tulla homoseksuaalseid, pedofiilseid jm kontakte, mis pole lõplikuks anormaalsuse märgiks. Noorukid on kogenematud ja ebakindlad (kui ka kodust kogemusi ei saada). Tulemuseks võib olla puudulik või puuduv partnerlussuhe.

3. Seksuaalsed situatsioonikuriteod. Siiä kuuluvad tegevused, mille puhul juhusituatsioonis peaks nooruk langetama otsuse oma seksuaalsust valitseda, et mitte sooritada kriminaalset tegu. Võib esineda tulevase ohvri provotseeriv käitumine, grupimõjutused või juhtum, kus tüdruk ise mingi hetkeni kaasa teeb ja siis äkki "ei" ütleb. Nüüd seisab kogenematu nooruk valiku ees, kas vastupunnimine on mängult või päriselt ja kas ta peaks suutma end talitseda.

4. Seksuaalkuriteod kui kogu isiksuse väärarengu tulemus. Puudutab neuroose, väärarenguid tundepinnal ning ema-lapse suhetes. Siiä gruppi võib kanda ka debiilikud. Põhiosas on tegu häbelike, arglike, ebakindlate inimestega, tegu on nagu kompensatsioon, kõne alla võib tulla ka agressioon. Tihti saavad asjad alguse ohvriga sassiläinud suhetest, äpardunud kontakteerumiskatsesä või oli tegu ohvri kallal kättemaksuks kellelegi teisele.

5. Nn perverssused. Noorukieas on need haruldased (sadism, masohhism, ekshibitsionism, pedofilia, sodoomia jne) või juhusliku loomuga.

1.3. Süüdimatus

Kriminaalvastutusele kuulub üksnes süüdiv isik. Kriminaalvastutus on välistatud, kui isik ei olnud ühiskonnaohtliku teo toimepanemise ajal süüdiv. Süüdivuse (nagu ka süüdimatuse) küsimus tuleb asetada konkreetse tegevuse või tegevusetuse suhtes (kas isik oli ühiskonnaohtliku teo toimepanemisel süüdiv), mitte aga üldisel kujul (kas isik on üldse süüdiv). Seejuures on süüdivuse üle otsustamisel oluline ühiskonnaohtliku teo toimepanemise, mitte ühiskonnaohtliku tagajärje saabumise aeg.

Kriminaalkoodeks ei määratle otseselt süüdivuse mõistet. Tä sätestab üksnes, et ühiskonnaohtliku teo süüdimatusseisundis toimepannud isik ei kuulu kriminaalvastutusele ning ühtlasi osutab tunnustele, mille esinemisel isik on süüdimatu. Need tunnused on kahesugused: psühholoogilised (juriidilised) ja meditsiinilised (bioloogilised).

Süüdimatuse psühholoogilisteks tunnusteks on isiku intellekti- ja tahtehäired. Need tunnused esinevad siis, kui isik ei olnud ühiskonnaohtliku teo toimepanemise ajal võimeline endale oma teost aru andma (intellekti-, mõistusehäire) või oma tegu juhtima (tahtehäire). Intellektihäire tõttu teo süüdimatusseisundis toime pannud isik ei olnud võimeline endale aru andma oma teo välisest, faktilisest küljest (kaasa arvatud teo tagajärg ning teo ja tagajärje põhjuslik seos) ning selle ühiskonnaohtlikust iseloomust või ainult viimasest. Selline intellektihäire kõrvaldab ühtlasi võime juhtida oma tegu. Kuid süüdivusseisundit kõrvaldav tahtehäire võib esineda ka intellektihäirest sõltumatult: isik võib endale oma teost aru anda, kuid ei ole suuteline seda juhtima. Selline olukord võib esineda haigestumisel epideemilisse entsefaliiti, samuti epileptikutel (nt püromania ilmnemisel). Isik on süüdimatu, kui esineb ükskõik kumb süüdimatuse psühholoogilistest tunnustest, kas intellekti- või tahtehäire, süüdiv aga üksnes siis, kui süüdimatuse mõlemad psühholoogilised tunnused puuduvad.

Süüdimatuse meditsiinilised tunnused on need haiguslikud, patoloogilised nähtused organismis, mille tagajärjel isik ei ole võimeline endale oma teost aru andma või seda juhtima. Need haiglaslikud nähtused võivad olla järgmised.

a) Krooniline vaimuhaigus — pikaldase protsessina kulgev, raskesti ravitav, tavaliselt progresseeruv psüühiline haigestumine (nt skisofreenia, progresseeruv paralüüs, paranoia, seniilsed ja muud pikaldased psühhoosid).

b) Vaimutegevuse ajutine rike — hoogudena, sageli ägeda atakina esinev, kuid võrdlemisi kiiresti mööduv sügav psüühiline häire (nt akuutne reaktiivne psühhoos, patoloogiline afekt, patoloogiline joove, äge infektsiooniline psühhoos jt). Tavaliselt kutsuvad neid häireid esile välistegurid.

c) Nõrgamõistuslikkus — kaasasündinud, alatine mõistuse arenematus (oligofreenia). Nõrgamõistuslikkus ei ole psüühiline haigus sõna otseses mõttes, kuid on väga sageli tingitud vanema(te) ägedast või kroonilisest haigestumisest. Eristatakse nõrgamõistuslikkuse kolme astet: idiootsus (kõige sügavam aste), imbetsilsus (keskmine aste) ja debiilsus (kergeim aste).

d) Muu haiguslik seisund, mille puhul tekib kroonilise või ajutise psüühilise haigestumisega võrrotatav tervisehäire (nt psühhopaatia raskemad vormid või patoloogiline pohmell narkomaanidel). Iseenesest ei tarvitsegi see haigus (nt malaaria, tüüfus jm) olla iga kord seotud psüühilise tegevuse rikkega, kuid vahetevahel kaasneb

sellega närvisüsteemi äärmine kurnatus. Mõningatel juhtudel võib muuks haiguslikuks seisundiks pidada ka kurtummust.

Isik on süüdimatu, kui esinevad nii psühholoogilised kui ka meditsiinilised süüdimatusele iseloomulikud tunnused. Kui on küll süüdimatuse meditsiinilised tunnused, kuid siiski säilib isiku võime endale oma tegudest aru anda või neid juhtida, ei saa isikut tunnistada süüdimatuks. Mõningad kroonilised vaimuhaigused, debiilsus, muud haiguslikud seisundid jt ei ole sel määral intensiivsed, et oleks välistatud isiku võime endale oma tegudest aru anda või neid juhtida.

Isiku psüühilise seisundi teeb kindlaks kohtupsühhiaatriaekspertiis. Kui isiku psüühilises seisundis kaheldakse, on ekspertiis kohustuslik. Kahtlusi tekitavaid asjaolusid: kuriteo toimepanemise ebatavaline viis, motiivide ning eesmärkide ebaharilikkus, mittevastavus teo raskusele või seostamatus teo tagajärgedega. Kahtlusi psüühilises seisundis võib tekkida ka selle tõttu, et isik on varem kannatanud psüühiliste häirete all, on viibinud ravil või arstliku järelevalve all närvihaiguse või psüühiliste häirete tõttu, isikul ilmnevad psüühilised häired asja uurimise ajal jms.

Kohtupsühhiaatriaekspertiis ei anna arvamust isiku süüdivuse või süüdimatuse kohta. Ta arvamus käsitleb isiku psüühilist seisundit, st küsimust, kas esinevad süüdimatust iseloomustavad meditsiinilised ja psühholoogilised tunnused. Süüdivuse ja süüdimatuse üle otsustavad uurimisorganid ja kohus. Seejuures peavad nad suhtuma ekspertiisi arvamusesse kriitiliselt. Nad ei pea sellega nõustuma. Mittenõustumine peab aga olema motiveeritud.

Süüdivust käsitleva paragrahvi lõikes kaks ei kõnelda ühiskonnaohtliku teo süüdimatusseisundis toime pannud isikust, vaid jutt on isikust, kes tegutses süüdivusseisundis, kuid pärast kuriteo toimepanemist ja enne kohtuotsuse tegemist jäi vaimuhaigeks. Selline isik ei kuulu karistamisele, kui tuvastatakse, et ta vaimuhaiguse tagajärjel ei ole suuteline endale oma tegudest aru andma või neid juhtima. Erinevalt süüdivuse küsimusest ei asetata seda küsimust seoses toime pandud konkreetse ühiskonnaohtliku teoga. See lahendatakse üldisel kujul. Vaimuhaiguse all mõeldakse esijoones kroonilist vaimuhaigust, aga ka vaimutegevuse ajutist riket. Nõrgamõistuslikuks jäämine pärast kuriteo toimepanemist ei ole mõeldav, sest oligofreenia kui kaasasündinud mõistuslik arenematus on alatine. Muu haiguslik seisund, mille tagajärjel isik ei ole suuteline oma tegudest aru andma või neid juhtima, võib küll tekkida ka pärast kuriteo toimepanekut, kuid ei tingi karistusest vabastamist

ning on ravitav tavalises korras ka karistuse kandmise ajal. Isiku suhtes, kes ei kuulu karistamisele sellepärast, et ta pärast kuriteo toimepanekut on haigestunud kroonilisse vaimuhaigusesse, lõpetatakse menetlus. Kui aga ilmneb vaimutegevuse ajutine rike, peetakse menetlus kuni isiku tervenemiseni, kusjuures vajadusel võib tema suhtes kohaldada meditsiinilisi vahendeid. Pärast tervistumist võib see isik aga kuuluda aegumistähtaja piires üldises korras karistamisele.

Kui isik asetab enda teadlikult seisundisse, milles ta ei ole võimeline endale oma tegudest aru andma või neid juhtima, ei ole süüdivuseseisund välistatud ja see isik kannab kriminaalvastutust üldises korras.

1.4. Piiratud süüdivus

Piiratud süüdivus on vaieldav probleem. Vaidlused piiratud süüdivuse üle algasid nii lääne-euroopa kui ka vene kirjanduses juba umbes 150 aastat tagasi. Eelmisel sajandil lahendati see küsimus Euroopa riikides erinevalt. Vene kriminaalseadusandlus sellist terminit ei tundnud. Ka tänapäeval on endiste sotsialistlike riikide ja teiste Lääne-Euroopa riikide kriminaalseadusandluses erinevusi piiratud süüdivuse reglementeerimisel. Erinevate kriminaalõiguse koolkondade hulgas (klassikaline, sotsioloogiline ja antropoloogiline) pole samuti olnud ühtset arvamust piiratud süüdivuse kohta. Vaieldavaks jäi see küsimus ka Nõukogude kriminaalõiguse doktriinis ja kohtupsühhiaatrias.

Seetõttu on otstarbekohane läheneda piiratud süüdivuse probleemile ajaloolisest seisukohast ja vaadelda esmajärjekorras ajalooliselt kujunenud kriminaalõiguse koolkondade raames, analüüsides peamiste esindajate seisukohti ja mõju kriminaalseadusandlusele.

Piiratud süüdivus on seotud tihedalt süüdivuse ja süüdimatuse kategooriatega. Mõningates vanades seadusandlustes (nt Justinianuse koodeks VI saj) sätestati hullumeelsete vabastamine karistusest tapmise eest: "Piisab sellest, et neid on karistatud hullumeelusega." Niisugune käsitus polnud aga vahepealsete sajandite seadusandlusele iseloomulik. Süüdivuse ja süüdimatuse probleem praeguses tähenduses tõusetus 18.–19. sajandi vahetusel. Veel 18. sajandi keskel mõisteti Lääne-Euroopas ja Venemaal psüühiliselt haigete inimeste üle kohut ning karistati neid ühtmoodi terve-

tega. Kohtul ei tekkinud küsimust, kas kohtualune oli kuriteo toimepaneku ajal psüühiliselt terve või mitte.

Euroopas valitseva kriminaalseadusandluse süsteemi muutmisele kutsusid üles kriminaalõiguse klassikalise koolkonna rajaja itaallane Beccaria oma teosega "Kuritöödest ja karistusest" ning prantslasest psühhiaater F. Pinel. Pineli teadustööd ja praktiline tegevus ei viinud mitte ainult psüühiliselt haigetesse inimestesse suhtumise muutmiseni psühhiaatriaahglais (Prantsusmaal võeti psüühiliselt haigetelt ära ahelad), vaid sundisid ka juriste mõtlema ühiskonnaohtliku teo toime pannud isikute süüdivuse ja süüdimatuse probleemile.

Esimest korda viidi süüdimatuse instituut Prantsusmaa 1810. a kriminaalkoodeksi artiklisse 64. Selles öeldi, et kuritegu ega üleastumist ei ole toimunud, kui süüdistatav oli teo toimepaneku ajal hullumeelsusseisundis. Kuigi selles formuleeringus kasutatakse vaid üht meditsiinilist kriteeriumi, on selle sätte kriminaalseadusesse ilmumise tähtsust raske üle hinnata. Samasugune säte võeti vastu ning seda täiendati ka mõningais teistes Euroopa riikide kriminaalkoodekseis.

Vene seadustekogusse ilmus artikkel 136, milles kirjutati: "Kuritegu, mis on toime pandud hullumeelsuses, ei peeta süüks." Pärast seda, kui psühhiaatrid ja juristid sattusid praktikas kokku süüdivuse ja süüdimatuse probleemiga, ilmnes, et süüdivus- ja süüdimatusseisundite vahel on suur hulk isikuid, kes on küll süüdivad teoime pandud kuriteo suhtes, kuid kannatavad psüühiliste anomaaliate all ning see mõjutab ka nende käitumist. Seoses sellega ilmusid mõne riigi seadusandlusesse viited piiratud süüdivusele ning kirjanduses kerkis üles piiratud süüdivuse probleem.

Esmakordselt nimetatakse piiratud süüdivust Saksa riikide kriminaalkoodekseis: Sachsen-Altenburg 1841, § 41, Hessen 1841, § 114; Baden 1845, § 153 jpt. Neis seadustes räägiti peale süüdimatuse ka piiratud süüdivusest, kusjuures seda põhjustavate faktorite hulgas nimetati nõrgamõistuslikkust, alaarengut, raukusnõdrameelsust, jooebeseisundit, kasvatuselise täielikkude puudumist, äärmiselt ebasoodsat ja demoraliseerivat olukorda lapsepõlves.

Vene seadusandlusele polnud termin "piiratud süüdivus" tuttav, kuid kriminaal- ja paranduslike seaduste kogu § 146 p-s 4 oli kirjas, et kui süüalune oli sooritanud kuriteo kergemeelsuse või nõrgamõistuslikkuse seisundis, rumaluse või äärmise harimatuse tõttu, mida teised kasutasid tema kaasatõmbamisel kuriteole, kuulusid need "süüd vähendavate asjaolude hulka".

Osa riikide seadusandluses (nt Rootsi 1864, § 6; Taani 1886, § 39; Soome 1889, § 4) nähti piiratult süüdivaks tunnistamise tagajärjena ette karistuse kergendamist.

Kõik need seadusandlused olid kriminaalõiguse klassikalise koolkonna mõju all. Kriminaalõiguse klassikaline koolkond — valgustajate-humanistide, eriti itaallase C. Beccaria 18. sajandi lõpus rajatud õiguskoolkond — taotles kõigi võrdsust seaduse ees ja karistuse vastavust kuriteo raskusele, nõudis, et kedagi ei karistataks teisiti kui ainult seaduse järgi, mis on vastu võetud ja avaldatud enne kuriteo toimepanemist. Võitluses feodaalõiguskorra omavoli vastu ja kodanliku seaduslikkuse eest oli neil nõuetel progressiivne tähtsus. Koolkond mõjutas oluliselt kodanlikku kriminaalseadusandlust. Paljusid klassikalise koolkonna põhimõtteid toetatakse nüüdisaegses kriminaalõiguses.

Klassikalise koolkonna esindajad (J. Bentham, A. Feuerbach jt) sidusid üksteisega lahutamatult süü ja süüdivuse, arvestades, et see, kes kannab väiksemat subjektiivset süüd, peab kandma ka kergemat karistust. Niisugust seost põhjendasid nad sellega, et psüühiliselt mittetäisväärtuslikel isikutel on vähem kurja tahet ja järelikult on nende süü väiksem ning nad peavad kandma kergemat karistust. Juba mainitud Hesseni kriminaalkoodeksi §-s 114 nähti ette karistuse kergendamine, “kui enesemääramise võime või tahtevabaduse juhtimise võime pole küll täielikult kaotatud, kuid olulisel määral alanenud.”

Klassikalise koolkonna ideaalne hinnang tahtevabadusele viis selleni, et kuriteo allikaks peeti kurja tahet, mis esines iseseisva psüühilise omadusena. Seega piirab psüühiline haigus kurjategija tahtevabadust. Isik, kes on haiguse tõttu kurja tahte mõju all, ei ole oma tegevuses vaba. Mis puutub süüdimatutesse, siis nende kuri tahe ei ole tahtevabaduse avaldumine ning seetõttu ei pea nad üldse kriminaalvastutust kandma.

Piiratud süüdivuse tunnustamise vastu astus välja näiteks tuntud vene kriminalist N. Tagantsev. Ta ei eitanud, et süüdivusel on väga erinevaid varjundeid, kuid arvas, et piiratud süüdivuse viimine seadusesse mõjub kindlasti vastutust kergendavalt. “See pole mitte lihtsalt üleliigne, pidades silmas kohtu üldist õigust olla kohtualuse suhtes vastutulelik, vaid oma ebamäärasuse ja ühekülgsuse tõttu soovimatu. Ühelt poolt on rumalusel, joobel, hingelisel tasakaalutusel jms niivõrd palju astmeid ja nüansse, et piiratud süüdivuse piire pole võimalik täpselt kirjeldada. Teisalt pole mitte alati sarnastes olukordades võimalik leida põhjust piiratud süüdivuseks.

Moraalne nüristumine, psüühiline tasakaalutus ja mandumine võivad ilmnedas sellistes veristes kuritegudes, et isegi kõige äärmuslikumad antropoloogilis-psühhiaatriliste vaadete pooldajad ei julge sellistel juhtudel soovitada vastutulelikkust, vaid soovivad rakendada selliste isikute suhtes hoopis rangemaid järelevalvemeetoodeid.”

Teine klassikalise koolkonna esindaja A. Kistjakovski kinnitas, et pole olemas süüdivuse ja süüdimatuse vahepealset seisundit, sest piiratud süüdivus on siiski süüdivus.

Klassikalise koolkonna vaateid kriminaalõigusele eitasid V. Kadinski ja V. Serbski. Piiratud süüdivusele vastu vaieldes arvas V. Kadinski, et igal juhul on “loogiliselt võimalik tunnistada vaid üht kahest — süüdivuse puudumist või olemasolu ... Minge vahepealne otsus pole siin võimalik.” V. Serbski toetus võimatusel “ühendada karistust ja ravimist” piiratud süüdivuse määratlemiseks “õige mõõdu” puudumise tõttu.

1903. a Vene koodeksi projekti koostamisel sinna piiratud süüdivust ei lülitatud. Kajastati vaid süüdimatuse mõistet. Süüdimatuse mõiste alla ei kuulunud mitte ainult meditsiinilised, vaid ka mõlemad juriidilised kriteeriumid: võime mõista oma tegevuse laadi ja tähendust ning võime oma tegevust juhtida.

Nii keskendas kriminaalõiguse klassikaline koolkond oma tähelepanu küsimusele, kas viia piiratud süüdivus kriminaalseadusandlusesse, tunnistades seda igas olukorras asjaoluna, mis vähendab vastutust ning karistust. See vastas täielikult klassikute seisukohale, et karistatav on eelkõige kuritegu ja koos sellega kurjategija, kusjuures pole absoluutselt hädavajalik, et kuritegu tõestaks oma antisotsiaalsust. Karistus peab ju vastama kuriteo raskusele.

Hoopis teistsugused olid kriminaalõiguse sotsioloogilise koolkonna seisukohad. Kriminaalõiguse sotsioloogiline koolkond on 19. sajandi lõppveerandil tekkinud sotsioloogilis-positivistlik suund, mis tunnistab kuritegevuse peapõhjuseks ühiskondlikud ja majanduslikud protsessid ning nähtused, käsitleb kuritegevust sotsiaalsete suhete struktuuriosana ning asetab seega uurimise keskmesse kurjategija isiku ja kuritegevuse sotsiaalsed põhjused, mitte kriminaalõigusnormi nagu normativistlik koolkond. Tänapäeval USA-s on just see koolkond tunnustatuim.

F. v. Liszt, üks kriminaalõiguse sotsioloogilise koolkonna rajajaid, püstitas 1882. a vastukaaluks kriminaalõiguse klassikalisele koolkonnale oma nn Marburgi programmis nõude uurida kuritegevuse põhjusi empiirilisel ning lähtuda kriminaalkaristuse

mõistmisel süüdlase isikust ja tema ümberkasvatamisest. Sotsioloogilise koolkonna esindajate arvates peab karistuse eesmärgiks olema ühiskonna kaitsmine kuritegevuse eest. Kuritegevusega saab võidelda vaid kuritegevust esile kutsuvaid faktoreid mõjutades. Need faktorid pesitsevad aga kurjategija isiku psüühikas ning teda ümbritsevas keskkonnas. Seetõttu ei ole karistuse objektiks mitte kuritegu, vaid kurjategija, tema antisotsiaalsed instinktid ja kalduvused. Oma eesmärkide lahendamiseks kasutas sotsioloogiline koolkond piiratud süüdivuse mõistet.

Kriminaalõiguse sotsioloogilise koolkonna esindajad (Liszt, Tard, Van-Gamel jt) moodustasid 1889. a Rahvusvahelise Kriminologistide Liidu, mis tegutses 1914. aastani ja pidas kaksteist kongressi. Nende kongresside paljudel istungitel arutati piiratud süüdivuse probleemi. Sotsioloogilise koolkonna metodoloogiline alus on positivismifilosoofia, idealismi üks suundi. Sotsioloogilise koolkonna oluline tähelepanu on pühendatud kuritegevuse põhjustele, kurjategija ohtlikule seisundile ja ettevaatusabinõudele. Kõik kurjategijad jaotatakse kahte rühma:

1) juhuslikud kurjategijad, kes sooritavad kuriteo välistingimuse mõjul;

2) harjumuslikud (kroonilised) kurjategijad, kes sooritavad kuriteo sisemiste tungide jõul. Tihti on nad psüühiliste anomaaliatega all kannatavad isikud.

Kinnitused, et psüühiliste anomaaliatega all kannatavad isikud kalduvad kuritegevusele, viisid sotsioloogilise koolkonna ettekujutusele piiratud süüdivusest. Sotsioloogilise koolkonna suhtumine piiratud süüdivusse polnud muutumatu ja ühelaadiline.

Esmajärjekorras prooviti leida kompromisse klassikalise koolkonna seisukohaga vähendatud süüst piiratud süüdivuse puhul ja ettepanekuga erilise režiimi kehtestamiseks selliste isikute kinnipidamiskohtades. See käsitlus leidis kajastust Itaalia 1889. a koodeksis, mis nägi ette, et kui isiku psüühiline seisund ei välista süüdivust, küll aga piirab seda oluliselt, siis allub isik väiksemale karistusele. Seejuures võis kohtu otsusel karistuse vabadusekaotuse näol ära kanda erilises varjupaigas, kuni vastav organ seda otsust ära ei muutnud. Kui seda tehti, kanti ülejäänud osa karistusest ära tavalistes kinnipidamiskohtades.

Sotsioloogilise koolkonna esindajad jagasid piiratud süüdivuse seisundis kuriteo sooritanud isikud ohtlikeks ja vähem ohtlikeks. Ohtlike kurjategijate suhtes soovitati lisaks erilisele vanglarežiimile

tarvitusele võtta ettevaatusabinõud juba enne kuriteo sooritamist (nt F. Liszt). Piiratud süüdivust seostati tihedalt ohtliku seisundiga. Ohtlike piiratud süüdivusega kurjategijate suhtes tõusis esile mõte (ebamäärasest) määramatust kohtuotsusest (kohus ei määranud karistuse aega). Samuti nähti ette võimalus pikendada karistust vabadusekaotuse näol pärast kohtuotsuses määratud aja ärakandmist.

Ilmselgelt on sellised ettepanekud vastuolus seaduslikkuse elementaarsete põhimõtete ja inimõiguste garantiidega. Osa sotsioloogilise koolkonna esindajaid pani ette ravida piiratud süüdivusega isikuid pärast karistuse kandmist kui ohtlikus seisundis viibivaid.

Kritiseerides piiratud süüdivuse pooldajaid, oletas S. Poznõšev, et piiratud süüdivuse idee olemus seisneb süüdivusest ja süüst, süüdivusest ja vastutusest arusaamise nihkumises. Ta leidis, et piiratud süüdivust pole olemas, sest süüdivus- ja süüdimatusseisundi vahel pole mingit keskmist ala. Seepärast, kui loobuda täiesti karistamast nõrgenenud psüühikaga, tasakaalutuid ja mandunud isikuid, on see kuriteo preventiivsuse seisukohalt alusetu. Sel juhul oleks õigem rääkida mõneti teistsugusest (kuid mitte kergemast) vastutusest erilise vanglarežiimiga, eraldades nad teistest arreteeritutest.

Esitati ka teisi, kardinaalsemaid lahendusi, näiteks mitmesugused ravimeetodid (eluaegsed või mõneks ajaks). Van-Gamel soovitas selliste isikute puhul asendada kuriteo mõiste haiguse mõistega. Ta arvas, et selliste isikute puhul ei tuleks rääkida kriminaalkaristusest, vaid arstlikust karistusest. Niisuguste meetmete kasutuselevõtuks ei pea ilmtingimata eelnema kuriteo toimepanek, piisab vaid piiratud süüdivusega isiku ohtlikkusest.

Neid vaateid kritiseeris tuntud vene kriminalist I. Foinitski, kriminaalõiguse sotsioloogilise koolkonna pooldaja. Ta rõhutas, et süüdivuse eitamine on viinud karistuse eitamiseni kaasaegses mõttes. Ta ei pidanud kuritegu kriminaalvastutuse põhjuseks, vaid nägi selles alust vastutamiseks, kuid ei eitanud süüdivuse või süüdimatuse tähendust.

Sotsioloogilise koolkonna mõned seisukohad seostusid kriminaalõiguse antropoloogilise koolkonna vaadetega. Vene kriminoloog A. Gertsenson kirjutab: "Kriminaliste-sotsiolooge ja kriminaal-antropolooge lahutav piir on väga tinglik. Esimesed andsid kuriteo sotsiaalsetele faktoritele eelistähenduse, kuid ei eitanud ka bioloogiliste faktorite mõju. Teised seadsid primaarseks bioloogilised faktorid, kuid ei eitanud sotsiaalsete tegelikku mõju."

Üks tagurlikemaid suundi kriminaalõiguses on antropoloogiline koolkond (C. Lombroso, E. Ferri jt), mille rajas itaalia psühhiaater

C. Lombroso 1870. aastail. Antropoloogiline koolkond käsitleb kuritegevust põhiliselt bioloogilistest teguritest johtuva nähtusena ja peab seepärast vajalikuks nn sünnipäraseid kurjategijaid kahjutuks teha. Selle koolkonna seisukohti on mõnel maal propageeritud ka tänapäeval.

Ferri tunnistas ainult "füüsilist" süüdivust, mis väljendub kurjategija teos ning millega ta tekitab kahju ühiskonnale. Kõik, ka psüühiliselt haiged, pidid tema arvates kandma sotsiaalset vastutust. Sellise vastutuse realiseerimiseks pakkus ta välja biosotsiaalse klassifikatsiooni, millest lähtudes pidid arstid andma hinnangu ning kohus määrama selle alusel karistuse. Sellega propageeriti faktiliselt arstidekohtu omavoli.

Piiratud süüdivuse pooldajad jätsid alles selliste isikute karistuse kergendamise võimaluse, kuid eriti ohtlike anomaaliatega kurjategijate suhtes tunnistati hädavajalikuks preventiivsed ettevaatusabinõud.

Piiratud süüdivust selle erinevais formulatsioonides tunnistatakse Taani, Itaalia, Soome, Saksamaa, Šveitsi ja Jaapani kriminaalseadustes.

Kõige põhjalikumalt on piiratud süüdivuse küsimused reglementeeritud Šveitsi 1937. a kriminaalkoodeksis. Piiratud süüdivus on siis, kui psüühilise tegevuse või teadvuserikke või puuduliku vaimse arengu tõttu ei olnud kurjategija teo sooritamise ajal võimaline täielikult hindama oma teo õigusvastasust ja juhtima oma tegevust. Kohus kergendab sellise isiku karistust oma äranägemisel. Koos sellega nähakse kohtule ette õigus kaasata eksperte, kes avaldavad oma arvamust selle kohta, kas on tarvilik sellise isiku paigutamine haiglasse või varjupaika ning kas ta on ohuks ühiskonnale. Kui selline isik on välismaalane, võib kohus keelata talle Šveitsis viibimise. Kui isik on oma teadvuse raske muutumise või häire kuriteo sooritamise eesmärgil ise esile kutsunud, siis ei saa teda tunnistada piiratult süüdivaks või süüdimatuks.

Saksamaa Liitvabariigi 1975. a kriminaalkoodeksi §-s 20 sätestati, et kui isiku võime oma tegevusest aru saada ja seda juhtida on oluliselt alanenud, siis võib tema suhtes kohaldatavat karistust kergendada. Eriti ohtlike kurjategijate (ka piiratult süüdivate) suhtes võib rakendada preventiivset karistust tähtajaga kümme aastat, kui nad on ühiskonnale ohtlikud.

Taani 1939. a kriminaalkoodeks ei näe ette mitte piiratud süüdivust, vaid psüühilisi anomaaliaid karistust mõjutavate asjaoludena (nt võib olla määratud karistus, mille peab ära kandma psühho-

paatidele mõeldud vanglas). Psüühilise anomaalia all mõistetakse seisundit, mis ei vasta süüdimatusele, kuid tuleneb alaarengust, psüühiliste võimete nõrgenemisest või rikutusest, kaasa arvatud nõrgamõistuslikkuse nõrgem aste.

Vastavalt Saksa Demokraatliku Vabariigi 1968. a kriminaalkoodeksi §-le 16 kergendati kriminaalvastutust piiratud süüdivuse puhul, mis tulenes isiku psüühilisest haigusest või isiksuse ebanormaalsest arengust, kui teo sooritamisel on tugevasti häiritud tema võime juhendada kehtivatest ühiselureeglitest. Sellise isiku suhtes võis karistust kergendada, kuid seejuures pidi arvestama piiratud süüdivusele viinud põhjuseid. Kohus pidi õigustatud karistuse asemel või koos sellega otsustama isiku paigutamise psühhiaatriahaiglasse. Karistust ei kergendata, kui isik viis end tahtlikult süüdivust piiravasse joobeseisundisse.

Ungari kriminaalkoodeks näeb ette, et piiratud süüdivuse korral kergendatakse karistust piiramatult, kui psüühilise haiguse, nõrgamõistuslikkuse või mõistuserikke seisundis teo sooritanud isik tajus oma tegevuse iseloomu ja selle tagajärgi piiratud. Seda sätet ei rakendatud, kui isik sooritas teo alkohoolses või narkootilises joo-
bes.

Analoogilised seisukohad on ka Poola kriminaalkoodeksis.

1920. aastatel olid NSV Liidus paljud Serbski-nimelises kohtu-psühhiaatria instituudis töötavad psühhiaatrid mõjutatud neolombroosolikest vaadetest. Inimisiksus ja tema käitumine biologiseeriti. Isiku käitumist ühiskonnas seletati tema konstitutsiooni iseärasustega. Väga tihti pandi isikuile diagnoosiks "psühhopaat". Püüti anda mitte ainult üksikisikute, vaid ka kurjategijate tüüpide psühhopatoloogilisi kirjeldusi.

Serbski-nimelises instituudis 1921. a tehtud ekspertiisides tunnistati süüdimatuks 77,7%, 1922. a 74,7%, 1923. a 60,5% uuritustest. Piiratud süüdivaks tunnistati 1921. a 22,3%, 1922. a 21,3%, 1923. a 30%, 1924. a 22,2%. (1921. a. ei tunnistanud kedagi süüdivaks.) Piiratud süüdivusega isikud saadeti psühhiaatriahaiglasse, kust nad kiiresti välja kirjutati. Neile anti tunnistus selle kohta, et nad on vaimselt haiged ning nad sooritasid uusi kuritegusid. Taolise tegevuse ekslikkus oli ilmne ja seda korrigeeriti; 1928. a lõpetati isikute piiratud süüdivaks tunnistamine üldse.

Sel ajal tuntud juristide ja psühhiaatrite (M. Issajev, V. Trahterov, I. Farber jt) töödes esitati veenvaid argumente piiratud süüdivuse pooldamiseks, kuid oli ka valesid seisukohti: piiratud süüdivus on hõlmav süüdimatuse mõistega; piiratud süüdivust peab

vaatlema asjaoluna, mis kõrvaldab kriminaalvastutuse, teda ei saa võrrelda süüdivusega, seepärast pole piiratud süüdivaid otstarbekas karistada, vaid parem saata ravile. Selliste isikute sooritatud kuriteod tuleb lugeda "ühiskonna kollektiivseks süüks".

1920. aastate lõpust kuni 1960. aastate keskpaigani seda küsimust peaaegu ei arutatudki. Kriminaalõiguslikus kirjanduses kas ei kirjutatud sellest üldse või lükati tagasi kui mitteteaduslik probleemi asetuse. Analoogiline oli olukord ka kohtupsühhiaatriaalse kirjandusega, kus piiratud süüdivusest kas ei kirjutatud midagi või kinnitati, et see soodustab ekslike vaadete tekkimist. Kerkib küsimus, kas piiratud süüdivuse probleem on tänapäeval aktuaalne. Vastus võib olla ainult jaatav, sest psüühilisi anomaaliaid pole suudetud välja ravida ja neid pole ka sugugi vähemaks jäänud.

Psüühilised anomaaliad eksisteerivad tõepoolest objektiivselt, kuid endistes Nõukogude kriminaalseadustes ei kajastu üldse. Kriminaalprotsessiseadus rääkis psüühilistest puudujääkidest seoses süüdistatavale kaitseõiguse tagamisega ja eeluurimise kohustuslikkusega. Ilmneb, et seaduse seisukohalt polnud kriminaalvastutuseks psüühilisi anomaaliaid olemas, kuid süüdistatavale kaitseõiguse tagamiseks olid. Teisisõnu, psüühiliste anomaaliade kriminaalõiguslik staatus polnud Nõukogude kriminaalseadusandluses formuleeritud. Üheks selle probleemi lahenduseks oli piiratud süüdivuse koha ja tähenduse määramine kriminaalseadusandluses.

Selle probleemiga puutus kokku ka tolleaegne kohtupsühhiaatria. Kõik psühhiaatrid tunnistasid, et kohtupsühhiaatriaekspertiisi alla sattuvate isikute hulgas on suur hulk äärmuslike seisunditega isikuid. Piiratud süüdivusprobleem jäi aga vaieldavaks. Seda peeti eelkõige juriidiliseks ning psüühiliste anomaaliade küsimus pidi saama juriidilise lahenduse.

Piiratud süüdivuse kohta ja tähendust kriminaalõiguses käsitleb kolm arvamust.

Ühed leiavad, et kohus kooskõlas kehtiva seadusandlusega on õigustatud arvestama kohtuasjas kõiki asjaolusid võrdselt, sealhulgas psüühilisi anomaaliaid. Kuid kas kohus neid arvestab? Praktika näitab, et väga harva, sest üldiselt neist ei teata. Kohtule saavad need teatavaks pärast kohtupsühhiaatriaekspertiisi, kui süüdistatav tunnistatakse süüdivaks, kuid aktis märgitakse tema psüühilised anomaaliad. Kahjuks jäävad need ka sellistel juhtudel tihti kohtu tähelepanuta ega kajastu kohtuotsustes.

Teised arvavad, et psüühilised anomaaliad tuleks viia kriminaalseadustesse kergendava asjaoluna, et oleks karistuse vähenda-

mise võimalus juhul, kui psüühiline häire piiras süüaluse võimet tajuda oma tegevuse ühiskonnaohtlikkust ja seda juhtida, samuti selleks, et üheaegselt karistamisega oleks võimalik rakendada meditsiinilisi sunnivahendeid.

On pakutud ka märksa tagasihoidlikumat formuleeringut: kohus on õigustatud tunnistama psüühilise anomaalia vastutust pehmen-davaks asjaoluks ja koos sellise isiku karistamisega võib kohaldada meditsiinilist sundravi. See oleks aga probleemile vaid osaline lahendus. Kriminaalõiguses on see probleem ulatuslikum ning toi-me piires oluline.

Arvatakse, et kuriteo sooritanud psüühiliste anomaaliatega isi-kute probleem võib saada positiivse lahenduse piiratud süüdivuse raames.

Kirjanduses esitatud vastuväited piiratud süüdivusele selgita- vad, et on ainult kaks võimalikku seisundit: süüdivus- ja süüdima- tussseisund (V. Kadinski, V. Serbski), piiratud süüdivus kaasab ka- ristuse ja ravi ühitamise vajalikkuse, piiratud süüdivuse kategoo- riate olemasolu võib viia selle vigadeni ning kuritarvitamiseni, pii- ratud süüdivuse tunnustamine mõjub kuritahtlike kurjategijate ka- ristuse kergendamisele, kuid just nemad on ära teeninud ranged valvemeetodid (N. Tagantsev). Samuti viidatakse piiratud süü- divuse kriteeriumide määramise raskusele. Piiratud süüdivuse psühholoogiliste (juriidiliste) kriteeriumide mõistmisel on abiks O. Freierovi arvamus: "Mõttetgevuse afektiivsed tahteanomaaliad ja iseärasused võivad kitsendada vastupanu kiusatusetele, nõrgenda- vad käitumise kontrollimehhanisme, piiravad tegevuse alternatiiv- seid valikuvõimalusi. Sellised psüühika erisused nagu kerge ärritu- vus, ebastabiilsus, tuju võnked, emotsionaalne ebaküpsus, kõrgen- datud imposantsus, kahtlustamine, intellektuaalne täisväärtusetus, ebanormaalne seksuaalsus jne kergendavad tihti teo kordasaatmist ja viivad isiku seadusega konflikti." Teisisõnu, piiratud süüdivuse psüühilised kriteeriumid esinevad siis, kui võime anda oma tege- vusest aru ja seda juhtida pole kaotatud, kuid on nõrgenenud.

Alusetu on kartus, et piiratud süüdivuse tunnistamisega kaasneb kõigile kohtualustele karistuse kergendamine, sõltumata kuriteo ise- loomust ja kurjategija isiksusest. Paljude piiratud süüdivuse pool- dajate jaoks on piiratud süüdivus seotud süü astmega. Nad lähtuvad sellest, et piiratud süüdivus vähendab isiku süüd, annab tunnistust tema madalamast süüilisusest. Süüdivus iseloomustab isiku psüühi- list seisundit teo sooritamise ajal, süü on isiku psüühiline suhtu- mine oma tegevusesse ja selle tagajärgedesse. Sel alusel tehakse

järeldus, et kuriteo sooritanud piiratult süüdivaks tunnistatud isiku suhtes peab kergendama karistuse määra. Sel moel muutub süü aste sõltuvaks piiratud süüdivusest ja karistus süü astmest.

Isiku süü seisneb tahtluses või ettevaatamatuses, väljendudes sooritatud kuriteos. Isiku süüdivus seisneb ta võimes anda endale aru oma tegevusest või tegevusetusest (mõista nende faktilist külge ja teo ühiskonnaohtlikkust) ja neid juhtida. Samasuguses vastastikus suhtes on süü aste ja piiratud süüdivus.

I. Filanovski kirjutab, et süü aste on teo ühiskonnaohtlikkuse tajumise määra, ühiskondlikult ohtlike tagajärgede ettenägemine või soovimine või nende saabumise võimalikkuse ettenägemine. Arusaamine ning teo ühiskonnaohtlikkuse määra tajumine on vastavalt süüdivuse ja piiratud süüdivuse kategooriad. Järelikult ei ole teo ühiskonnaohtlikkuse määra mõistmisel süü astmega otsest kokkupuudet.

Süü aste määratakse J. Antonjani ja S. Borodini arvates kuriteo koosseisu subjektiivse külje elementidega ja see sõltub süü vormist — tahtlusest või ettevaatamatusest; tahtluse liigist — otsesest või kaudsest tahtlusest, nende sisust, otsese tahtluse suunast; ettevaatamatuse liigist — kuritegelikust hooletusest ja kergemeelsusest ning nende sisust. Kas võib oletada, et süü vormid, tahtluse ja ettevaatamatuse liigid sõltuvad süüdivuse astmest? Arvatakse, et ei. Pole võimalik endale ette kujutada osalist tahtlust või mittetäielikku ettevaatamatust piiratud süüdivuse korral. Loomulikult võivad otsene ja kaudne tahtlus konkreetsetes tingimustes tunnistada süü erinevaid astmeid, kuid nad ei sõltu süüdivusest või piiratud süüdivusest. Nii on olukord ka teiste subjektiivsete külje elementidega. Erinev võib olla ühiskonnaohtlikkuse tajumise aste ja teo faktiline külg võib sõltuda isiku täieliku või osalise tajumise võimest, see aga on süüdivuse kategooria. Mittetäielik teo faktilise külge ja teo ühiskonnaohtlikkuse tajumise võime on piiratud süüdivuse juures karistust pehmendavaks asjaoluks.

Nagu eelnevalt juba mainitud, ei ole süüdivus ja piiratud süüdivus seotud süüga, vaid kriminaalvastutusega sooritatud teo eest. Piiratult süüdivaks tunnistatud isik kannab kriminaalvastutust üldises korras, kuid karistuse määramisel arvestab kohus isiku piiratud võimet tajuda teo sooritamisel teo faktilist külge ja ühiskonnaohtlikkust.

Tõusetub küsimus, mil määral võib piiratud süüdivus mõjuda karistusele. Osa autoreid arvab, et piiratult süüdivaks tunnistatud isikut ei või asetada psüühiliselt tervete õiguserikkujatega võrdse-

tesse ja hoopiski mitte halvematesse tingimustesse. Tingimusteta karistuse kergendamise poolt astuvad nad välja ühe tunnuse olemasolul, mis iseloomustab isiksust — piiratud süüdivus.

Teine seisukoht on, et kõiki psüühiliste anomaaliatega isikuid ei või tunnistada oma tegude eest vähem vastutavaks. Psüühilist anomaaliat ei peeta kuritegelikku käitumist põhjustavaks faktoriks. Seetõttu poleks õige lähtuda karistuse määramisel ainult piiratud süüdivusest. Sel juhul jääksid karistuse määramisel analüüsita ja arvestamata teised andmed isiksuse kohta ning ei arvestataks üldse sooritatud kuritegu iseloomustavaid asjaolusid.

Arvatakse, et kohus peab lähtuma karistuse mõistmise üldistest alustest, arvestama sooritatud teo ühiskonnaohtlikkuse astet ja iseloomu, süüaluse isiksust ning vastutust kergendavaid ja raskendavaid asjaolusid. Teiste asjaolude hulgas peab läbi vaatama ka piiratud süüdivuse kategooria vastutust kergendava asjaoluna.

Ühtlasi tuleb toonitada, et psüühiline anomaalia on piisav selleks, et isik tunnistataks teo sooritamise ajal tegutsevaks piiratud süüdivuse seisundis; iseenesest mingites tingimustes ei või seda tunnistada vastutust raskendavaks asjaoluks.

Haigus ei tohi kunagi halvendada kuriteo sooritanud isiku seisukorda, see oleks vastunäidustatud kriminaalpoliitika inimlikele põhimõtetele. Seejuures võib piiratult süüdivaks tunnistatud isikule määrata ükskõik millise range karistuse, kui esinevad karistust raskendavad asjaolud. Teisisõnu, piiratud süüdivuse kategooria peab olema vastutust kergendavaks asjaoluks, kuid see võib karistuse määramisel kohtu tähelepanu alt välja või neutraalseks jääda ja mitte osutada mõju karistuse määrale.

Väga tähtis on küsimus karistuse liikidest ja määradest, mida võib kehtestada piiratult süüdivaks tunnistatud isikuile. Printsipiibis võivad need olla suvalised kriminaalkodeksis ette nähtud karistuse määrad. On aga selge, et selle kategooria isikute suhtes pole eesmärgipärane kehtestada vabadusekaotust lühikesteks aegadeks. V. Melik-Mkrtošjan on uurinud seda probleemi traumaatiliste psühhopaatiliste sündroomidega isikutel ja kirjutab, et lühiajalise vabadusekaotusega ei saavutata olukorra dekompensatsiooni ennetamise eesmärki ja nende isikute täisväärtuslikumat kohanemist vanglais. Olukorra dekompensatsioon kerkib esile vangistuses viibimise esimestel etappidel ning järgnevalt toimub hoopis rahuldavam kohanemine. Sellest järeldub, et eri kategooria isikutel, kes on sooritanud kuriteo piiratud süüdivuse seisundis, peab karistuse määramisel arvestama psüühilist olukorda. Tuleks ette näha psüh-

hiaatria-psühhologiaeksperti soovituslik roll karistuse määramisel ja ta võiks anda kohtule vajalikke nõuandeid.

Lühikeste vabadusekaotuste asemel võiks määrata ka suvalised, hoopis kergemad karistusviisid, samuti karistuse tingimisi. Vabadusekaotusega mitteseotud karistused võiks vajadusel asendada raviga psühhiaatriahaiglas vm meditsiini-asutuses.

On tarvis määrata kord, mille kohaselt kohtul oleks õigus kõiki asjaolusid arvestades vabastada piiratult süüdivad karistusest ja saata nad psühhiaatriaeksperti soovitusel vastavasse haiglasse ravile üldistel tingimustel.

Karistusviisi valimisel vabadusekaotuse näol peaks kohtul olema õigus vajadusel suunata piiratult süüdiv isik ka sundravile. 1926. a Vene kriminaalkoodeksi § 26 andis kohtule õiguse võtta psüühiliste häiretega isikute suhtes täiendavalt tarvitusele meditsiinilised vahendid, tingimusel, et see psüühiline häire ei kõrvalda isiku süüdivust. Kirjandusest on teada, et seda sätet kasutati harva, mis on ka mõistetav, sest niisuguste isikute kategooria polnud seaduslikult määratud ja neile ei pööratud piisavalt tähelepanu.

Mõjuvaks ei saa pidada piiratud süüdivuse vastaste argumenti, et psühhiaatriaekspertid võivad oma seisundit kuritarvitada. Isiku tunnistamine piiratult süüdivaks on kohtu kontrolli all ja psühhiaatriaekspert avaldab vaid oma seisukoha, isiku psüühilise seisundi üle otsustajaks jääb aga kohus.

Piiratud süüdivuse vastased argumendid:

J. Kalašnik: Piiratud süüdivuse tunnustamine on seepärast vastuvõetamatu, et piiratult süüdivaks võib tunnistada suvalise, ka terve isiku.

V. Aleksejev: Piiratud süüdivust ei ole, sest ei eksisteeri ka kõrgendatud süüdivust.

R. Mihhejev: Piiratud süüdivus piirab kohtu tegevust.

Vaadeldud poolt- ja vastuargumendid viivad meid järeldusele, et piiratud süüdivus on süüd ja karistust vähendav asjaolu.

Piiratud süüdivuse olulised omadused:

1) iseloomustab teatud grupi psüühiliste anomaaliatega isikute psüühilist seisundit;

2) on süüdivuse koostisosa;

3) süüdivuse osana on psüühiliste anomaaliatega isikute kriminaalvastutuse eeltingimuseks, kui need isikud on sooritanud kuriteo;

4) esineb kriminaalvastutust kergendava asjaoluna, kuid ei oma iseseisvat tähendust ning arvestatakse karistuse määramisel kohtu poolt teiste kuritegude ja kurjategija isikut iseloomustavate andmete ning asjaoludega nende kogumis;

5) seda ei või kunagi tõlgendada vastutust raskendava asjaoluna;

6) võib olla kohtualustele koos karistusega sundravi määramise põhjuseks;

7) võib omada kriminaalõiguslikku tähendust grupikuritegudest osavõtjate rollijaotuse selgitamisel;

8) seostub vaid kuriteo sooritamise ajaga ning ei oma mingeid iseseisvaid tagajärgi pärast karistuse kandmist;

9) seda võib tunnistada psühhiaatria-psühholoogiaekspertiisi kompetentse arvamuse alusel vaid uurija oma määrusega või kohus oma otsusega.

On käinud arutelu ka piiratud süüdivuse termini ümber. Kirjanduses on piiratud süüdivusele pakutud alternatiivina järgmisi termineid: suhteline, äärmuslik, vähendatud süüdivus.

Kokkuvõtteks. Piiratud süüdivuse all mõistame isiku seisundit, mis ei välista kriminaalvastutust ja karistust, kuid mille korral kuriteo sooritamisel oli piiratud isiku võime anda endale oma tegevusest või tegevusetusest aru ja tajuda teo faktilist külge ning ühiskonnaohthkkust.

Piiratud süüdivus peaks olema sätestatud kriminaalseadusandluses, sest see on kriminaalõiguse kategooria.

Käesolevaks ajaks on piiratud süüdivuse mõiste sisse viidud Vene Föderatsiooni kriminaalkoodeksisse ja ta eksisteerib ka Eesti Vabariigi karistusseaduse üldosa projektis.

1.5. Teovõime, piiratud teovõime ja eestkoste

Kui me kriminaalõiguses räägime süüdivusest ja süüdimatusest ning piiratud teovõimest, siis tsiviilõiguses tähistavad umbes samasuguseid nähtusi teovõime, teovõimetus ja piiratud teovõime. Teovõime on isiku võime oma tegudega omandada tsiviilõigusi ja võtta tsiviilkohustusi. Teovõime eelduseks on kodanike iseseisev ja teadlik tahe, see tähendab, et kodanik peab suutma oma tegudest endale aru anda ja neid juhtida. Teovõime erinevalt õigusvõimest ei saa kaasneda inimese sündimisega ja kesta inimese surmani.

Teovõime tekib siis ja kestab seni, kuni inimese mõistus ja teadvus on teatava kvaliteediga. Teovõime olemasolu sõltub seetõttu kodaniku east ja psüühilisest seisundist. Võrreldes teovõimelist isikut õigusvõimelisega, selgub, et õigusvõimeline isik võib olla teovõimetu, teovõimeline või osaliselt teovõimeline; teovõimetu ja osalise teovõimega isik on igal juhul õigusvõimeline. Õigusvõime võib tekkida ka enne sündi. Nii on eostatud, kuid veel sündimata lapsel õigus isa pärandusele, kui isa sureb enne lapse sündi.

Teovõime tekib täies ulatuses täisealiseks saamisega. Nagu me eespool oleme juba maininud, saabub täisiga 18-aastaseks saamisega. Sellest üldreeglist on erand. Nimelt, kui seadus lubab abielluda enne 18-aastaseks saamist, omandab kodanik abiellumisest alates teovõime täies ulatuses. Erandiks on ka see, et alles 21-aastaseks saanud noored võivad mängida hasartmänge. Täielikku teovõimet omav kodanik võib teostada iseseisvalt kõiki tsiviilseadusandlusega ette nähtud õigusi ja täita kohustusi, omandada oma tegevusega uusi õigusi ja võtta kohustusi ning vastutada oma õiguserikkumiste eest. Alaealised kuni seitsme aastani on teovõimetud. Nõukogude seadusandluse järgi oli selleks piiriks 15 aastat. Nad võivad iseseisvalt teha vaid elukondlikke pisi- tehinguid. Nende eest teostavad tehinguid vanemad, lapsendajad või eestkostjad. 7–18-aastaselt on piiratud teovõime. Tal on õigus teha tehinguid seadusliku esindaja nõusolekul. 7–18-aastase alaealise poolt seadusliku esindaja nõusolekuta teostatud tehing arvatakse kehtivaks, kui ta täidab tehingu vahenditega, mille temale selleks otstarbeks või vabaks kasutamiseks on andnud seaduslik esindaja või viimase nõusolekul kolmas isik. Alaealistel on õigus sisse maksta hoiuseid krediitiasutustesse ja kasutada neid iseseisvalt.

Seaduslikud esindajad mitte ainult ei teosta, vaid ka kannavad teovõimetu ja piiratud teovõimega isiku nimel nende kohustusi. Nii vastutavad nad alaealise tekitatud kahju eest, kui nad ei tõesta, et kahju ei tekkinud nende süü läbi. Nende süü võib seejuures seisneda järelevalve puudumises, laste puhul ka kasvatuskohustuste täitmata jätmises.

Piiratud teovõimega alaealised vastutavad tekitatud kahju eest üldistel alustel, s.o vastutavad tekitatud kahju eest ise, ja ainult siis, kui nende töötasust ja varast kahju hüvitamiseks ei piisa, peavad puuduva osa hüvitama vanemad või hooldajad, kui viimased ei tõesta, et kahju ei tekkinud nende süül. Seega on vanemate kohustusel üksnes täiendav iseloom. Vanemate kohustus lõpeb, kui kah-

jutekitaja saab 18-aastaseks. Samuti lõpeb vanemate kohustus siis, kui alaealisel endal tekivad vahendid, millega ta on võimeline kahju hüvitama.

Eestkostetasutus võib seadusliku esindaja nõusolekul anda vähemalt 15-aastasele alaealisele õiguse olla ettevõtja, kui seadus seda ei keela. Alaealine, kes on saanud õiguse olla ettevõtja, omab selleks vajalike tehingute tegemiseks teovõimet, välja arvatud tehingud, mille tegemiseks seaduslik esindaja vajab eestkostetasutuse nõusolekut. Kui on mõjuv põhjus, võib kohus seadusliku esindaja nõudel õiguse tegelda ettevõtlusega ära võtta.

Kohus võib huvitatud isiku nõudel piirata teovõimet isikul, kes pillamise, alkoholsete jookide ja uimastitoimega ainete tarvitamise tagajärjel paneb perekonna raskesse majandusolukorda. Piiratud teovõimega isiku üle seatakse sisse eestkoste. Teovõime piiramisel otsustab kohus, milliseid tehinguid võib piiratud teovõimega isik ise teha ainult eestkostja nõusolekul. Muid tehinguid teeb piiratud teovõimega isik iseseisvalt.

Kohus võib huvitatud isiku nõudel tunnistada teovõime tuks isiku, kes vaimuhaiguse või nõrgamõistuslikkuse tõttu ei suuda kehtvalt oma tegude tähendusest aru saada või neid juhtida. Tema üle seatakse eestkoste. Teovõime tuks tunnistatud isiku nimel teeb tema eest tehinguid eestkostja. Teovõime tuks tunnistamisel võib kohus otsustada, milliseid tehinguid võib teovõime tuks tunnistatu ise teha. Isiku teovõime piiramise või teovõime tuks tunnistamise aluste äralangemisel tühistab kohus isiku teovõime piiramise või teovõime tuks tunnistamise.

Teovõime piires võib tehingu teha otsustusvõimeline isik. Otsustusvõimeline on isik, kes tehingu tegemise ajal saab aru oma teo tähendusest ja suudab seda juhtida.

Teovõime lõpeb tavaliselt kodaniku surmaga. Samuti võib kodaniku teovõime lõppeda tema tunnistamisega teovõime tuks vaimuhaiguse või nõrgamõistuslikkuse tõttu.

Eestkoste seatakse teovõime tuks isiku seaduslike õiguste ja huvide kaitseks. Eestkoste seatakse lapse üle, kelle vanemad on surnud, tunnistatud teadmata kadunuks või teovõime tuks või kelle vanematelt on vanemlikud õigused ära võetud. Eestkoste võidakse seada ka lapse üle, kes on muudel põhjustel jäänud ilma vanemlikust hoolitsusest. Eestkostet teostab kohtu määratud eestkostja. Ettepaneku isiku määramiseks eestkostjaks teeb eestkostetasutus. Eestkostja on lapse seaduslik esindaja. Eestkostja on kohustatud hoolitsema lapse kasvatamise ja ülalpidamise eest. Eestkostjaks ei

või olla alaealine, teovõimetu või piiratud teovõimega isik, isik, kellelt vanemlikud õigused on ära võetud või kellelt on ära võetud laps koos vanemlike õiguste äravõtmisega, eestkostja või hooldaja kohustuste täitmisest kõrvaldatud isik, isik, kes muul põhjusel ei ole võimeline täitma eestkostja ülesandeid.

Eestkostetasutuse eelneva nõusolekuta ei või eestkostja võõrandada eestkostetava kinnisasju või koormata seda piiratud asjaõigusega, võõrandada eestkostetava vallasasja, millel on eestkostetava jaoks eriline väärtus, kinkida eestkostetava vallasasja, välja arvatud tavapärased kingitused, pantida eestkostetava vallasasja, võtta eestkostetava nimel laenu ja loobuda võla sissenõudmisest, loobuda eestkostetava nimel pärandi vastuvõtmisest. Eestkostja ei või sooritada eestkostetavaga tehingut, välja arvatud kinkimine eestkostetavale. Eestkostja ei või eestkostetava nimel teha tehinguid oma abikaasa, alanevate ja ülenevate sugulaste ning õdede ja vendadega. Eestkostja ei või esineda eestkostetava vaidlustes iseenda (eeskostja) ja oma sugulastega. Eestkostja volitused lõpevad, kui eestkostja jätab oma ülesanded täitmata või ei täida neid nõuetekohaselt. Sel juhul lõpetab kohus eestkostja volitused eestkostetasutuse nõudel.

Hooldus kehtestatakse piiratud teovõimega täisealisele teovõimelisele isikule, kes vaimsete või kehaliste puuete tõttu vajab abi oma õiguste teostamisel ja kohustuste täitmisel. Hooldust teostab eestkostetasutuse määratud hooldaja. Hooldus seatakse ja hooldatav määratakse hooldatava nõusolekul. Hooldus seatakse mingi(te) toimingute tegemiseks. Hooldaja ei ole hooldatava seaduslik esindaja. Eestkostetasutus lõpetab hoolduse, kui seda soovib hooldatav või hooldamisvajadus on ära langenud.

IV OSA

SOTSIAALSED HÄLBED

1. ÕIGUSLIK SOTSIALISEERUMINE

1.1. Õigusliku sotsialiseerumise sotsioloogia

Sotsialiseerumine (Id k *socialis* — ühiskondlik) on sotsiaalse keskkonna ja indiviidi vaheline protsess, mille käigus individ omandab teadmiste, normide ja väärtuste süsteemi, mis võimaldab tal olla sotsiaalse keskkonna täieõiguslik liige. Sotsialiseerimine hõlmab nii sihipärase kasvatusena kui ka stiihilised, spontaansed protsessid. Sotsialiseerimise käigus individ muutub, muutudes samas ka end ümbritsevat sotsiaalset keskkonda.

Teadmiste, õigusnormide ja sotsiaalsete väärtuste süsteemi omandab inimene sotsiaalsete kogemuste kaudu. Loomade kogemused jagunevad kaheks: individuaalseteks, indiviidi elu jooksul omandatuteks ja liigikogemusteks, mis antakse edasi peamiselt bioloogiliste kanalite kaudu. Inimühiskonnas võib lisaks nendele kahele rääkida veel sotsiaalsetest kogemustest. Viimane on kehas-
tunud materiaalses ja vaimses kultuuris, ühiskonna struktuuris jne. Uute sotsiaalsete kogemuste aluseks on juba kujunenud varasemate sotsiaalsete kogemuste süsteem. Nii on inimesel, kes asub omandama õigusalasid teadmisi, juba olemas kujutlused heast ja halvast, õigustest ja kohustustest, arusaamine oma kohast ühiskonna struktuuri ja ühiskondlike suhete süsteemis. Normaalne on ka evida arusaama, et inimeselt oodatakse teatavat käitumist ning ta peab tunnistama sotsiaalseid väärtusi ja kinni pidama kindlatest käitumisnormidest.

Paraku võivad sotsiaalsed kogemused ühiskonnas tunnustatud sotsiaalsete normide suhtes olla ka negatiivsed. Sotsiaalselt negatiivsed kogemused antakse toimub sageli edasi juba perekonna vahendusel. Tahes-tahtmata omandab laps perekonna suunduse ja

seal valitsevad tõekspidamised. Enamikul juhtudel ei formeeeri sotsiaalsete defektidega perekond lapsel negatiivseid jooni ise, vaid laseb toimida laiema sotsiaalse keskkonna antisotsiaalsetel teguritel. Sellistes perekondades ei omanda laps esmaseid kõlbelisi teadmisi, oskusi ja harjumusi, ei kujune ka moraalset kindlust, mis võimaldaks negatiivsetele välismõjudele vastu seista.

Et ühiskonna võimalused sotsiaalse kogemuse edasiandmisel on piiramatud, indiviidi võimalusi piiravad aga aeg ja ruum, siis on tähtis indiviidile vajaliku informatsiooni optimaalne maht, mis tagaks ühiskonnas nõutavate teadmiste, normide ja väärtuste omaksvõtu.

Ühiskond kujundab isiksust kõigi oma suhete ja institutsioonidega, kogu kultuuriga. Seejuures pole indiviid seotud ühiskonnaga vahetult, vaid mitmesuguste komponentide kaudu. Neid nimetatakse sotsialiseerimisagentideks, tähtsaimad perekond, sõbrad, kasvatus- ja õppeasutused ning massikommunikatsioonivahendid.

Vastsündinu ei ole kaugeltki puhas leht. Evolutsioon on andnud inimlapsele oskuse mitte ainult imeda emarinda, hingata, süüa ja nutta, vaid ka ümbritseva keskkonna (nii sotsiaalse kui ka loodusliku) tajumiseks vajalikud võimed. Sellesse pagasisse kuulub eelkõige võime imiteerida tegevust ja helisid, uudishimuinstinkt jms. Last ei jäta ükskõikseks ümbritsevate inimeste nägudel ja tegudes väljenduv hirm, meeleheide, rõõm ja muud tundmused. Talle on omane sünnipärane vabadusrefleks, mille tõttu ta võtab igasugust piiramist vastu raevu ja protestiga.

Vanuse kasvades muutub laps üha aktiivsemaks. Tegevust, millega omandatakse sotsiaalsed kogemused, on õige näha mitte üksnes vastusreaktsioonina välisele mõjule, vaid aktiivse, keskkonda muutva tegevusena. Kui räägitakse, et inimene indiviidina ei avasta, vaid omandab inimkonna valduses olevaid teadmisi, siis tähendab see vaid, et ta ei avasta neid uuesti kogu inimkonna jaoks. Isiklikult enda jaoks peab ta neid ikkagi avastama või taasavastama.

Sotsiaalsete kogemuste, sealhulgas sotsiaalsete normide edukaks omandamiseks on vajalik indiviidi enda aktiivsus. Inimese aktiivsust, millel on sotsiaalne tähendus, nimetataksegi tegevuseks. Teadlased vaidlevad, kuidas tegevust liigitada. Üks, meie teemaga sobiv jaotus on eristada väljapoole suunatud ehk ekstrogeenset tegevust ja sissepoole suunatud ehk introgeenset tegevust. Nii on tuntud gruusia psühholoog Dmitri Uznadze käsitletud ekstrogeense tegevusena tarbimist, teenindamist, hooldamist, tööd ja

õppimist, introgeense tegevusena aga esteetilist naudingut, loomingu, mängu, sporti, meelelahutust. Sotsialiseerumisprotsessis on tegevuse tähtsaim liik suhtlemine, mis on üheaegselt nii ekstrogeenne kui ka introgeenne. Suhtlemine ehk kommunikatsioon on tegevuse käigus aset leidev vastastikune mõjutamine. Suheldes vahetatakse sotsiaalset teavet. Sellel teabel on mõlema suhtlemisosalise jaoks tähendus, s.t ta on seotud indiviidi või indiviidide grupi teadmiste, väärtuskujutluste jms-ga.

Elu eri etappidel domineerivad indiviidil erisugused tegevusvaldkonnad. Koolieelikutel on peamine mäng. Alates teatud vanusest õpivad lapsed koolis. Pärast vastava ettevalmistuse saamist asuvad noored tööle. Jne. Vastavates sotsiaalselt tüüpilistes tegevustes omandab indiviid vajalikud kogemused sotsiaalsete rollide täitmiseks.

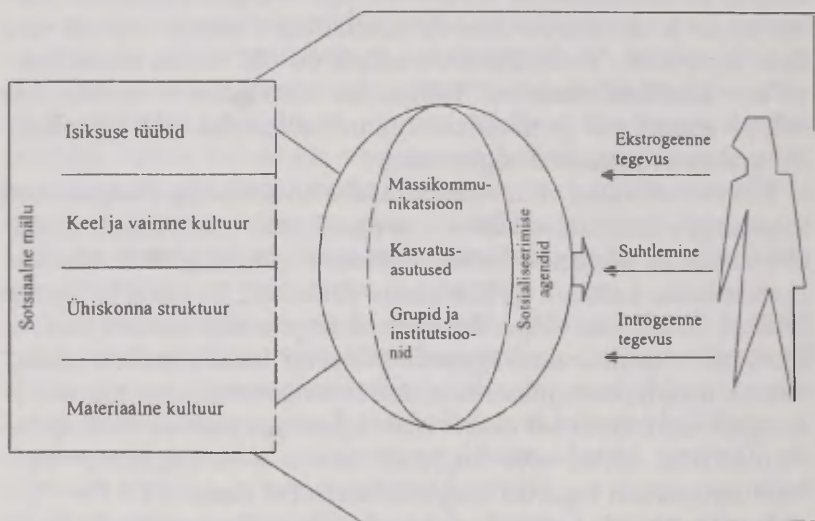
Sotsiaalseid kogemusi omandatakse kogu elu jooksul, selle vormid ja mehhanismid muutuvad aga sõltuvalt domineerivast tegevusest ja domineerivatest rollidest. Algul täidab indiviid vaid ühte, lapse rolli. Varsti lisandub sellele õe või venna, lastesõime- või lasteaiarühmaliikme roll. Kõrges eas tuleb vanaisa või vanaema roll, pensionäri roll ja nii edasi. Iga uue sotsiaalse rolli täitmiseks on vajalikud sotsiaalsed kogemused.

Kui öeldut kokku võtta skeemina, siis on sotsiaalsed kogemused ladestunud sotsiaalsesse mällu, mis moodustab dialektiliselt tervikliku sotsiaalse süsteemi. Selles süsteemis võib tinglikult eristada: 1) materiaalse kultuuri, 2) ühiskonna struktuuri, 3) keele ja vaimse kultuuri, 4) isiksuse tüüpe. Sotsiaalsed kogemused antakse indiviidile edasi sotsialiseerimisagentide süsteemi kaudu, millest tähtsamad on massikommunikatsioon, kasvatusasutused ning rühmad ja institutsioonid. Indiviidi aktiivsusest johtub sotsialiseerimismehhanismide rida, milles võib tinglikult tähistada ekstrogeenset tegevust, introgeenset tegevust ning suhtlemist (vt skeem 3).

Sotsialiseerimisprotsessiga tegelevad kõik teadused, mille uurimisobjektiks on isiksus. Läänes pühendavad sotsialiseerimisele rohkem tähelepanu psühholoogid, sotsioloogid ja antropoloogid. Nõukogude Liidus uurisid sotsialiseerimist intensiivselt sotsioloogid. Nõukogude psühholoogid kasutasid terminit "sotsialiseerimine" suhteliselt harva. Küllalt palju rõhku pandi aga inimese kujunemisele (B. Ananjev) ja isiksuse formeerumisele (A. Leontjev). Juba pool sajandit tagasi märkis üks vene tuntumaid psühholooge P. Blonski, et käitumist võib mõista vaid kui käitumise ajalugu. See printsiip on aluseks paljudele L. Võgotski, A. Leont-

jevi, A. Luria koolkonna seisukohtadele. L. Vögotski käsitlusviisi aluseks on välise interioriseerimine (sisemusse ülekandmine). On jäänud kajama tees, et inimese elutee, on isiksuse arengu ajalugu kindlas ühiskonnas, nüüdisaegse arengu ajalugu kindlas epohhis ja eakaaslase arengu ajalugu kindlas põlvkonnas. Õigusliku sotsialiseerumise all mõistame sellise sotsiaalse kogemuse ammutamist ühiskondlikust mälust, mis määrab inimese käitumist õiguslikult tähtsates situatsioonides ning siis, kui ta täidab oma rolli õigussubjektina — juriidiliste kohustuste ning subjektiivsete õiguste teostajana. Õiguskasvatus on õigusliku sotsialiseerumise üks aspekt. Õiguskasvatuse kõrval hõlmab õiguslik sotsialiseerumine veel harjutamise, treenimise ja üldse kogu sotsiaalse keskkonna stiihilise mõju.

Skeem 3. Noorte sotsialiseerumisprotsessi põhikomponendid

Siin on oluline rõhutada, et see mõju ei ole alati positiivne. Sotsialiseerumisprotsess võib kulgeda ka negatiivses suunas. Õiguslik sotsialiseerumine algab juba varases lapsepõlves, kõrvuti kõlblusteadvusega areneb õigusteadvus. Nii näiteks taipab laps varakult, et punase tule all ei tohi tänavat ületada, et politsei kaitseb avalikku korda jms. Varakult harjuvad lapsed oma mängudes ka õiguslike rollidega. Need on lapselikult lihtsad, kuid siiski õiguslikud. Nagu kogu isiksuse formeerumine nii ka õiguslik

sotsialiseerumine kestab kogu elu. Selles võivad esineda kriisid ja murdumised, mis ei tarvitse langeda ajaliselt kokku kriisidega üldises sotsialiseerumisprotsessis.

Õigusliku sotsialiseerumise tulemusena kujuneb õigusteadvus. Teadvuse olemasolu inimesel tähendab, et tal on elu jooksul, suhtlemise ja õppimise käigus, tekkinud ja tekib selline kogum (süsteem) sõnades objektiveeritavaid enam või vähem üldistatud teadmisi, mille kaudu ta võib tunnetada ümbritsevat ja iseennast. Teadvuse abil valib inimene enda arvates kõige optimaalsema lahenduse paljude võimalike hulgast. Loomast eraldab inimest eelkõige see, et tema tegevust ja välist ärritajat vahendab teadvus, mis on väljaspool antud situatsiooni. Inimesele on seega omane valiv, eesmärgipärane ja tahtlik käitumine.

Meid ei huvita aga teadvus üldse, vaid tema osa, nimelt õigus-teadvus. Õigusteadvus on indiviidi, grupi ja ühiskonna teadvuse see osa, mis peegeldab õigusnähtusi. Õigusteadvus etendab tähtsat osa selles, kas inimene käitub seaduskuulekalt või temast saab õiguserikkuja. Õigusteadvuse tähtsamad funktsioonid on tunnetamine, hindamine ja käitumise regulatsioon. Tunnetuslikku funktsiooni iseloomustatakse tavaliselt juriidiliste teadmiste mahu või õigusliku ettevalmistatuse kaudu, hindavat funktsiooni õiguslikke küsimusi puudutavate hinnangute ja arvamuste süsteemi kaudu. Käitumine põhineb sotsiaalsetel hoiakutel.

Hinnangulised suhtumised kajastuvad inimpsüühikas väärtus-tena. Psühholoogias käsitletakse igasugust suhtumist kas tundmu-sena või hinnangulise arutlusena. Inimese vajadusi rahuldavatele esemetele ja nähtustele annavad inimesed liiginimetused. Nad püüavad harvemini või sagedamini korduva tegevusega neid saada ja hoida oma valduses. Nad hakkavad kutsuma neid hüvedeks või veel kuidagi. See näitab, et praktiliselt kasutavad nad neid esemeid, mis on neile kasulikud. Nad hakkavad pidama neid väärtusi nagu esemete juurde kuuluvateks.

Kõiki objekte hinnatakse varasema kogemuse abil, kusjuures hinnang antakse lähtudes sellest, mida on oodatud. Kõike seda, mis rahuldab vajaduse, hakatakse hindama kui positiivset, kõike seda, mis takistab vajaduste rahuldamist, kui negatiivset väärtust.

Inimesed püüavad omandada ja säilitada seda, mida nad peavad positiivseks väärtuseks. Eluliselt olulised väärtused riigi tasandil fikseeritakse õigusnormides. Tegelikult fikseeritakse õigusnormi-des seadusandja kui teatud grupi inimeste poolt oluliseks peetud väärtused ja nende kaitse. See aga tähendab, et õigusnormides

fikseeritud väärtused ei pruugi kokku langeda üksikute inimeste väärtustega.

Õigusliku sotsialiseerumise käigus inimene internaliseerib, s.t võtab need väärtused omaks isiklike, enda tunnetatud ja sise-miselt heakskiidetud väärtustena.

Isiksusele on väärtussüsteem omapärane lääs, milles murdub väliskeskkonnast ja isiksuse enda struktuurist tulenev mõju. See kindlustab teadvuse ja tegevuse ühtsuse. Õiguspsühholoogias tähendab öeldu, et õigusliku sotsialiseerimise eesmärk on sellise õigusteadvusega isiksuse kujundamine, kes on õigusesfääris positiivselt aktiivne.

Õigusliku aktiivsuse all mõistame inimese omadust ja sellest tulenevat võimet mõjutada eesmärgipäraselt sotsiaalset keskkonda õiguse valdkonnas. Aktiivsusest ei saa rääkida igasuguse juriidiliselt olulise tegevuse puhul. Tegevuses väljendub aktiivsus vaid siis, kui selle ajend on indiviidi vabatahtlik otsus, algatusvõime. Õiguslik aktiivsus nõuab teadmiste ja nende tegude hindamise kasutamise oskust, millega tuleb kokku puutuda.

Õiguslik aktiivsus jaguneb õigusnorme kaitsvaks, õigusnorme täitvaks ja õigusnorme rikkuvaks tegevuseks. Õigusnorme kaitsva aktiivsuse kujundamine kriminaalõiguse sfääris on üks tähtsamaid ülesandeid inimese kujundamisel. Jutt ei ole siin mitte ainult ja isegi mitte niivõrd hirmu ületamisest oma elu eest, kuivõrd kodanike võimest aktiivselt vastu seista üksikisikute ja gruppide ebaõigetele seisukohtadele ja isegi ühiskondlikule arvamusele, kui see on põhjendamatult leplik või vastupidi, põhjendamatult julm kriminaalkeeldu rikkunud kodaniku suhtes.

1.2. Õigusliku sotsialiseerumise psühholoogia

Inimese arenguks on väga tähtis sotsiaalse keskkonna aktiivne osalemine esimestel eluaastatel, eriti emotsionaalse suhtlemise näol. Arvatakse koguni, et piisab kolmest kuust helluse vajaka-jäämisest, kui lapse psüühikas toimuvad pöördumatud muutused. Sellest ei tule sugugi nii aru saada, et ontogeneesi algstaadiumis omandatud iseloomujooni ei ole võimalik muuta. Vastupidi. Paljud uurimused lubavad teha optimistliku järelduse: inimese ümberkasva(ta)mine on täiesti võimalik. Asi on selles, et ühed ja samad iseloomujooned, mis on tekkinud arengu eri etappidel, erinevad tunduvalt oma psühholoogiliselt struktuurilt. Erisugune on nende

kujunemine, funktsioneerimise mehhanism. Tähelepanekud näitavad, et kui lapsed jäävad esimestel eluaastatel ilma õrnusest ja hellusest, siis täiskasvanuna võivad sellised inimesed täita küll suurepäraselt sotsiaalseid norme, kuid ei mõista teiste inimeste kannatusi. Nad on eelkõige viisakad ja hoolitsevad nende vastu, kellest sõltuvad. Kui nad aga omandavad positsiooni, mis annab neile võimu teiste üle, muutuvad nad alluvate vastu täiesti ükskõikseks ja isegi hoolimatuks. Vägivallaliste kuritegude küünilisuse põhjusi tuleb otsida eelkõige varasest lapsepõlvest. Näiteks osales autor psühholoogiaekspertina asja arutamises, kus 21-aastane R. oli peksnud afektiseisundis surnuks oma vanaema. Vanaema oli ainus inimene, kes oli tema eest muretsenud ja hoolitsenud. R-i isa kandis vabadusekaotuslikku karistust alaealise vägistamise eest, ema elas lõbusat elu. Kohtus meenutas ema, et ta ei saanud lapsi, kui need väiksed olid, sageli õue lasta, sest isa oli nad pidevalt siniseks peksnud. Ta rääkis, kuidas kohtualune oli kaheaastaselt istunud potil ja isa oli teda löönud jalaga nii, et laps "lendas" vastu seina. Kohtualune hoolitses üldiselt vanaema eest, ent kui ükskord tekkis afekt, kadus mõistuse tavaline kontroll. Mõjule pääses lapsepõlves nii sageli üle elatud konflikti lahendamise viisi.

Just esimestel eluaastatel tekib maailmavaate, moraali, esteetilise maitse ja maneeride vundament. Mitte mingid geenid ei suuda seda, mida teeb esimestel eluaastatel vahetu sotsiaalne keskkond. Ebaõige on ettekujutus, et võrreldes teadvuse teiste valdkondadega kujuneb õigusteadvus sotsialiseerumise hilisematel etappidel. Juba pärast sündimist imbub laps läbi teda ümbritsevast õiguskultuurist, omandab normatiivhindava tegevuse harjumused, saab esmased juriidilised ettekujutused kuulnud muinasjuttudest, mängudest esmased ettekujutused õiguse funktsioonidest, pikkamööda kujuneb esialgne primitiivne lapselik ettekujutus õigusest. Nii näiteks tormas üks nelja-aastane tüdruk emale appi, kui kuueaastane vend tahtis tulest välja kiskuda üht vana mänguasja, mille ema oli visanud küdevasse ahju. Tüdruk ähvardas: "Ma kutsun tuletõrje ja miilitsa!" See näitab, et tüdrukul oli tekkinud juba mingi ettekujutus miilitsa tööst.

Lisame siia veel kirjanik G. Medõnski kaks tähelepanekut.

Vaguni akna all istub noor ema, laps kätel. Ta otsekui särab üleni. Laps veab käega mööda akent, tal on lõbus. Ema seletab talle rõõmsalt: "Mis sa nüüd, mis sa nüüd, mu kullake. Vaata,

kui mustaks käed said.” Kullake on alles väike, ta ise veel ei räägi ja loomulikult ei saa aru ema sõnadest, kuid ema toon, piiritu hingepõhjast tulev õrnus on lapsele kahtlemata arusaadav ning pühitseb maheda valgusega maailma, milles algab lapse elu.

Nüüd aga teine pilt.

Einelauajärjekorras seisib noor naine, tema juures umbes nelja-aastane poiss. Kuni ema saadu eest maksis, läks poiss akna juurde ja vaatas välja. Ema kaotas ta silmist ja kui leidis, hakkas riidlema: “No kuhu sa läksid? Issand hoidku, mis laps sa ometi oled?”

Ema oli tige ja ärritatud, poiss vaatas teda samuti tige ja vaenuliku näoga.

G. Medõnski teeb nende pildikeste põhjal küllaltki olulise järelduse. “Kas mitte juba siin,” küsib ta, “selles vanuses, neis elu pisisajades ei peitu isiksuse ehituse nurgakivid? Kas mitte siin ei kujune kaks vastupidist iseloomu, millega hiljem kool kokku puutub ja suhtub neisse samuti erinevalt, sõltuvalt sellest, kes, milline inimene, milline pedagoog kooli esindab?”

Juba esimestest päevadest alates ei ole laps reageeriv aparaat, vaid olend, kellel on oma psüühiline mina, kuigi väga difuusne. Tal on esmased toidu, soojuse, liikumise,aju funktsionaalse arenguga seotud (uute muljete) ja sotsiaalsed vajadused (teise inimese, temaga suhtlemise, tema tähelepanu ja toetuse). Selliste vajaduste olemasolu eeldab ühtlasi vastavate tundmuste olemasolu lastel. Vajaduse mitterahuldamine põhjustab lastel negatiivseid emotsioone. Selle väljenduseks on rahutus ja kisa, vajaduste rahuldamine väljendub rõõmus, üldises kõrgenenud toonuses. Esimesel eluaastal seisneb lapse psüühiline elu afektiivse värvinguga aistingutes. Sotsiaalse keskkonna aktiivsuse aste peab vastama nendele ülesannetele, mis lapse konkreetsetel arenguetappidel tuleb lahendada.

Laps sõltub oma esimesel eluaastal täielikult täiskasvanust. Kogu lapse tegevus toimub kas täiskasvanu vahendusel või suhtlemisel täiskasvanuga. Laps ilma täiskasvanuta on nagu ilma käte ja jalgadeta. Täiskasvanu muutub seega iga lapse tajutud situatsiooni keskpunktiks.

Imiku abitus määrab ka täiskasvanute suhtumise temasse: nad suruvad lapsele peale oma tahtmise, määravad magamise, söömise, jalutamise jms aja.

Ontogeneesi käigus tekivad lapse psüühikas uued seosed, mis ei ole taandatavad elementaarsetele funktsioonidele. Kõigil elementaarsetel funktsioonidel, nagu taju, mälu, mõtlemine jms, on oma arenguloogika, mis põhjustab nende arenemise loogiliseks mäluks, kategoriaalseks tajuks, verbaalseks mõtlemiseks. Kõrvuti selliste psüühiliste seostega eksisteerivad veelgi keerulisemad integreeritud süsteemid, millel on eriline areng, kindel struktuur ja funktsionaalsed iseärasused. Üks selliseid süsteeme on tahe. See ei ole korrelatsioonis ühegi elementaarse funktsiooniga, kuid haarab (oma struktuuri) mitte ainult teadlikult püstitatud eesmärgid, vaid ka teised kõrgemad psüühilised funktsioonid (emotsionaalne mälu, moraalsed tundmused jms), mille kogum annab inimesele võime juhtida oma käitumist.

Esimesel eluaastal hakkavad lapsel ilmet võtma üksikud psüühilised funktsioonid. Ta hakkab kasutama esemete tähistamiseks sõnu. Lapse vajadused hakkavad kristalliseeruma ümbritsevates esemetes. Kui vajadust rahuldavad esemed satuvad lapse vaatevälja, aktualiseerivad nad vastava vajaduse ja suunavad lapse aktiivsust. See muudab lapse käitumise situatiivseks.

Lapsed tajuvad esimesel eluaastal aga ainult seda, millel on nende jaoks mõte, mis vastab nende vajadusele.

Teise eluaasta algul saabub hetk, millal laps lakkab allumast täiskasvanutele, täiskasvanutel aga ei ole enam võimalik lapse käitumist juhtida muudatuste tegemisega ümbritsevas keskkonnas. Sellest hetkest alates on lapsed võimelised käituma mitte ainult vahetult tajutud muljete, vaid ka nende mälus esile kerkinud kujundite alusel. Üha suuremat osa lapse arengus hakkab etendama mälu. Sellega seoses muutub lapse kogu teadvus ja käitumine. Isiksuse struktuuri uus element teise eluaasta algul on emotsioonidega seotud kujutlused, mis võivad suunata laste käitumist isegi vastupidi välisele mõjule. Sageli nimetatakse neid kujutlusi motiveerivateks. Niisuguste kujutluste ilmumine vabastab lapse konkreetse situatsiooni külge klammerdumisest, muudab lapse subjektiiks. Uued vajadused on nii intensiivsed, et nende mitteamarustamine, veelgi enam aga nende mahasurumine põhjustab frustratsiooni. See omakorda võib saada määravaks suhtumise kujunemises täiskasvanusse ja ühtlasi lapse enda isiksuse arengusse.

Teisest eluaastast algab uus arenguetapp, mis kestab kolmanda eluaasta lõpuni. Lapsed lakkavad olemast abitud olendid. Nad liiguvad ringi, tegutsevad, rahuldavad mitmesuguseid vajadusi. Tunnetusprotsess ei ole enam suunatud üksnes välismaailmale,

vaid ka iseendale. Laps tunnetab end esmalt kui mingit välist eset, kui ta on aga saanud endast tervikliku ettekujutuse, hakkab ta täiskasvanute eeskujul ennast nimepidi kutsuma. Pikkamööda läheb enesetunnetamine üle eneseteadvuseks. Tekivad afektiivsed ja ratsionaalsed suhtumised. Üks varasemaid kvalitatiivseid nihkeid on Mina-süsteem. Keeleliselt avaldub see väljendis "mina-ise". "Mina-ise" -vajadus on nii suur, et see võib allutada endale paljud teised küllaltki tugevad vajadused. Selle vajaduse mahasurumine võib põhjustada tõsiseid tagajärgi. Üleminekut varasest lapseast elavad kõige raskemini üle just need, keda on liialt hellitatud. Suurtes perekondades ja lasteasutustes kasvanud lapsed ületavad selle kriisi tunduvalt kergemini.

Varases lapseas on arengu oluline tegur last ümbritsevate täiskasvanute loodud emotsionaalne foon. Jaatav suhtumine, püüd temaga suhelda äratav lapses sama soovi. Saadud emotsionaalsed elamused suurendavad lapses soovi viibida täiskasvanute seltskonnas. Just selles vanuses õpib ta hindama ja austama seltskonda. On tuvastatud, et kiitused ja karistused avaldavad mõju vaid siis, kui nad on kuidagi seotud positiivsete emotsioonidega. Kui positiivsed emotsioonid puuduvad, ei võta laps lihtsalt täiskasvanute hinnanguid vastu. Ta hakkab vältima inimesi, kes tegelikult tema eest hoolitsevad. Pidev vältimine kasvab üle inimestest võõrdumiseks ja inimvaenulikkuseks tulevikus.

Sel perioodil kujuneb lapsel välja ka pidurduse treenitus. Laps omandab kogemuse maha suruda soove, mida täiskasvanud hukka mõistavad. Pidurdusrektsioonid on hilisemate käitumisprogrammide alus. Keelud omandanud laps ei tee keelatut ka siis, kui puudub karistus ja sund. Ta hakkab mõistma, mis on tähtis ja mis mitte. Pidurdamise treenimatust näitab see, kui laps ei suuda oma soove tagasi hoida. Oluline on vormida lapses soove pidurdavad sisemised kriteeriumid. Mitte ainult hirm karistuse ees ei pea olema takistav asjaolu.

Uurimused näitavad, et alaealised õiguserikkujad ei suuda tavaliselt vastu panna vahetute situatsioonide ahvatlevale mõjule. Ses mõttes sarnanevad nad lastega. Kaugem eesmärk neil lihtsalt ununeb.

Mina-teadvusega on seotud tihedalt enesehinnangu tekkimine. See on omakorda ühenduses püüdega vastata täiskasvanute nõudmistele olla hea laps. Esmases enesehinnangus puudub peaaegu täielikult ratsionaalsuse moment. Peamine eesmärk on püüd teinida täiskasvanute heakskiitu. Just sel perioodil on eriti oluline

selle sotsiaalse keskkonna suunitlus, mis last vahetult ümbritseb. Kui selles keskkonnas hinnatakse kõrgelt näiteks varastamisosavust, siis loomulikult hakkab laps varastama. Just nii pälvib ta täiskasvanute heakskiidu. Kuid juba siis tekib ka esmane konflikt “tahan” ja “on vaja” vahel. Isiksuse kahestumisel võib olla allikas juba varases lapsepõlves. Sellest võib tuleneda hilisem konflikt käitumisnormi tundmise vahel ühelt poolt ja selle täitmise vahetult soovil teiselt poolt. Tavaliselt kutsuvad sellise konflikti esile sotsialiseerimislüngad ontogeneesi algetapil.

Kahe-kolmeaastase lapse motiivide hierarhia on veel üsna amorfne. Domineerivad motiivid puuduvad. Olemasolevad motiivid on võrdväärsed ja aktualiseeruvad juhuslikus järjekorras. Motivatsiooni ebapüsivus tingib tegevuse süsteemituse. Lapse motivatsioonile on omane situatiivsus ja impulsiivsus. Vajaduse rahuldamise kergus ja kättesaadavus põhjustavad nende aktualiseerumise.

Kolmanda eluaasta lõpus — neljanda alguses saavutab lapse psüühika tasakaalu vajaduste ja nende rahuldamise võimaluste vahel. Kuid see tasakaal on ebastabiilne. Ontogeneesis vahelduvad kriitilised perioodid sensitiivsete perioodidega. Kriitilistel perioodidel väheneb arengutempo, süveneb tundlikkus. Väärtused hinnatakse ümber. Sageli kaasneb sellega sisemine segadus. Pärast kriisiperioodi ületamist saab laps uut jõudu, kujunevad uued vajadused ja võimed.

Esimesel kolmel aastal on areng terviklik, raske on eristada üksikuid iseseisvaid alaprotsesse. Edaspidi saavad aga üha ilmsemaks kaks arengutendentsi, mida nimetatakse naturaalseks ja sotsiaalseks. Naturaalse suuna alus on bioloogiliselt tingitud arenguprotsessid. Isiksuse kui tegevussubjekti kujunemine toimub aga vaid sotsialiseerimise käigus. Sageli aetakse need kaks protsessi terminites segi. Nii näiteks on sellised mõisted nagu koolieelik, noorem kooliiga, keskmine kooliiga ja vanem kooliiga mitte naturaalsed, vaid sotsiaalsed. Üldiselt langevad sotsiaalsed perioodid kokku ealistega, kuid võib esineda ka disharmonia. Näiteks inimene võib olla 18-aastane (täisealine), kuid ei tarvitse olla veel iseseisev isiksus. Ta võib ka vaimsetelt võimetelt mitte vastata 18-aastaste keskmisele tasemele. Eriti oluline on sellisel juhul eneseteadvus, sisemine tasakaal. Enesehinnang tekib lapse varasema kogemuse pinnal ja selles peegelduvad varem tekkinud vajadused, püüdlused ning tema koht ümbritsevas elutegevuses. Just see enesehinnang määrab suhtumise ümbritsevasse ja iseendasse. Muutused lapse seisundis, uued domi-

neerivad tegevused põhjustavad vastavaid muutusi ka suhtumiste süsteemis.

Üks esimesi olulisemaid muutusi lapse positsioonis on koolieelsesse lasteasutusse minek. Kui see toimub liialt vara, jääb nõrgaks just lapse emotsionaalse suhtlemise areng. Peame siiski nentima, et esimesel kolmel eluaastal ei suuda lasteasutused asendada emotsionaalse suhtlemise valdkonnas perekonda. Just koolieelsete lasteasutustega on seotud kaksikmoraali ja kaksikõigusteadvuse tekkimine. Kui kaksikõigusteadvus on tegelikult olemas, s.o perekonna õigusteadvus on vastuolus lasteaias propageeritavaga, peab laps sellise tegelikkusega kohanema. Eelkooliealiste lasteasutuste töötajad ei tohiks esitada nõudmisi, mida lastevanemad ja hooldajad ei suuda täita. Lasteaiaperioodi jääb ka esmane vajaduste õigusvastane rahuldamine ja õiguserikkuja isiksusele omaste kaitsemehhanismide tekkimine.

Eelkooliea lõpuks side lapse ja täiskasvanu vahel nõrgeneb ja muutub. Laps on üha iseseisvam ja sõltumatum. Samal ajal aga säilib täiskasvanuga ühise tegutsemise vajadus. Et tal ei ole aga võimalik osa võtta kõigist täiskasvanute toimingutest, hakkab ta täiskasvanuid jäljendama mängudes. Täiskasvanu muutub lapsele näidiseks, šablooniks, ka õiguslikult. Mängus võtavad lapsed täiskasvanute rolle ja täidavad neid vastavalt enda loodud reeglitele. Nii kujuneb lastel ettekujutus sellest, mis on hea, mis halb, samuti sellest, mis vastab normile (reeglile) ja mis mitte. Mängu kaudu kinnistuvad rollihoiakud. Need hoiakud ja omadused võivad hiljem avalduda iseloomus. Mängus kajastuvad keskkonna erisused. Eriti olulised on lemmikmängud. See periood algab tavaliselt iseseisvuskriisiga, mille tunnuseks on jämedus, väljakutse, sõnakuulmatus. Karistused lakkavad mõju avaldamast. Kui lapsele ei võimaldata iseseisvust, tekib tal ka hiljem suhtlemisraskusi, ta harjub konfliktitsema. Pikemaajalised konfliktisituatsioonid võivad mõnede täiskasvanute suhtes kujundada negatiivse hoiaku, see võib laieneda koguni kõigile täiskasvanuile. Laps ise aga sirgub nõrga lävivisvõimega, võõrastavaks, vastuoluliseks ja oma tõelist olemust varjavaks. Emotsionaalne foon nõrgeneb. Oluliseks muutuvad karistused ja kiitused. Ohtlik on liialdamine nii karistuse kui ka kiitustega. Ühel juhul tekib solvatu, teisel juhul hellitatu isekus. Laps võib muutuda egoistiks ja ahneks, vaatamata sellele, kas tal on kõike külluses või mitte. Samasugused on lood julmusega.

Küllaltki tähtsad on lastele täiskasvanute hinnangud. Eelkooliealisel lapsel tekivad juba väärtushierarhiad. Hinnangute kõikumus

jätab alati jälje (lapse) isiksuse struktuuri. Küllaltki negatiivselt mõjub ka hinnangute kooskõlastamatus, vastuolulisus. Lahkkelisid on kahesuguseid. Esmalt lahkkelid ametlike hinnangute ja tegeliku käitumise vahel ühtede ja samade täiskasvanutega. Teisel juhul esitavad erisuguseid nõudeid erinevad täiskasvanud. Oluline on, kas laps täidab mängureegleid täpselt või kavaldab. Just mängus on võimalik rikkuda esmakordselt sotsiaalseid norme, sest sanktsioonid ei ole ranged. Milline on laps mängus, selline saab ta olema ka elus. Eriti tähtsad on käitumisaktid, mis muudavad tegevuse suunda. Käitumisaktid muutuvad ohtlikuks, kui nad väljuvad eakaaslaste käitumise keskmistest raamidest ega allu karistusele.

Väga oluline on see, kuidas ja kas vanemad arendavad lastel adekvaatset enesehinnangut. Vanemad nii vormivad kui ka kinnistavad lapse enesehinnangut. Lapse jaoks on vanemate arvamus vaieldamatu etalon, millega enesehinnangut võrreldakse ja mille kaudu see kinnistub. Eriti ohtlik on põhjendamatu kõrge enesehinnang.

Järgmine suur seisundi muudatus kaasneb kooliminekuuga. Selleks ajaks peab olema välja kujunenud valmisolek mitte üksnes õppima hakkamiseks, vaid ka koolilapsele omase eluviisi vastu võtmiseks. Esimese klassi õpilaste jälgimine aga näitab, et nende hulgas on lapsi, kes ei suuda oma kogemuste ja oskuste puudulikkuse tõttu pakutavaid teadmisi omandada, ja teine grupp, kes ei taha seda teha, ei tunne nende vastu lihtsalt huvi. Mõlemad grupid võivad sattuda konflikti õpetajate ja kaasõpilastega, mõlemal on küllaltki suur tõenäosus sattuda hiljem õiguserikkujate hulka.

Teadlaste hulgas puudub üksmeel kooliea perioodide piiritlemisel. Üldistades võiks siiski eristada nooremat, keskmist ja vanemat kooliiga. Noorem kooliiga lõpeb kümnenda eluaasta, s.o algkooli lõpetamisega. Üleminekul keskmisse kooliikka on lapse difuusne aktiivsus lakanud, vaibunud. Selle asemel on kujundatud vanemate ja hooldajate soovidele vastav aktiivsus. Kui vanemate ja hooldajate tõekspidamised lähevad kooli nõudmistest lahku, omandab laps koolieas kaksikmoraali. Keskmist kooliiga võib vaadelda kui murdeiga. Selle jooksul vabanevad lapsed vanemate ja hooldajate vahetust kontrollist. Murdeiga jaguneb kaheks: noorem (11–12-aastased) ja vanem (13–15-aastased). 11–15-aastastele on omane sotsiaalse kogemuse puudulikkus, kõrgenenud emotsionaalne erutuvus, kaldumus jäljendada, vastuolulisus vaadete ning tegude püsimatus, allumine kõrvalistele mõjudele jms. Sellealised

noorukid püüavad näida vanematena. Oma "täisealisust" demonstreerivad nad tänaval ja muudes avalikes kohtades.

Noorem murdeiga on üleminek lapseõlvest murdeikka. See on disharmooniline vanus. Intensiivne kasvamine põhjustab vereringesüsteemi ja kasvu ebakõla, millest omakorda on tingitud aju verevaegus. Selleaalistel lastel on vähenenud töövõime, nad väsivad kiiresti.

Eriti avaldub see 5.–6. klassi õpilaste juures. 5. klassi õpilased muutuvad sagedamini jonnakaks kui 4. klassi õpilased. 5. klassis suureneb ka nende arv, kes püüavad käituda võõra tahte kiuste. Sellesse ajajärku langeb ka suguküpsuse algus. Sughormoone tekib isegi rohkem kui täiskasvanul. Iseseisvuse puudumine, sõltumine vanemate keeldudest ja koolidistsipliinist piirab seksuaalse värvinguga suhtlemist. Noortel on sellekohased võimed maha surutud. Varjatud energia leiab väljapääsu põikpäisuses, sõnakuulmatuses, jämeduses, asotsiaalsetes ja isegi ühiskonnavastastes tegudes.

Siin võiks tuua katkendi G. Medõnski "Raskest raamatust":

Ta tõmbas minu tähelepanu endale kasvatajale öeldud fraasiga: "Te paigutage mind kolooniasse, seal võib-olla teevad minust inimese." See oli intrigeeriv. Tundsin soovi temaga vestelda. Minu ees oli meeldiv, ümmarguse paljaks aetud pea ja selgete silmadega "perekonna võrukael". Seljas oli tal koolivorm. Ta käitus rahulikult, rääkis tagasihoidlikult ja arukalt — ühesõnaga, jättis kõige parema mulje. Ja see poiss jooksis kodunt isa ja ema juurest minema ega taha mitte kuidagi perekonna juurde tagas pöörduda. Milles on asi?

Volodja isa on tööline, ema koduperenaine, ise õpib ta koolis. Perekond nagu perekond ikka, elu nagu elu ikka. Volodja läks viiendasse klassi. Õpetaja Maria Ivanovna asemele tulid uued õpetajad ja kõik muutus teiseks. Varem armastas Volodja matemaatikat, kuid uue õpetajaga läks asi halvasti. "Ta seletas kuidagi arusaamatult," kõneleb Volodja. "Ja oli väga tige, ütled õigesti või valesti, ikka karjub ühtmoodi."

Ühesõnaga, neljade ja viiete asemel hakkas ta saama kolmesid ja kahtesid. Vanematele see ei meeldinud. Nad otsustasid olukorda rangusega parandada. Kuid rangus on hea vaid siis, kui see on õiglane. Väär rangus annab aga vastupidiseid tulemusi. Kui inimene mõistab, et teda karistatakse asja eest, võtab ta karistuse vastu kui teenitu. Ebaõiglane karistus aga ei kasvata, vaid tigestab. See on seadus.

"Ja mis peaksi, ta virutas otse vastu vahtimist ..." rääkis Volodja.

"Kas rihmaga oleks parem?"

"Aga muidugi," vastab poisid kindlalt.

Ja juhtuski, et poeg ei taha kodul elada. Kord pärast järjekordset kahte kartis ta karistust ega läinud koju. Ta õõbis vanema koolivenna juures, kuid leiti ja teda peksti veelgi julmelt. Siis istus ta rongi ja sõitis Leningradi. Teel ta loomulikult tabati ja toodi Vjazma laste vastuvõtu- ja jaotuspunkti.

"Sa ära isa peale liialt pahanda," püüdsin poissi rahustada. "Nad tulevad sulle järele ja kõik muutub jälle heaks."

"Nad ei tule," vastas Volodja kindlalt.

Mul oli väga valus, kui jaotuspunkti ülem ütles, et see on tõsi: ta oli vanematele juba kirjutanud, kuid need keeldusid poisile järele tulemast ja palusid ta saata tavalises korras, koos saatjaga. Kuidas nad teda vastu võtavad, mis saab poisist hiljem?

Nooremat murdeiga võib ära tunda juba käitumise avaldusvormide järgi. Tunnid klassides lõpevad plahvatusena, ukсед paiskuvad valla, kisades ja sumisedes tormab välja õpilastesumm. Kõik karjuvad midagi, jooksevad kuhugi, naeravad valjusti. Nad ei märka oma kärarikkust, valju naeru, peavad sellist käitumist normaalseks. Täiskasvanud on sageli nõrkinud, peavad seda distsiplineerimatuks ja karistavad lapsi selle eest. Lapsed omakorda peavad karistust ebaõigeks ja vastavad sellele jämedusega või teevad kiuste seda, mille eest neid karistati. Tekivad vastastikused arusaamatused, tülid, konfliktid. Lapsed sulguvad endasse, püüavad täiskasvanutega võimalikult vähe suhelda. Samal ajal nad soovivad leida sõpra, keda võiks usaldada, kes aitaks neid. Vahel viivad sellised otsingud amoraalsete eluviisideni. Sagedamini kuuluvad sellised alaealised "raskete" õpilaste hulka. Nad hoiduvad kõrvale koolist, rikuvad õppedistsipliini, jooksevad kodust minema, suitsetavad. Nooremas murdeas lõpeb neutraalne lapsepõlv. Poistel tekivad sugutungi esmased tunnused, millest nad püüavad üle saada mitmesuguste kujutlusutega, "soolaste" anekdootidega ja eneserahuldamisega. K. Imelinski andmeil on enamus noorukeid ühel või teisel määral tegelnud onanismiga. Samal ajal on murdealised noorukid väga romantilised. Nad unistavad suurest armastusest, suutmata seda seostada isegi mõttes intiimvahekorraga. Selles peitub murdealisuse vastuolu ideaalse, vaimse ja kehalise armastuse vahel. Juba I. Metšnikov oma "Etüüdid inimese olemusest"

märkis, et tundlikkus ja armumine tulevad ammu enne sugulist ja üldist küpsust. Selline disharmonia muutub eriti teravaks seoses aktseleratsiooniga. S. Pavilionis tuvastas 1477 poisi andmete najal, et osal poistel algavad pollutsioonid juba 13. eluaastal, sagedamini 15. eluaastal. S. Pavilionis tegi kindlaks, et leedu tütarlastel algab menstruatsioon keskmiselt 13,5-aastaselt. Seksuaalne küpsus saab tüdrukutel varem kui poistel. V. Nagajevi ja T. Bendasi andmeil on täieliku suguküpsuse saavutanud juba 17,8% 5. klassi tüdrukutest ja vaid 2% poistest. Poisid jäävad sugulises arengus tüdrukutest maha keskmiselt kaks aastat. Samal ajal aga tunnetavad tüdrukud seksuaalvajadust mõnevõrra hiljem. Nende esimene kiindumus on tavaliselt platooniline. Intiimvahekord nende kujutluses vaid rüvetab tunnet. Süütumatki füüsilist õrnust võivad nad õlgendada kõlbelise rikkumise katsena.

Sotsialiseerumise mõttes ei ole seksuaalelus kõige ärevust tekitavam mitte sugulise küpsuse varasem saabumine, vaid sugulise küpsuseni jõudmise ja suguelu alguse vahemiku suurenemine. Varem oli see 6–8 aastat. See põhjustab eelkõige raskusi seksuaalelu normide järgimises. Aktseleratsioon kiirendab huvi tekkimist vastassugupoole vastu. Varaküpsenud noored muutuvad mitte ainult eakaaslaste, vaid ka täiskasvanute seksuaalhuvi objektiks, mis küllaltki sageli lõpeb intiimvahekorraga. Kohtu- ja meditsiinistatistika võrdlus näitab veenvalt, et alla 14-aastase tütarlapsena seksuaalvahekorda astumise eest võetakse kriminaalvastutusele vaid tühine hulk mehi.

Vanem murdeiga on kõrge sensitiivsuse ajajärk. Lapsed nagu ahmised valikuta endasse neid ümbritsevaid sotsiaalseid kogemusi, sealhulgas ka õiguskultuuri. Kõlbluses ja õigusteadvuses domineerivad sel perioodil üldistatud hinnangud ja arutlused.

Vanematel murdeaalistel on säilinud paljud nooremate alaealiste jooned, kuid juurde on tulnud ka palju uut. Sel perioodil hakkavad kaduma teravnurgad nii käitumises kui ka välimuses. Kasvavad lihased, tugevneb üldine kehaehitus. Noorukid tunnevad uhkust jõuküllusest ja otsivad sellele rakendusvõimalusi. Neile meeldivad sportmängud, turism ja matkamine. Kooli üritustest võtavad nad aktiivselt osa. Kuid närvisüsteem pole neil veel lõplikult välja kujunenud. Nad ärrituvad kergesti, mõistuse üle domineerivad emotsioonid. Konkreetseid elusituatsioone ei suuda nad alati õigesti hinnata. Nende käitumine ei ole järjekindel. Samal ajal on noorukitel kõrgenenud huvi mitmesuguste eluliste probleemide vastu, on tekkinud abstraktse mõtlemisevõime, võime

hinnata ümbritsevaid inimesi ja iseennast. Paraku ei ole nende hinnangud iga kord objektiivsed. Selles vanuses noored peavad sageli oma üleastumiste eest vastutavateks teisi: vanemaid, pedagooge, kasvatajaid. Väga haiglaslikult reageerivad sellised noored konfliktidele perekonnas. Neil on väga tugevalt arenenud enese-armastus ja intensiivselt kujunemas eneseväarikus. Täiskasvanute märkused, kui need pole taktitundelised, põhjustavad tavaliselt tormilisi reageeringuid. Samal ajal on noorukid vastuvõtlikud headusele. Nad on valmis abistama igat hättasattunut. Neil on suur aktiivse individuaalse arengu, eneseteostuse vajadus. Seda perioodi võiks nimetada eriliseks tüpiseerimis- ja individualiseerimisstaadiumiks. Veel ei ole lõppenud üldistatud kujutluste väljaarenemine, kuid nooruki individuaalne teadvus on üle ujutatud süstematiseerimata sotsiaalsetest teadmistest ja hoiakutest. Sotsialiseerumine seisneb noorte lülitamises ühte või teise mitteformaalsesse väikesesse gruppi. Sotsialiseerumine toimub individualiseerumise kaudu. Nooruk tahab olla keegi, tal on vajadus saada grupi liikmeks, samastada end etaloniga, läheneda ideaalile. Sotsiaalseid kogemusi tahab ta omandada iseseisvalt, osaleda sotsiaalses elus isiklikult. See viib sageli kollisioonide ja konfliktideni.

Kogemuste omandamise kõige levinum viis on mäng. Mäng on üleminek rollide kujutletavalt täitmiselt tegelikule täitmisel. Sageli toob säärase rollide matkimine kaasa konflikte ümbritseva sotsiaalse keskkonnaga. Selles vanuses on paljudel ekstsessidel mängu iseloom. Kui täiskasvanud otsivad (ja hea tahte korral ka leiavad) mängu taga kuritegu või amoraalsust, siis võib anda just see tõuke noore arenguks ebasoovitavas suunas. Ka poiste ja tüdrukute suhted on sageli mängulised. Seda põhjustab soov proovida ja tunda õppida erisuguseid rolle. Nii mõnigi kord osutuvad "amoraalsed suhted" lähemal vaatlemisel keeruliseks seguks headuse ja õigluse otsingust, aususest, rüütellikkusest jms. Sotsiaalse kogemuse omandamine mängu kaudu on täiesti seaduspärane.

Vanema murdeea probleemide iseloomustamiseks võiks tsiteerida ühe tütarlapse kirja G. Medõnskile.

Kuigi olen elanud ilmas vaid kuusteist aastat, olen näinud väga palju halba. Meie perekonnas valitsevad lahkkelid. Iga päev toimuvad vanaema ja ema vahel skandaalid. Kord sõnas ema mulle: "Mul on kahju, et ma ei andnud sind lastekodusse, kui see oli veel võimalik." Ma ei saa talle neid sõnu andestada. Isa jättis meid muna ja ema ütleb sageli, et ma olen sama alatu nagu isa.

Kui te vaid teaksite, kuidas ma kadestan neid, kellel on ema, kellele võib kõik ära rääkida, kellega nõu pidada. Vanaema peab mind ema elu nurjumise põhjuseks — ta ei läinud enam uuesti mehele.

Suvevaheajal sõitsin laevaga. Seal oli koos minuga üks perekond: isa, ema, poeg ja tütar. Kui nägin, kui toredasti isa räägib tütreaga, tahtsin ma nii väga ka endale isa. Mida ma küll annaksin, et mul oleks isa või inimene, kelle juurde võiks minna ja kõik ära rääkida.

P.S. Kallis seltsimees Medõnski, täna kihutas ema mind kodunt välja. Millepärast ma küll nii kannatama pean? Ma vihkan oma ema ja mind ei liiguta tema kannatused. Ja kui te teaksite, kuidas ma tahaksin, et mul oleks ema, tõeline ema. Kahjuks mul ei ole sõpru. Ma olen nutnud ära kõik oma pisarad. Vahel ma tahaksin nii nutta ja oleksin õnnelik, kui saaksin. Kuid pisaraid pole!

Järgnevat, s.o 16–18-aastaste vanuserühma nimetame alaealisteks. Sotsialiseerimise astmelt lähenevad nad üha enam täiskasvanutele. Lõpeb pikkuse juurdekasv. Vaimsed võimed on neil küllaldased mitmesuguste sotsiaalsete situatsioonide lahendamiseks. Noored hakkavad tundma sügavat huvi põhjuslike seoste vastu. Siiski alluvad nad veel kergesti teiste mõjule, nende vaated ja arusaamad on ikka veel ebapüsivad. Samal ajal võib siin juba rääkida individuaalsest käitumisest. Hakkab kujunema teadlik suhtumine oma sotsiaalsesse positsioonis, orientatsioonidesse, tegudesse jms. Ka selles rühmas avaldab küllaltki olulist mõju aktseleratsioon. Füüsilise arengu kiirenemine kiirendab ka vaimset arengut. See võimaldab omandada sotsiaalseid norme varem. Sotsialiseerimise kiirenemine toob aga paraku kaasa ka negatiivseid nähte psüühikas. Organismi tormiline areng, tasakaalu rikkumine funktsionaalsete süsteemide vahel peab paratamatult peegelduma nooruki teadvuses. Tema psüühikas võib märgata tasakaalutust ja emotsionaalse erutuse domineerimist. Kiiresti vahelduvad tundmused ja meeleolud. Psüühilist arengut forsseerida ei ole võimalik. Aktselerantidel on mõnikord lapselikud huvid täiskasvanulike huvidega omapärasel põimingu. Liialt intensiivne on emotsioonide vaheldumine, valikuta jäljendamine. Vastutus- ja kohusetunne ei ole tihti küllaldased. Autor on seisukohal, et aktseleratsioonist põhjustatud disharmonia on noorte kuritegevuse praegu täheldatava mõningase kasvu üks psühholoogilisi põhjusi. Vaatlused näitavad, et kui seaduskuulekatel noortel

on kujunenud teadmiste, emotsionaalsete hinnangute ja käitumisharjumuste harmooniline süsteem, siis õiguserikkujatel selline terviklikkus puudub. Aktseleeratsioonist tulenevat disharmoniaat suurendavad veelgi järgmised kasvatusvead.

1. Nooruk on sirgunud, ilma et talle oleks küllaldaselt avatud või selgitatud ühiskonnas valitsevaid moraalipõhimõtteid ja nende olemust. Mõningates situatsioonides selline nooruk lihtsalt ei tea, kuidas käituda ja teeb seetõttu vigu. Teadmiste puudumine tähendab ühtlasi oskuse puudumist kavandada sotsiaalsetele normidele alluvat käitumist.

2. Teadmised moraalist on vastuolus omandatud ja omandatavate kogemustega. Elu kummutab need teadmised. Sellisel juhul kujunevad vastuolulised seisukohad moraalist. Käitumine allub väljast tulevatele juhuslikele ajenditele, mis võivad olla ühesuguse tõenäosusega nii positiivsed kui ka negatiivsed.

3. Nooruk on saanud moraalimõistete ja -normide kohta kahtlast informatsiooni. Sotsiaalne keskkond need väärkujutlused lükkab tavaliselt suuremal või vähemal määral ümber. Eriline koht on siin koolil. Kui neid väärarusaamu ei suudeta muuta, võib see põhjustada jällegi kaksikmoraali tekkimist.

4. Nooruki arusaamad moraalist peegeldavad adekvaatselt sotsiaalseid kogemusi, kuid need kogemused ise on negatiivsed. Kujuneb antisotsiaalse suundusega isiksus.

Teatavasti on 18 aastat vanus, mis muudab noore õigussuhetes täieõiguslikuks subjektiks. Nooruk ise aga astub uude sotsialiseerumisetappi, mida nimetame tinglikult nooruseks (18–25-aastased). Neil on säilinud palju alaealistele omaseid psüühilisi iseärasusi. Samal ajal aga tekib selles eas noorte psüühikas hulgaliselt uusi iseloomulikke jooni. Kujuneb maailmavaade, välja on kujunenud iseloom, lõpule jõuab oma koha otsimine elus. Noorus on romantika, unistuste ja loominguliste püüdluste aeg. Kujunevad lõplikult välja ka kõlblus- ja õigusteadvus. Oma tegevuses on noored otsustavad ja julged. Raskused võimaldavad neil tunnetada oma jõudu, nad on valmis nende ületamiseks. Noored ei ole nõus poolikute otsustega. Nad räägivad seda, mida mõtlevad. Nad ei tunne kompromisse. Nad on vabanenud situatsioonide vahetust mõjust.

Lubatagu tuua veel katkend G. Medõnski "Raskest raamatust", illustreerimaks nooruses peituvaid ohte ja eneseleidmist.

"Mis mind tõi vangi?" küsib endalt üks selline verisulis nolk ja vastab: "Ma analüüsisin kõike ja tulin järeldusele: lollus! Minu

isa on sõjaväelane. Tollal oli ta Leningradi Sõjaväeakadeemia kuulaja. Perekond on meil suur ja tore. Ma õppisin koolis, aga kui aus olla, ei kuulunud parimate õpilaste hulka. Kuid igal kevadel viidi ka mind üle järgmisesse klassi. Nii ma lõpetasin seitse klassi, aga alates kaheksanda klassi esimestest päevadest lakkasin tundideks valmistumast. Mõtlesin, et olen juba täiskasvanu ja teatasin kategooriliselt, et rohkem ma ei õpi. Perekonnanõukogu otsustas, et mul on kõige õigem minna kutsekooli. Nii ma pärast kaheksanda klassi lõpetamist tegin. Siis tutvusin ühe tütarlapsuga. Armusime. Sama aasta sügisel läksin armeesse. Kõik toimus nii, nagu kutsealusele ette nähtud. Ma pidin ära kuulama hulga manitsusi. Oli ka lahkumisõhtu Marinaga, pisarad ja lubadused teineteist oodata.

Ja tekibki konflikt teenistuse ja armastuse vahel — “ma ei suutnud taluda lahusolekut Marinast, see tundus mulle tõelise põrguna”. Konflikt lahendati lihtsalt — sõprade abiga, pettuse teel saadi komandeering Leningradi, siis teine ja kolmas.

Kui uhkelt särasid isa silmad, kui sammusime kahekesi tänaval — kaks sõjaväelast, isa ja poeg. Ta oli minu üle uhke. Kuidas ma küll nean, et petsin ja rüvetasin isa tunnet! Marina ees hooplesin samuti, et sain puhkuse “valvsa teenistuse eest”. Tema muidugi uskus, oskamata kahtlustada, et petan teda, tahtes näida tema silmis kangelasena. Loll. Milline loll!

Selle “loll” edasine lugu ei vääri erilist tähelepanu. See on küllaltki tavaline: kohus, karistamine, ennetähtaegne vabastamine, solvatu poos ja uued vead.

Ma jätkasin kangelase mängimist. Nüüd mulle näis, et vaid viin võib kustutada minu mure. Millise mure? Sai vigu tehtud, neid ei oleks olnud vaja enam korrata. Kuid ma olin pime.

Tulemuseks uued sõbrad, joomingud ja loomuliku lõpuna ebaäärikas käitumine, uus kuritegu ja uus karistus.

Ma kirjutasin teile oma rumalast minevikust. Teisiti seda ei nimeta. Mitte mingisugust materiaalist puudust, mitte mingisuguseid muid põhjusi mul ei olnud. Kõik teised perekonna-liikmed püüdsid, kuidas vaid oskasid, aidata mul leida oma kohta elus. Kirovi tehase kollektiiv, kus ma lühikest aega töötasin, püüdis mind aidata tagasi pöörduda normaalsesse ellu, kuid ... ma vaatasin kõigile kui rõhujatele. Kuidas ma küll

kahetsen seda, mida ma oma lühinägelikkuse tõttu ei osanud teha, et saada meie ühiskonna täisväärtuslikuks liikmeks.

Nüüd tuleb mul palju raskusi, kuid ma ei heida meelt, sest mõistsin, kui mõttetult ma olen kulutanud oma kallist aega.

1.3. Perekonna ja sõprade osa sotsiaalsete hälvete tekkimises

Õigusliku sotsialiseerimise hälvete psühholoogia uurimine on vajalik, mõistmaks õiguserikkumistele viivat teed ja meetmeid nende profülaktikaks. Nagu õiguserikkumine üldse nii ei ole ka kuritegu juhuslik episood, mille on põhjustanud ekstreemsete tingimuste kokkusattumine. See on isiksuse pikaajalise sotsiaalse deformatsiooni tulemus, mis johtub sellest, et sotsialiseerimisagendid ei avalda ootuspärast positiivset toimet, sest neile on omased ühed või teised defektid. Eelnevaga seoses kõneldakse õigusliku sotsialiseerumise hälvetest. Erilist osa etendavad nende tekkes perekond ja sõbrad, aga ka kogu mikrokeskkond, kes ei ole suutnud vältida õigusliku sotsialiseerumise hälbeid või on koguni neid otseselt põhjustanud. Need hälbed on täheldatavad juba inimese varases nooruses, seepärast peavad ka nende psühholoogilise uurimise objektiks olema juba lapsed ja noorukid, samuti perekond ja sõbrad kui laste ja noorukite õigusliku sotsialiseerimise tähtsad agendid.

Perekond võib avaldada sotsialiseerimise bioloogiliste eelduste kujunemisele nii soodsat kui ka negatiivset mõju. Nii on paljudel murdeaalistel õiguserikkujatel täheldatavad psüühilised defektid normi ja patoloogia vahepeal pahatihti tingitud mitmesugustest enne sündi ja sünni ajal toimivatest kahjulikest teguritest, mille hulgas on kahtlemata esikohal ema negatiivsed emotsioonid, distress ja frustratsioon. Need on aga sageli ebasoodsate perekondlike olude tagajärjeks. Loomulikult takistavad säärased psüühika piirseisundid õigusliku sotsialiseerimise normaalset kulgu, kuigi ei saa eitada, et õigusliku sotsialiseerimise bioloogilisi eeldusi halvavad ka loote mehhaanilised, eriti peaaju kahjustused sünnituseelsel perioodil ja sünnituse ajal. Rasedate ja emade eest hoolitsemisega ning perekonna kindlustamisega saab patoloogiat põhjustada võivate kahjulike faktorite negatiivset toimet vähendada.

Olles sotsialiseerimise bioloogiliste eelduste kujundamise tähtis tegur, on perekond ühtlasi sotsialiseerimise esmane agent. Laps on sündides reaktiivne olend. Sotsialiseerumise algstaadiumis koha-

neb ta mikrokeskkonnaga, täidab selle keskkonna nõudeid. Siin on eriline kaal perekonna struktuuril. Just oma perekonna alusel loob laps perekonna mudeli. Rängalt mõjub lapsele ema puudumine varases nooruses. Meie uuringu andmetel on kolmest neljandikust ilma emata kasvanud alaealistest saanud alaealised õiguserikkujad. Alaealiste õiguserikkujate hulgas on suur ka isata (ainult emaga) kasvanud noorte protsent. Üldtuntud on tõde, et kõige parem on täielik perekond. Lahtine on küsimus, mis on põhjus, mis tagajärg. Võib arvata, et vanemata lahutamist ei saa pidada väärengu põhjuseks, vähemalt mitte algpõhjuseks. Lahutamine signaliseerib ebakõladest perekonnas. Siin võiks tuua paar katkendit G. Medõnski raamatust.

Isatus! Mida tähendab see kohutav sõna? Ma ei mäleta oma isa. Ta langes neljakümne neljandal. Alates viieteistkümnendast eluaastast ei ela ma ka koos emaga, üürin pidevalt nurgakest, nagu öeldakse. Mul polnud kerge. Juhtus, et kõigest pahupidi pööratud taskutest ei saanud kokku isegi kümmet kopikat. Kuid ma ei läinud vargile, sest ma ei tahtnud teistele halba. Ma ei läinud ka mööda teist vildakat teed, sest ma ei tahtnud teha kurja endale. Ainult ärge arvake, et ma sean ennast eeskujuks. Selliseid nagu mina on tuhandeid ...

Olen kuueteistkümnenaastane. Õpin Ufaas üheksandas klassis. Elan emaga. Isa ei ole. Ta suri 1953. aastal. Sõjas saadud haavad võtsid lõpuks oma. Praegu on meil vaid ema ja veel neli last. Vanem vend armees. Ema ei tööta. Vaja on ju vennakesi aidata. Isa eest saame pensioni ja vanem õde saadab vahetevahel natuke raha. Nii ma siis võrsusingi.

Kasvasin omapead. Õppisin, kuidas juhtus. Kuni neljanda klassini vedasin end kuidagi klassist klassi. Kuid pikkamisi hakkasin mõtlema, et ma ei ela õigesti. Olgugi et nii noorelt ei olegi veel õiget elu, kuid ma nimetan selle julgelt "eluku", sest kolmeteistkümnene-neljateistkümnenaastaselt sain aru, mis tähendab tükk leiba. Ja minu enda arvates mõistsin seda õigesti. Sageli meil kodus ei olnud isegi leiba. Ema püüdis väga, kuid leiba ei olnud saada kuskilt. Ja siis ma hakkasin mõtlema, mida teha.

Pärast seitsmenda klassi lõpetamist tahtsin minna ehituskooli, kuid ema ütles: käi koolis edasi, kuidagi elame ikka ära. Siis mõistsin, mis on ema, kui palju head ta soovib oma lastele. Miks ei peaks ma siis vastama samaga. Ma muutsin suhtumist õppimisse ja loodan, et kooli lõpetan kolmedeta. See on emale ja

mulle suur rõõm. Peamine on minu arvates uskuda oma jõusse ja püstitada endale eesmärk. Kui inimesel on kõike külluses, muutub elu minu arvates igavaks. Te küsite, kas siis elu seisneb ainult leivatükis. Mul on üks klassivend, kellel on kõike külluses. Ta riietub viimase moe järgi, käib tüdrukutega, elab lõbusat elu, tal on isa "Volga", ta ei saa ilma džässi ja muu sarnaseta. Mul loomulikult ei ole midagi moodsa riietuse ja tüdrukute vastu. Kuid ma ei kadesta sellist elu. See on mulle vastik. Ma ei taha olla elu ohver, ma tahan ületada raskusi, võtta elult kõik, mida inimene võib, aga pärast anda see inimestele, s.o elule tagasi.

Sageli ülehinnatakse tervik perekondade positiivset mõju. Formaalselt terviklik, aga faktiliselt lagunenu perekond mürgitab laste psüühikat tunduvalt, nad võõrduvad kodust, sageli ka koolist. Vanematele endile võib selline kooselu lõppeda olmekuriteoga. Ühe Moskvas sooritatud uuringu andmeil pärineb juriidiliselt mittetäielikest, kuid faktiliselt täielikest perekondadest alaealisi õiguserikkujaid 4,5 korda vähem, kui juriidiliselt täielikest perekondadest. See tõendab ilmekalt, et perekonna formaalsest terviklikkusest tähtsam on perekonna üldine suundus ja selles valitsevad suhted. Eriti hukutav on lapsele olukord, kui tal ei ole emotsionaalset kontakti ühegi täiskasvanuga. Hukutav on ka vastupidine — liigne hellitamine ja hoolitsus. Näiteks võiks tuua ühe G. Medõnskile saadetud kirja.

Isa oli range, õiglane ja sõnaaher. Teda ma armastasin, austasin ja kartsin ... Ema jumaldas mind kohutavalt, mingi mõistmatu, metsiku, loomaliku kirega, mille eest ma ei leidnud kusa-gil asu. Häbenesin väga ja vältisin tema tormilisi puhanguid. Kõik see jättis minusse jälje, tegi mind tundlikuks igasuguse ebaõigluse vastu ja ühtlasi kinniseks. Olin väga üksik.

Perekond määrab esmased elutingimused, sealhulgas sotsiaalse päritolu. Meie uuringute alusel on kaks viiendikku alaealistest kurjategijatest pärit perekondadest, kus isa on raske kvalifitseerimata füüsilise töö tegija. Seaduskuulekate hulgas on selliseid noori vaid üks viiendik. Emade kohta kehtib see samuti.

Eneseteostus sõltub üha enam inimesest endast, eesmärgist, mille ta endale seab ja tema positiivsest sotsiaalsest suundusest. Kui need puuduvad, laseb inimene end oludest juhtida, läheb kergema vastupanu teed. Tavaliselt teeb selline inimene kvalifitseerimata tööd või on omandanud mingi lihtsama eriala. Loomulikult ei ole niisugune vanem võimeline andma oma lastele vajalikul hulgal

ja tasemel sotsiaalseid kogemusi. Siit tulenebki, et sagedamini satuvad just selliste vanemate lapsed õiguserikkujate hulka. Nime-
tatud uurimus näitas, et õiguserikkumiste varases profülaktikas
saavutatakse suuremat edu teenistujate ja insener-tehniliste tööta-
jate laste puhul. Selline profülaktika annab vähemat efekti kvalifit-
seerimata füüsilise töö tegijate laste juures.

Perekonna sissetulek määrab materiaalsed võimalused, millega
laps harjub maast-madalast. Tuntud on tõik, et õiguserikkujate
perekondade sissetulek on madalam. Eespool mainitud uurimused
on näidanud, et keskmiselt tuli 1975. aastal seaduskuuleka noore
perekonna ühe liikme kohta 65 rbl. kuus, õiguserikkujate perekon-
dades aga vaid 45 rbl. Õiguserikkujate kehvem materiaalne kind-
lustatus näitab, et nad pärinevad perekondadest, kus vanemate tööd
hinnatakse madalamalt või kus vanemad täidavad oma tööülesan-
deid lohakalt, jätavad need hoopis täitmata või tervisliku seisundi
tõttu ei ole võimelised normaalselt töötama ega lapsi kasvatama.

On küllaltki tähtis, kuidas on noorel võimalik rahuldada oma
vajadusi. Õiguserikkujate hulgas oli rohkesti noori, kel polnud
peaaegu üldse võimalik oma vajadusi rahuldada. Ühest küljest
tahavad noored olla nagu kõik teised. Nad tahavad riietuda samuti
kui teised, omada samasuguseid esemeid. Teisest küljest aga taha-
vad nad ka millegi poolest silma paista. Kui perekond ei võimalda
noorele nn prestiižiesemete muretsemist, hakkab ta neid ise hanki-
ma ja teeb seda vahel ka kuritegelikul tee.

Noorte õiguserikkujate hulgas ei olnud vähe ka neid, kellel oli
võimalik rahuldada kõiki soove ja vajadusi. Säärastel noortel tekib
kõikevõimise tunne, nad lakkavad teisi arvestamast. Õiguspsühho-
loogias räägitakse esimesel juhul vaesus-, teisel juhul rikkuskuri-
tegudest.

Lapse normaalseks arenguks on vaja, et tal oleks õige koht
perekonnas. Lapse seisund perekonnas sõltub olme korraldusest,
kodukorra otstarbekusest, süstemaatilisusest ja täitmise kohustus-
likkusest, perekonnaliikmete suhetest ja paljust muust. Armastus,
hellus, usaldus, heasoovlikkus, üksteise õiguste ja kohustuste vas-
tastikune austamine on lapse kasvatamise hädavajalikud tingimu-
sed igas vanuses. Igähele on õigus oodata ja nõuda oma isiksuse
austamist. Alaealise isiksuse austamine väljendub talle teatud ise-
seisvuse lubamises tegudes, arvamustes, vaadetes, aja jaotamises,
samuti oskuses arvestada ja kuulata alaealise arvamusi ning õppe-,
ühiskondliku ja koduse töö tunnustamises.

Perekond on pikka aega kõige mõjukam sotsialiseerimisagent. Lapsepõlves omandatu avaldab mõju inimese tegevusele kogu elu jooksul. Perekonna mõju iseloomustamiseks alaealisele võiks tuua V. Goršakovi uurimuse tulemused. V. Goršakov võttis vaatluse alla Mari ANSV 22 üldhariduskooli õpilaste kodud, kokku 5500. Pärast hoolikat analüüsi jagas ta need kuude rühma.

1. rühma perekondi (19,6%) iseloomustavad harmoonilised suhted ja kõrge teadlikkus. Neis kodudes on distsipliin tugev, vanemate autoriteet kõrge, lapsele esitatud nõuded kooskõlastatud. Vanemate vahel valitseb üksmeel, armastus ja sõprus. Neis perekondades usaldatakse last ja austatakse teda kui isiksust. Kõik küsimused lahendatakse kollektiivselt, kellegi initsiatiivi maha surumata. Suur ühiskondlik ja tööalane aktiivsus kindlustab vanematele laste lugupidamise. Vanemate teadlik vastutus laste kasvatamise eest loob perekonnas soodsa psühholoogilise kliima. Lapsed omandavad harjumuse käituda ühiskonnakasulikult.

2. rühma liigitas V. Gorškov 26,8% uuritud perekondadest. Neile on omased kõrge sotsiaalse suunitlusega kompromiss-suhted, mis tekivad siis, kui ühe vanema autoriteet surub maha teise vanema autoriteedi viimase nõusolekul, või kompromiss saavutatakse pärast konflikte. Selliste suhete aluseks on ühe abikaasa pidev järeleandmine. Järeleandev pool kindlustab taibukalt mõlema vanema autoriteedi. Enamusel sellesse gruppi kuuluvatest vanematest on eesrindlikud vaated. See soodustab lastes selliste iseloomuomaduste nagu ausus, kohusetunne, südametunnistus, otsustavus, iseseisvus ja mehisus arengut. Kahjuks pole sellistes perekondades kõiki tingimusi lapse õigeks kõlbelseks arenguks, sest vanemate hoolas tähelepanu on asendunud ühekülgsuse ja egoismiga.

3. rühma (15,2%) iseloomustavad vanemate ebapüsivalt reguleeritud suhted koos kõrge sotsiaalse suunitlusega. Perekonnas tekivad pidevalt konfliktid, sest kumbki abikaasast ei taha loobuda oma seisukohtadest. Lastekasvatuseks on organiseeritud ühiserinne, kuid vanemate vastuolud avaldavad suurt mõju ka laste emotsionaalsele arengule. See rühm on omamoodi üleminek positiivselt negatiivsele. Teatud tingimustes võib see kasvada üle 2. või 4. rühma perekonnaks.

4. Reguleeritud suhted madala ühiskondliku suunitlusega (3,6%). Siia kuuluvad perekonnad, kus puuduvad soodsad tingimused isiksuse õigeks arenguks. Tooni annab olesklemine. Kogu ümbritsevat maailma nähakse läbi isiklike huvide prisma. Suhtumine kaaskodanikesse on kahestunud: hoolitsev, heatahtlik "omadesse" ja külm,

ükskõikne, arutlev suhtumine "võõrastesse". Sellistes perekondades kasvanud lapsed on arglikud, võõrastavad, umbusklikud kaastaste heatahtlike tegude suhtes, liituvad kollektiiviga suurte raskustega. Nad on ebaprintsiipiaalsed, ahned ja kadedad. Perekonnas valitsev madal suhtlemiskultuur mõjub laste arengule negatiivselt. Lapsed jälgendavad vanemate käitumist, nad peavad seda normiks. Kõik see johtub vanemate ja teiste täiskasvanud perekonnaliikmete madalast üldhariduslikust tasemest.

5. rüma (8,8%) arvas V. Gorškov need perekonnad, kus omavahelised suhted on pealtnäha reguleeritud suurepäraselt, tegelikult on need aga reguleerimata, vastuolulise suunitlusega. Sellised suhted kehtestatakse üldiselt mõlema vanema nõusolekul, kuid pärast pikaajalisi konflikte. Laste suhtumine vanematesse on valdavalt negatiivne. Nad elavad valusalt üle vanematest võõrdumist, nende kahekeelsust ja silmakirjalikkust. Vanematel ei ole laste silmis autoriteeti. 51,3% sellistest perekondadest on kehtestanud kodukorra ähvarduste, söimu ja peksu abil. See põhjustab alaealistes püsiva negatiivse emotsionaalse seisundi. Sageli võistlevad ema ja isa laste enda poole võitmise nimel, püüavad lapsi "ära osta". Nende nõudmised lastele on kooskõlastamata. Lapsed õpivad kavaldama, oma eesmärgi iga hinna eest saavutama. Neis juurduvad ebaausus, argus, tigidus, tahtejõuetus. Nende huvid on ebapüsivad ja kiiresti vahelduvad. Ligi pool selle perekondade rühma lastest rikub koolis pidevalt distsipliini.

6. rühma kuulub 26,0% perekondi. Nendes perekondades on suhted tasakaalustamata, konfliktised, madala või negatiivse sotsiaalse suunitlusega. Sageli tarvitab siin üks või koguni mõlemad vanemad alkoholi. Seda tüüpi perekondades kasvanud lastest on 89,4% hirmunud, 79,4% ei oska eakaaslastega suhelda, ligi kolmveerand on tigidad, nende huvid on vastuolulised ja muutuvad, rohkem kui ühel kolmandikul puuduvad moraaliveendumused. Nad on otsustusvõimetud, kangekaelsed, kannatamatud, solvuvad, haiglaslikult enesearmastajad, võimetud orienteeruma uudses olukorras. Tihti põhjustavad need iseloomujooned ühiskonnastast käitumist. Üle poole sellistes perekondades kasvanud noortest rikuvad koolis pidevalt distsipliini, 63% on jäänud klassikursust kordama, peaaegu kõigil puudub püsiv huvi õppimise vastu.

Perekondades, kus laste ja vanemate suhted on külmad ja silmakirjalikud, kus on sageli konflikte ja puuduvad ühised huvid, omandavad lapsed positiivseid sotsiaalseid kogemusi suurte raskustega. Sellistes perekondades kaotab laps varakult vajaduse perekondliku suhtlemise järele. Perekonna kasvatuslik potentsiaal läheneb nullile.

Kui vanemate moraal on madal, on lastel raske mõista moraalinorme ja nende omandamine on raskendatud. Lapsed ei taipa või saavad moonutatult aru sellistest moraalkategooriatest nagu kohusetunne, südametunnistus, au, häbi, väarikus, uhkus. Noorte käitumises tekivad eesmärgi ja vahendi, kavatsuse ja motiivi, ajendi ja tagajärje, käitumise sisu ja selle välise vormi vastuolud.

Kokkuvõtte V. Gorškovi uurimusest võib esitada ka tabelina (vt tabel 1).

Tabel 2. Alaealiste huvide sõltuvus perekonnarühmast (võrdluseks on esitatud alaealised kurjategijad)

Uuritud perekonnad Huvide olemasolu (%)	Perekonna rühmad						Alaealised kurjate- gijad
	I	II	III	IV	V	VI	
On mitu positiivset huvi	79,9	73,6	69,8	51,6	42,2	33,0	27,7
On üks eredalt väljenduv positiivne huvi	17,7	23,3	23,5	24,1	24,9	25,5	16,9
ei ole eredalt väljenduvaid huve	24,1	3,1	6,6	13,9	17,3	22,1	30,0
on ühiskonnakahjulikud huvi(d)	–	–	0,1	10,4	15,6	19,4	34,1

Toodud andmed näitavad küllaltki ilmekalt viiendas ja kuendas perekonnatüübis, samuti alaealiste kurjategijate hulgas valitsevate huvide kitsust ning asotsiaalsete huvide olemasolu. Rohkem kui ühel kolmandikul alaealistest kurjategijatest on ühiskonnastased huvid ja harjumused.

Ebaterves perekondlikus õhkkonnas tekivad negatiivsed huvid, vaated ja harjumused, tekib psüühiline valmisolek (hoiak) ühiskonnastaseks käitumiseks.

Alaealiste kurjategijate ja nende vanemate haridustase on keskmisest mõnevõrra madalam. Seega on noorte kuritegevuse vähendamise esmane tingimus kasvatajate kasvatamine.

Perekondliku kasvatuse ükski faktor eraldi võetuna ei mängi otsustavat rolli õiguserikkumise toimepanemises. Kõige määravam on perekondlike suhete sisu ja iseloom, kuid ka need on seotud

paljude teiste faktoritega. Ainult kontekstis omandavad ühed või teised tegurid otsustava tähtsuse.

Mõne aja pärast loovutab perekond oma koha teistele sotsialiseerimisagentidele. Selline dominantide vaheldumine kuulub sotsialiseerumisprotsessi loomuliku arengu juurde. Tähtis on, mida perekond on jõudnud lapsele edasi anda, millisel määral on perekond suutnud muuta lapsed immuunseks mitmesuguste negatiivsete sotsiaalsete mõjude suhtes. Pärast perekonna domineerimisaja möödumist hakkavad otsustavat osa etendama sõbrad, kes loovutavad nooruki sotsiaalse küpsuse saabudes koha töökaaslastele. Formaalsed ja mitteformaalsed suhtlemispartnerid sulavad suures osas ühte. Seejärel hakkab uuesti domineerima perekond, nüüd juba uuel tasemel.

Igasugused väljaspool kodu ja kooli tekkinud asotsiaalsed või antisotsiaalsed alaealiste rühmitused, on perekonna ja kooli puuduste tõendajad.

Mitteformaalsete noorsoogruppide tegevuse juhtimine on pedagoogide ja noorsoo-organisatsioonide tähtis ülesanne. Antud juhul ei ole probleem selles, kuidas vältida noore ühinemist mitteformaalsete gruppidega, vaid asjaolus, kuidas juhtida õiguslikku sotsialiseerimist mitteformaalsete gruppide formeerimise ja tegevuse kaudu.

Noortele on suhtlemisvajadus tähtis. Nad pöörduvad intuitiivselt selle sotsialiseerimisagendi poole, mis kõige suurema tõenäosusega suudab seda rahuldada. Kui perekond on oma võimalused ammenandanud, saab valitseva koha mitteformaalne grupp. Grupis toimub eelkõige rolli harjutamine (kurameerimine, koostöö ja võistleva käitumise omandamine, agressiivsuse väljendamine jms). Seepärast teevad noored suuri jõupingutusi, et saada gruppide liikmeteks. Noore lülitumine gruppi ei ole aga ühepoolne protsess. Mitteformaalsed grupid värbavad oma liikmeid aktiivselt. L. Kanevski andmetel kasutasid kuritegelikud grupid uute liikmete värbamisel 31,3%-l juhtudest palvet ja veenmist, 2,9%-l pettust, 1,4%-l halba eeskujut, 2,9%-l amoraalseid tegusid, 2,9%-l alkoholi, 2,9%-l vägivalda, 24%-l lubadusi ja 8,1%-l pettust ja ähvardusi alaealiste sugulaste aadressil. Mitteformaalsete gruppide negatiivse mõju kahjutuks muutmiseks on vaja noortes kujundada antiväärtusi. Antud juhul mõtleme nende all käitumisšabloone, mida noored ei võta mingil juhul omaks. Antiväärtused on positiivsele sotsiaalsele suundusele tõhus toetus.

Üldse on noorukite ja nende sõprade vahekorras tähtis, kuidas veedetakse vaba aega. TRÜ kriminoloogialaboratooriumi andmetel

kulutavad noored kõige rohkem vabast ajast meelelahutustele. Järgnevad sport, kultuuriharrastused, meelishuviala. Seaduskuulekate ja õiguserikkujate vahepealne noorte kontingent, kes on võetud vähem oluliste väärtegade eest arvele alaealiste asjade komisjonis või alaealiste inspeksioonis, on siiski orienteeritud meelelahutusele vähemas ulatuses. Nende huvid on tunduvalt heterogeensemad. See näitab, et arvel olijal on toimumas aktiivne enesemääramisprotsess ja oskuslik pedagoogiline abi on hädavajalik.

Analoogilised tulemused saadi ka siis, kui vaadeldi, kuidas veedavad oma vaba aega noorte õiguserikkujatest sõbrad. Nende tegevuse iseloomustamisel olid uuritavad noored ilmselt mõnevõrra avameelsemad. Osa vastuseid näitas, et kohati on ajaveetmine selgelt asotsiaalne. Näiteks üks nooruk kirjutas, et vabal ajal tema sõbrad mürgeldavad, joovad ja lõbutsevad restoranides. Ilmselt asotsiaalne oli vaba aja veetmise iseloom iga kuuenda õiguserikkuja sõbral. Õiguserikkujate sõprade nagu õiguserikkujate endigi tegevuses domineerib meelelahutus. Iga viienda õiguserikkuja sõbrad armastavad veeta aega kambas. Nende ajaveetmisel ei ole mingeid kindlaid eesmärke. Analoogiliselt arvel olijatega ei ole ka nende sõpradel domineerivaid orientatsioone.

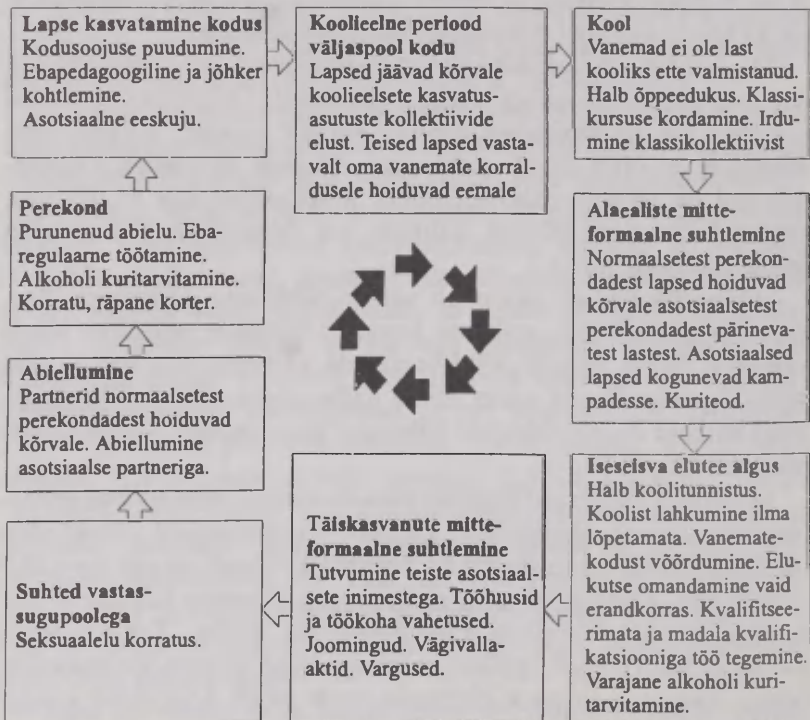
Mis puutub seaduskuulekatesse noorukitesse, siis veetis nendest iga kahekümnenda sõber aega asotsiaalselt, kusjuures see ajaveetmine oli alkoholipruukimisega nõrgalt seotud. Seevastu iga kolmas arvel olija sõber veetis aega alkoholi tarvitades. Õiguserikkujad on ilmselt stabiliseerunud, arvel olijad aga ei ole veel ennast leidnud ja võivad kalduda nii õiguserikkujate kui ka seaduskuulekate hulka.

Õiguserikkujad on tunduvalt vähem rahul oma sõpradega. Peaaegu iga kolmas õiguserikkuja kavatses lähemas tulevikus sõpru vahetada. Selles ilmneb püüd veeretada vastutus oma tegude eest teiste õlgadele. Kui ei oleks olnud halbu sõpru, siis ... Üks suurimaid hälbeid õiguserikkujate isiksuses ongi ilmselt vastutustunde puudumine.

Et noortel puuduvad kindlad veendumused, alluvad nad kergemini situatsiooni mõjustustele. Halbade sõprade mõjul võivad noored toime panna ka kuritegusid. Sellised kuriteod on aga tavaliselt situatiivsed. Tuleb arvestada, et iga grupp sünnitab täiendava jõupotentsiaali, ka alaealiste mitteformaalne grupp. Tundes teiste toetust ja konkurentsi, püüab grupi iga liige teistest üle pakkuda. Grupis pannakse toime kuritegusid, mida üksik noor mitte kunagi toime ei paneks.

Loomulikult on kergem suunata ja kontrollida sotsiaalsete gruppide tegevust. Asotsiaalsed grupid kujunevad reeglina noortest, kes on kaotanud kontakti kodu ja kooliga. Kas mitmesuguste puuduste või lihtsalt oskamatus tõttu kaotavad vanemad laste silmis autoriteedi. See peegeldub omakorda lapse õppeedukuses ja õpetajate suhtumises lapsesse. Koduste arusaamatuste pinnal tekib lastel lahkkelisid ja raskusi suhtlemisel koolikaaslastega. Protestiks õpetajate ja kaasõpilaste suhtumisele hakkavad sellised noored veelgi halvemini õppima, on veelgi distsiplineerimatamad. Nii suureneb isoleeritus veelgi. Rasked õpilased jäetakse ühisüritustest kõrvale. Ka noorteorganisatsioonid ei tegele nendega. Nad leiavad tuge vaid mitteformaalsetest gruppidest, kuhu kuuluvad samasugused noored nagu nad isegi. Seal mõistetakse üksteist. Grupi liikmete hinge kogunenud solvumine otsib väljapääsu ja leiab selle mitmesugustes õiguserikkumistes. Õiguserikkujate kujunemise tüüpiline tee on kujutatud skeemil 4.

Skeem 4. Õiguserikkujate sotsialiseerumisehäälvete *Circulus vitiosus*

1.4. Isiksuse normist ja hälbest

Erialakirjanduses on pööratud küllaltki palju tähelepanu isiksuse arengule lapsepõlves ja nooruses. Vähe on aga töid, mis käsitlevad isiksuse arengut küpses eas ja vanaduses.

Kui me aga ei tea, mis on normaalne isiksus, kuidas ta areneb küpses eas, oleme jõuetud paljude praktiliste küsimuste lahendamisel, näiteks kasvatamise ja käitumise korrigeerimise psühholoogiliste aluste väljatöötamisel. Paradoks seisneb selles, et me teame tunduvalt rohkem (tõsi küll, peamiselt kirjeldaval, fenomenoloogilisel tasemel) isiksuse anomaaliatest, patoloogilistest hälvetest, kui sellest, missugune on normaalne isiksus. Kirjanduses pakutud seisukohad ei ole leidnud ühest suhtumist ega ole neist ka ükski saanud üldtunnustatuks. Lähtutakse peamiselt vaimse tervise negatiivsetest kriteeriumidest, vastavalt millele mõeldakse normi all patoloogiliste sümptomite puudumist. Paremalt juhul visandab arusaam selle ringi piirjooned, kust tuleb otsida isiksuse normi, vastust aga veel ei anna. Siin on tegemist ka loogikaveaga. Sellest, et üks või teine patoloogiline nähtus on vaimuhaiguse tunnuseks, ei tulene, et nende puudumine kinnitaks normi olemasolu.

Küllaltki levinud on ka normi määramine relatiivstatistiliste meetoditega. See põhineb kahel eeldusel: a) statistikas mõistetakse normi all keskmist või kõige tavalisemat; b) kultuuri relativismi seisukohast lähtudes saab nii normi kui ka patoloogia kindlaks teha vaid konkreetsetes sotsiaalses grupis, arvestades selle grupi kultuuri erisusi. See, mis on normaalne ühes grupis, võib tunduda teises patoloogiana.

Selline normi määramine keskmiste abil või hinnates adapteerumist ümbritseva keskkonnaga viib meid eemale isiksuse arengupsühholoogiast ja sarnaneb sisuliselt juba eespool mainitud negatiivsete kriteeriumide teooriaga, ainult selle vahega, et normaalsel inimesel peavad peale patoloogiliste joonte puuduma ka sotsiaalse keskkonna erinevused. Mõiste "normaalne isiksus" on jällegi ilma jäetud oma positiivsest sisust.

Kui me aga süveneme põhjalikumalt adaptatsiooniprotsessidesse, siis võime kohaneda pidevalt kõigi uute tingimustega ning see on moraalse ja emotsionaalse ebaküpsuse tundemärk. See võime näitab väärtussüsteemi puudumist isiksusel ning ei kutsu aktiivselt ja loovalt tegutsema.

Vaadeldud käsitluse pooldajad laenavad sageli ka psühhiaatriast hälbeid kirjeldava terminoloogia. Subjekti patoloogilise aste

määratakse nende hälvete olemasoluga, isiksuse normaalsuse aste aga nende puudumisega. See lähenemine on aluseks paljude laialt levinud testide kasutamisel (MMPI jt). Elektronarvutite ja keeruliste matemaatiliste meetodite kasutamine ei muuda põhimõtteliselt probleemi olemust. Viimased ei puuduta neid teoreetilisi lähteisukohti, millest lähtudes empiiriline materjal koguti.

Vaadeldud skeem meenutab väikekodanlikku väljendit: "Kõik nagu inimestel." See on teoreetiliselt vähe põhjendatud ja paljude praktiliste ülesannete lahendamiseks abitu. Psühhiaatria lõppeesmärgiks ei saa olla haiguse sümptomite likvideerimine ja inimese vastavusse viimine ühiskonna normidega. Psühhiaatri ülesannete hulka kuulub aidata patsiendil tagasi jõuda iseenda juurde, s.o aidata tal leida iseseisev eesmärgile suunatud aktiivsus. Relativistlik-tatistiline käsitlus ei vasta juba S. Freudi formuleeritud psühhoteraapia ühele põhinõudele. Psühhoteraapia peab olema kausaalne, ta peab likvideerima mitte ainult sümptomid, vaid ka põhjused. Praktilise realiseerimise korral viib see skeem parimal juhul vaid käitumise modifitseerimise mitmesuguste võteteni, sealhulgas närvisüsteemi vahetu mõjutamiseni medikamentide ja mehaaniliste vahenditega, mööda minnes isiksuse reguleerimise tasandist. Relatiivne statistiline käsitlus, vaatamata populaarsusele, on antipsühholoogiline ja tegelikult väldib normaalse isiksuse psühholoogilist iseloomustust.

Vaadeldule vastukaaluks tekkis psühholoogias isiksuse normi kirjeldamine. Nii kirjutas 1947. aastal E. Fromm, et psüühiliselt terve indiviid on produktiivne, ei võõrandu, oma emotsioonidega tunneb seost ümbritseva maailmaga, oma intellekti abil objektiivset reaalsust, tunnetab oma isiksuse kordumatust ja seost lähedastega. Statistika ja kohanemise asemele on toodud mitmed eetika ja filosoofia üldhumaansed printsiibid. Enamus selle käsitluse esindajaid on üksmeel, millised omadused peaksid olema normaalsel isiksusel. G. Allport üldistas neid andmeid 1960. aastal ja sai järgmised rühmad: 1) huvi välismaailma vastu, sidemete laiendamine väliskeskkonnaga; 2) enese objektiviteerimine, oma sisemise kogemuse lülitamine aktuaalselt läbielatavasse situatsiooni, võime anda tegevusele humoristlik värving; 3) elufilosoofia olemasolu, mis korrastab, süstematiseerib varasema kogemuse ja annab individuaalsetele tegudele tähenduse; 4) võime luua ümbritsetajatega soojad südamlikud sidemed; 5) igapäevaste praktilise elu probleemide lahendamiseks vajalike harjumuste, võimete ja teadmiste olemasolu; 6) armastus ja austus kogu elava vastu.

Kuigi vaadeldud kirjeldamine on suur samm edasi normaalse isiksuse mõistmisel, on ka see piiratud. Enamuse vaadeldud omaduste kirjeldamiseks ei kasutata psühholoogiat termineid ja seetõttu need ei haaku teadusliku psühholoogia süsteemiga. Samuti kirjeldavad nad lõpp-produkti — isiksust, kuid ei räägi midagi protsessist, mis põhjustas isiksuse tekkimise ja arengu, ega protsessi sisemistest seaduspärasustest. Protsessi kirjeldamisel aga ei ole spetsialistid enam üksmeelel. Eri koolkondade esindajad lähtuvad erisugustest kontseptsioonidest. Mõnel koolkonnal (nt biheiviorismil) puudub üldse normi ja hälbe probleem. Seda demonstreerib ilmekalt B. Skinneri “Teisel pool vabadust ja väärikust”. Autor väidab, et nii nagu loomadel sõltub ka inimeste käitumine vastavatest välistest stiimulitest. Kui need stiimulid ühendada erilisse kinnistatud programmi, siis võib saavutada ükskõik millist käitumist. Hiir hakkab tõmbama käepidet, mis reguleerib söögi andmist, tuvi vajutab nokaga klahvile, mis vabastab maisitera, laps õpib end tundma ja ülal pidama vastavalt sotsiaalsetele normidele. Järelikult on kirjeldamisel olulised mõisted, nagu vabadus, sisemine valik, biheiviorismis põhjendamatud. Isiksuse vabadus, vastutus ja väärikus on biheivioristide arvates vaid kasutu vari. Meie arvates aga isiksus, kellel puuduvad need omadused, on ise muutunud kahvatuks varjuks.

Isiksuse normil ja hälvetel ei ole kohta ka psühhoanalüüsis. S. Freud ei tee vahet neurootilisel ja normaalsel isiksusel, neurootiku motivatsiooni omadused laiendab ta ka normaalse terve inimese motivatsioonile. Need on sellised omadused nagu homogeensus, geneetiline ja funktsionaalne seos seksuaalsete kihudega, käitumist juhtivate motiivide teadvusevälisus, homöostaas, s.o püü taastada tasakaal kui isiksuse funktsioneerimise põhiprintsiip.

Juba ammusest aegadest võrreldakse psühholoogias isiksust ratsanikuga hobuse seljas. Ratsanik on Mina, see, kes tunnetab, hindab ja võrdleb. Hobune on tunded, kired, emotsioonid, mis juhivad Mina. S. Freud vaatleb ratsanikku kui teadvust ja hobust kui alateadvust. Teadvus on lootusetus olukorras. Ta püüab juhtida palju tugevamat olendit. See olend ei ole mitte ainult füüsiliselt tugev, vaid ka väga kaval, looduslähedane, võimeline sirgjooneliselt teadvust petma, vajalikku suunda pöörama nii, et teadvusel ei ole selle kohta mingit aimu. Siit järeldub, et inimese tundmaõppimiseks on vaja uurida tema teadvusevälist psüühikat, sest inimese teod ja ka terve saatuse määratakse hobusega, mitte lühinägeliku ratsanikuga. S. Freud küll rõhutas, et tema jaoks on ideaalne

selline inimene, kes hoiab alateadvuse totaalses alluvuses. Kogu tema õpetus aga jätab selleks alluvuseks minimaalsed võimalused.

Ka freudism sai küllaltki ägeda kriitika osaliseks. Selles paistis rohkem silma käsitlusviis, mida hakati nimetama humanistlikuks psühholoogiaks. Siin tõuseb eriti esile G. Allporti kontseptsioon. Tema arvates on inimene funktsionaalselt autonoomne, mille põhi-printsipiideks on: a) motiivid on kaasaegsed, s.t ükskõik millised nad ka oleksid, nad toimivad vaid käesoleval hetkel. Nende suunitlus ei pruugi olla funktsionaalselt seotud nende ajalooliste eelkäijatega või varasemate eesmärkidega. Motiivide iseloom muutub sotsialiseerimise käigus radikaalselt, nii et täiskasvanud inimese motiive võib vaadelda vaid kui laste püüdluste asendajat, mitte aga kui nende jätku ja keerulisemaks muutunud moodustist. Isiksuse küpsuse aste määratakse motiivide autonoomse funktsioneerimise astmega. Täiskasvanud inimene on niivõrd küps, kuivõrd ta on suutnud ületada lapseõlve motiivid.

Põhimotiivide funktsioneerimine toimub teadvuse tasemel. Normaalne inimene teab alati, mida ja miks ta teeb. Siit tuleneb, et normaalse indiviidi uurimise meetodiks on tema plaanide, eesmärkide, kalduvuste väljaselgitamine, mitte aga unenägude seletamine ja muu sarnane. Erinevalt S. Freudist G. Allporti arvates just ratsanik juhib hobust.

G. Allport esitab ka normaalse isiksuse omaduste loetelu:

- 1) aktiivne positsioon suhtumises tegelikkusesse; reaalsuse tundmaõppimine ja allutamine, mitte aga selle eest põgenemine;
- 2) teadvuse juurdepääs varasemale kogemusele (s.o oma isikliku elu sündmuste nägemine sellisena, nagu nad on, ilma et aktualiseeruksid psüühilised kaitsemehhanismid);
- 3) enese humoristlik tunnetamine;
- 4) abstraktsioonivõime;
- 5) individualiseerimise pidev protsess, sisemise maailma areng ja keeruliseks muutmine;
- 6) motiivide autonoomsuse funktsioneerimine;
- 7) vastupidavus frustratsioonile.

Normaalsele isiksusele sobimatud omadused on G. Allporti arvates:

- 1) passiivne positsioon tegelikkusesse suhtumisel;
- 2) väljatõrjutus;
- 3) Mina enesekaitse muud mehhanismid (ratsionaliseerimine, reaktiivsed moodustised, projektsioon ja asendamine, tegeliku olukorra igasugused moodustised);

- 4) mõtlemise piiratus konkreetsetel tasandil;
- 5) mitmesugused muud arenguhälbed.

Ilmselt on G. Allporti teooria meile üks vastuvõetavamaid, kuid ka selles jääb vajaka just sotsialiseerimisprotsessi kirjeldamisel, s.t tähelepanu on pööratud jällegi lõpp-produktile.

Analoogiline on olukord ka Lääne sotsioloogias hälbiva käitumise määramisel. T. Parsons määratleb deviantset käitumist kui kõrvalekaldumist normatiivsetest standarditest, mida käsitletakse ja millesse suhtutakse kui ühiskondlikkusse kultuurisse. Ta märgib, et deviantsuse tendents väljendub motiveeritud tegevuse protsessis, kus käituja kui näitleja võib selgeks õppida nõutava orientatsiooni, püüdes aga samal ajal oodatavast (standardsest) kõrvale kalduda sel määral, nagu võimaldab tema konkreetne roll. Ühiskonnas on laialt levinud ootus, et me peame end ettenähtud sotsiaalses rollis kindlal viisil ülal pidama, kui me seda ei tee, nimetatakse meie käitumist deviantseks.

R. Merton käsitleb hälbekäitumist peaaegu samamoodi. Ta märgib, et hälbivaks saame nimetada niisugust käitumist, mis läheb oluliselt lahku teatud sotsiaalset staatust omavate inimeste jaoks kehtestatud normidest. Näiteks, kui jurist peab end ülal kui arst või mees peab end ülal kui laps, on tema käitumine deviantne.

A. Coheni arvates tähendab deviantne käitumine mitte üksnes sotsiaalsete ja rollikäitumisnormide rikkumist, vaid kehtib iga-suguste normide eiramise kohta, ükskõik mis sfääris need ka ei oleks.

1.5. Hälbiv käitumine ja õigus

Meid ümbritsevad tehnoloogia-, bioloogiline ja sotsiaalne keskkond. Kahtlemata on selline jaotus tinglik. Üks keskkond läheb märkamatuks üle teiseks. Kui me tehnokeskkonna all mõistame eelkõige eluta loodust, siis ometi on raske tõmmata selget piiri, et siin on veel eluta keskkond ja siin juba elu, s.o bioloogiline keskkond. Sama on üleminekuga bioloogiliselt keskkonnalt sotsiaalsele. Viimase all me mõistame teadvuse kandjate loodud erilist suhete süsteemi. Käitumisnormide puhul aetakse vahel need kolm tasandit segi. Nii näiteks esitatakse diskussioonides tehnilisi norme, mis pidavat ka reguleerima inimkäitumist. Tehnilistele normidele võib omistada küll sotsiaalsed nüansid (kas riigi või ühiskonna poolt),

kuid oma põhiolemuselt jäävad need siiski tehnilisteks. Sama kehtib ka bioloogiliste normide kohta. Võib öelda, et tehnilised normid on küllaltki ühetähenduslikud ja nende rikkumise tulemused on suhteliselt kergesti prognoositavad. Kui keegi lükkab üheksandalt korrusest mingi raske eseme alla, siis see kukub vastu maad, kui aga keegi satub langeva eseme alla, siis saab ta suure tõenäosusega surma. Sotsiaalsed normid aga ei ole nii üheselt määratud ja sotsiaalse koosluse liikumine on sageli äraarvamatu. Mida kaugemale tehniliste normide vahetust valdkonnast me liigume, seda suurem näib meile tegevusvabadus, olgugi et viimane võib olla vaid näilik ja lõpptulemus võib olla soovitule vastupidine.

Sotsiaalsed normid jagatakse mitmesse rühma. Nimetame neist sagedamini mainitavad.

1. Tavad.

2. Moraalinormid.

3. Religiooninormid. Enamikul juhtudel on religiooninormid ühendatud moraalinormidega. Igal usul ja usulahul on oma käitumisreeglid. Nii võime rääkida ka usu ja usulahkude moraalist (nt kristlik moraal, islami moraal jne). Need religioossed moraalid määravad antud usu pooldajate käitumise peaaegu kõikides valdkondades.

4. Õigusnormid on riigi ametlikult kehtestatud käitumisreeglid, mille täitmine garanteeritakse riigi käsutuses olevate vahenditega. Seadusandja peab valima paljude võimalike käitumisvariantide hulgast riigi seisukohalt kõige otstarbekama ja kasulikuma.

5. Korporatsiooninormid. Vastavalt meie põhiseadusele on kodanikel õigus ühineda vabatahtlikesse ühendustesse. Ühinemise aluseks on ühised huvid. Igal ühendusel on oma põhikiri. Igas põhikirjas esitatakse ka kindlad nõuded liikmete käitumisele.

Pikka aega olid moraal ja õigus seotud tihedalt religiooniga ja allusid sellele. Kui individuaalsed kontseptsioonid ei mahtunud enam täielikult religiooni raamidesse, eraldusid õpetused õigusest ja religioonist. Toimus ka mõningane õiguse ja moraali eraldumine. Sai selgeks, et ei ole võimalik hävitada individuaalset loomingut sotsiaalsete normide valdkonnas ning et ühiskondlik kord ei saa põhineda individuaalsel otsusel ega alluda. Oli vaja leida kuldne kesktee ehk kõige väiksem kurjus. Loodi nn eetiline miinimum, mille sisu on lühidalt järgmine: õigus peab tungima kõlblusse, kuid ei tohi puudutada kõlblisi ettekirjutusi. Õiguse eetilist miinimumi iseloomustab kredo: "Ole vaba, kuid austa ka teiste vabadust!" Siin püütakse

isiklikku vabadust ühendada üldise vabadusega, inimese sisemist vabadust välise vabadusega. Inimese sisemiseks vabaduseks tuleb pidada tema ideid, veendumusi ja tundmusi. Isegi siis, kui inimese ideed ei ole kõlbelised, ei saa jõuga sundida teda nendest loobuma. See oleks vägivald ja ühtlasi õigusvastane tegevus. Väline vabadus puudutab inimese elu ühiskonnas. Väline vabadus ei saa olla absoluutne. Õigus määrab välise vabaduse piirid ja kohustab inimest nendes piirides püsima. Õigus peab inimest teatud viisil panema käituma, kuid mitte rohkem, kui teiste inimeste jaoks vajalik.

Sotsiaalsete normide eri rühmad esitavad inimeste käitumisele erisuguseid nõudeid. Vahel on need vastuolulised. Ka eri eluvaldkondadele esitatavate nõuete aste erineb. Tänapäeva demokraatlikud riigid ilmutavad küllaltki suurt tolerantsust näiteks seksuaalelu mitmekesisuse suhtes.

Kordame, et mida kaugemal on reguleeritav tegevus looduseaduste toimest, seda suurem on riigi vabadus valida võimalikke variante. Ja vastupidi, mida rohkem puudutavad vastuvõetud sotsiaalsed normid looduseadusi, seda rohkem peab neid ka arvestama.

Normile võib läheneda eri aspektidest. Sotsiaalne norm on eelkõige väärtuse mõõt, mis kehastab endas ühiskonna või teatud sotsiaalse grupi kehtestatud ja tunnustatud nõuet. Ühtlasi on sotsiaalne norm ka ideaal, mille poole ühiskond püüab. Iga uus ühiskond püstitab oma normid ja ideaalid. Samas aga on üldinimlikke norme-ideaale, mis on olnud tunnustatud kõikides ühiskondades ja formatsioonides. Meenutagem vaid kristlaste kümnet käsku. Normid-ideaalid on seotud tihedalt kultuuri ja religiooniga. Sageli nimetatakse norme-ideaale absoluutseteks ja looduslikeks ning peetakse iseenesest mõistetavateks. Nende täitmise garanteerib ühiskond avaliku arvamuse jõuga. Selleks aga, et moraalnormid muutuksid õigusnormideks, peavad riigi seadusandlikud organid nad fikseerima vastavas õigusaktis.

Normi olemust ei või mõista kui ühiskonna taotlust nivelleerida oma liikmeid. Isiksused võivad normi piires erineda ja erinevadki. Need erinevused on tingitud isiksuste omaduste erisugusest arengust, erinevate omaduste arvukusest ja ulatusest ning neis väljendubki isiksuse individuaalsus. Kuid need erinevused ei või väljenduda ulatuses, mis tooks kaasa ühiskonnas kehtivate sotsiaalsete normide rikkumise. Kui isiksuse käitumine väljub ühiskonna kehtestatud normidest, on tegemist hälbimisega. Isiksuse käitumise või hoiaku vastuolulisus ühiskondlike nõuetega tähendab hälvet tüüpnormist.

Eriti ohtlikud aga on katsed, kus inimpsüühikat püütakse suruda kitsastesse raamidesse, kui väikene grupp inimesi hakkab otsustama kõikide teiste üle, kes vastab ja kes ei vasta normile ning tuleb seetõttu likvideerida, et kindlustada psüühiliselt tervete inimeste ehk teisisõnu puhta rassi ühiskond. Jutt on eelkõige fašismist. Siin tuleb meenutada kaht tuntud saksa teadlast Konrad Lorenzit ja Karl Leonhardi. Esimene käsitles bioloogiliste isendite olemusvõitlust: ellu jäävad vaid tugevamad, mis sai natsismi üheks teoreetiliseks nurgakiviks. Karl Leonhard aga näitas, et inimeste hulgas on normi ja patoloogia vahel küllaltki suur ülemineku- periood. Selliseid inimesi nimetas Karl Leonhard aktsentueeritud isiksusteks. Tema arvates olid Berliini elanikkonnast üle poole aktsentueeritud isiksused. Kui lisada siia patoloogiaga isiksused, siis väheneb tüüpilise normi alla kuuluvate inimeste arv veelgi. See näitab veel kord, et norm ei saa olla enamuse tahe või enamuse arvamus. Nii või teisiti, kuid Karl Leonhardi teooria päästis palju inimesi, keda muidu oleks fašism hävitanud kui hullumeelseid.

Hälbed võivad olla ajutised ja juhuslikud. Juhusliku iseloomuga ajutised hälbed võivad olla tingitud inimesele ebaharilikust situatsioonist, samuti närvitegevuse olukorrast. Näiteks kergema nõrgamõistuslikkuse astmega debiilikud saavad suurepäraselt hakkama oma tavalises keskkonnas, neile ebaharilikus keskkonnas võivad aga teadmatusest ja oskamatusest toime panna sotsiaalsete normide rikkumisi. Erutus- ja pidurdusprotsesside tasakaalu rikkumine üleväsimuse, joobeseisundi, raske haiguse, eluohtliku seisundi jmt mõjul võib ajutiselt oluliselt muuta isiksuse tavalist käitumist. Isiksusele iseloomulikud ja püsivad kõlbeline hälbed tähendavad juba ühiskonnale ebatüüpilise isiksuse käitumist.

Hälbeid võib jagada üldisteks ja osalisteks ning teravalt väljendunuiks ja normi piires seisvaiks.

Osalised hälbed iseloomustavad isiksust kui ebajärjekindla käitumisega indiviidi. Inimese käitumise ebajärjekindlus tuleneb isiksuse kahesugusest suhtumisest tegelikkuse mitmesugustesse külgedesse. Inimese sisemine vasturääkivus on nende sotsiaalsete gruppide, vahetu keskkonna vasturääkivuste peegelduseks, mille mõjul isiksus kujunes.

Kui hälbed haaravad inimeste kogu elutegevuse, on nad üldised. Üldiste hälvetega isiksus on ühiskonnale ebatüüpiline.

Püsivate hälvete kompleks on ühiskonnale ebatüüpilisel isiksusel. Ebatüüpiline isiksus on üldjuhul suuteline endale oma tegudest aru andma. Tal ei ole mingite psüühiliste funktsioonide hälbeid.

Erandina võivad ebatüüpilise käitumise põhjustada peajufunktsioonide häired — patoloogilisi hälbeid ei saa muuta sotsiaalsete vahenditega.

Sotsiaalsed hälbed iseloomustavad eelkõige inimese psüühilis-moraalseid omadusi, mis jätavad jälje nii inimese käitumisele tervikuna kui ka selle üksikutele väljendustele tegelikkuse peegeldamisel ning suhtlemisel. Hälvete ning seega ebatüüpilisuse olemus seisneb isiksuse poolt ühiskonnas oma koha ja ülesannete ebaõiges tunnetamises. Hälbed kujunevad indiviidi ümbritseva vahetu keskkonna mõjul.

Sotsiaalsetest hälvetest nimetatakse sagedamini jägmisi.

1. Sotsiaalne parasiitlus. Sotsiaalne parasiitlus on ühiskonnavastase tegutsemise viis, sageli ka ühiskonnavastane elulaad, mille põhitunnusteks on tööst (kõige laiemas tähenduses) kõrvalehoidumine. Sotsiaalne parasiitlus mitte üksnes ei häiri tootmise ja jaotamise süsteemi, vaid mõjutab ka inimeste psühholoogiat. Parasiteerivatele isikutele on iseloomulik huvide primitiivsus, madal kultuuritase, ükskõiksus, amoraalsus, sahkerdamine, õigusnormide rikkumine.

Sotsiaalse parasiitluse kõige kahjulikumaks väljundiks on mõju kasvavale noorsoole, ühiskonna vaadete kasvatamine.

Sotsiaalse parasiitluse levinumateks viisideks on hulkurlus, kerjamine ja prostitutsioon. Eesti Vabariigis on tekkinud grupp inimesi, keda kutsutakse geoloogideks. Nendele lähedased on solgitorude ja prügimägede inimesed.

2. Prostituudid ja prostitutsioon. Prostitutsioon on raha eest juhuslikesse, väljaspool abielu olevatesse seksuaalsuhetesse astumine ilma sümpaatia ja kiindumuseta. Prostitueerida nii heteroseksuaalsetes kui ka homoseksuaalsetes vahekordades. Prostituutideks võivad olla nii naised kui ka mehed. Eesti taasiseseisvumisel langesid paljud äri takistavad keelud. Majandusraskused sundisid panema kõike müügiks, mis kellelgi oli. Kellel ei olnud muud, see pakkus oma keha. Prostituudid muutusid varimajanduse ja kuritegevuse lahutamatuks osaks. Samas tuleb aga märkida, et kuigi prostituute kasutatakse sageli ohvri peibutamiseks, ei usalda kurjategijad neid ometi täielikult.

Sageli kasutatakse ka prostitutsiooni mõistet laiemas tähenduses. Prostitutsioon ühendatakse poliitikaga. Tekivad nn poliitilised prostituudid, kes on oma keha asemel valmis müüma veendumusi,

ja nagu praktika näitab, teenib sellega tunduvalt rohkem kui tava-prostituut oma keha müümisega.

3. Joomine ja alkoholism. Joomise ja alkoholismi üle võib otsustada kolme omavahel seotud näitaja järgi: a) alkoholsete jookide tootmise aste; b) alkoholsete jookide tarbimise aste; c) alkoholsete jookide tarvitamine alkoholismi all kannatava ühe indiviidi kohta. Viimase kolmekümne aasta jooksul on Euroopas alkoholi tarbimine suurenenud 1,5–2 korda. Euroopas, kus elab vaid 12% maailma rahvastikust, juuakse ära pool maailmas kasutatavast alkoholist. Rahvusvahelised uuringud näitavad, et eri maa-des kõigub alkoholikute arv 1–10%-ni töötajatest. Nõukogude Liidus oli 1988. aastal joomarlusega arvel 4,6 miljonit inimest.

Alkoholismi kui hälbe üheks iseloomulikuks jooneks on see, et a on teiste käitumishälvete (õiguserikkumiste, sotsiaalse parasiit-luse, enesetappude, amoraalse käitumise jt) katalüsaatoriks.

4. Narkomaania. Narkootikumid (eesti keeles uimastid) on olnud tuntud juba iidsetest aegadest. Vaatamata ettevaatusabinõu-dele on alati olnud inimesi, kes rahategemise eesmärgil vastutus-tundetult uimasteid levitavad. Rumeenia uurija D. Baboiani and-metel oli maailmas 1960–1970. aastatel üks miljard narkomaani, neist 400 000 tarvitasid oopiumi ja tema derivaate — morfiumi ja heroini. 300 000 naris kokalehti, 300 000 suitsetas hašišit ja mari-huaanat, sajad tuhanded tarvitasid psühhotroopseid ja hallutsino-geenseid aineid. Viimastel aastatel on olukord katastroofiliselt muutunud: seoses Nõukogude Liidu lagunemisega ujutab uus Kesk-Aasiast tulev narkootikumide laine üle ka seni suhteliselt vähe narkootikume tarvitanud maad, kaasa arvatud Eesti. Narkooti-kumid on jõudnud ka meie koolidesse ja meie lasteni.

Narkootikumide kasutamise peamine oht ei ole kahju tarvitaja füüsilisele tervisele, vaid isiksuse degeneratsioon, mis saabub 10–20 korda kiiremini kui alkoholismi puhul. Pikkamööda nõrge-nevad või lõppevad sotsiaalselt positiivsed sidemed, tekivad aru-saamatused perekonnas, arenevad egotsentrilised iseloomujooned, silmakirjalikkus, kogu tähelepanu kontsentreerub iseenda isiksu-sele ja sellele, kuidas hankida uus kogus narkootikume. Arstide kinnitusel kohtavad nad harva üle kolmekümneaastaseid narko-maane: enamus sureb varem.

5. Bürokratia ja bürokraadid. Sotsiaalsete hälvete hulgas on eriline koht riigiaparaadi hälvetel, mis väljenduvad mõttetuse sehken-damises, mõttetute paberite loomises, kohalike või ametlike huvide eelistamises, ametiisikute mitmetes kuritarvitustes, korruptsioonis.

Bürokraatia on riigiparaadi üks raskemaid haigusi, millel on pikaajaline ajalugu. Loomulikult on tema väljundid eri sotsiaalsetes tingimustes erisugused, kuid olemus jääb samaks. Mitu tuhat aastat tagasi vanas Egiptuses andis bürokraatia olemasolust tunnistust tohtu ametnike armee. Roomas hakkas see nähtus arenema Julius Caesari ja imperaator Augustuse ajal. Küllaltki suur võim oli ametnikel Bütsantsis, kus oli ametnike 60-astmeline skaala. Keskajal formeerus bürokraatia Euroopas kuningate ja feodaalide ümber, kes müüsid ameteid väikefeodaalidele. Venemaal tekkis bürokraatia 12.–13. sajandil. Ühtse Vene riigi tekkimine suurendas ka bürokraatia võimu. Nõukogude võim hävitas vana, tsaristliku bürokraatia, kuid asemele tuli uus, sotsialistlik bürokraatia, mis ületas olnu nii inimeste arvult kui ka võimult. Plaanimajandus eeldab tugevat bürokraatlikku aparati.

Kahjuks ei ole suutnud seda haigust vältida ka Eesti Vabariik. Meil aga nimetatakse seda meelsamini korruptsiooniks. Isegi vastav seadus on korduvalt vastu võetud. Samas aga ei ole teada ühtegi juhtumit, kui korruptsiooni eest oleks kedagi vastutusele võetud ja kohtuotsus oleks jõustunud.

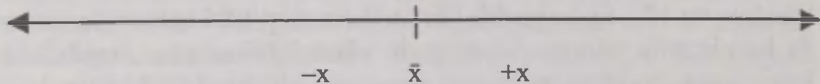
6. Enesetapud. Enesetapud on tsivilisatsiooni lahutamatu kaaslane. Et enamus inimesi sureb loomulikku surma, siis on eneselt elu võtmine kahtlemata hälbiv käitumine. Ühiskonnad on suhtunud enesetappudesse väga erinevalt: kord on mõistetud rangelt hukka, kord on peetud kangelasteoks.

Vaieldakse selle üle, kas eutanaasiat lubada või mitte, kui aga lubada, siis kumb on väärikam surm, kas eutanaasia või enesetapp. Isiklikult arvan, et eutanaasia (kui patsient suudab ise veel oma elu ja surma üle otsustada) on enesetapu üks eriliik, vahendatud enesetapp. Enesetapp ei ole meie õiguse järgi kuritegu ja järelikult ei ole kuritegu ka eutanaasia, vähemalt tema passiivne vorm. Loomulikult peab siin seaduseandja kehtestama küllaltki täpse korra ja ranged garantiid.

Psüühilis-sotsiaalsete hälvete baasil võivad kujuneda kriminaalsed hälbed. Kriminaalsete hälvete all mõistetakse eelkõige õigusteadvuse hälbeid. Kriminaalsete hälvetega isiksus ei tunnetata seaduse täitmise kohustust. Talle on peamine kõik isiklik, isiklikes huvides satub ta kergesti konflikti ühiskonna huve kaitsvate õigusnormidega. Oma isiku nimel õigusnormide eitamine on kurjategija spetsiifiliseks maailmavaateks ning täiendab nende hälvete iseloomustust niisuguste tüüpnormist erinevate iseloomujoontega, mis lubavad inimesel toime panna vägivalda, röövimisi, vargusi,

seksuaalkuritegusid, huligaanitseda ilma mingisuguste kõlbeliste kaalutlusteta ja süümepiinadeta. Nende iseloomujoonte hulka paigutame ahnuse, ükskõiksuse inimelu suhtes, kalestumuse.

Sotsiaalsed normid võivad olla kirjalikult fikseeritud või mitte, kuid neis väljendub alati teatud hinnang. Et normid on hinnangulised, siis on ka nende hälbed hinnangulised. Käitumishälbed on seega inimese, grupi või ühiskonna teadvuse seisundite ja omaduste väljendus inimese käitumises.

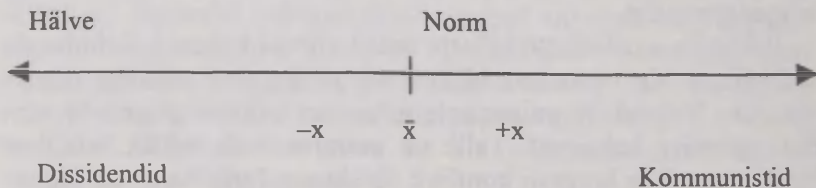

Toodud skeem kirjeldab mõnda olulist seisukohta hälbekäitumise käsitluses.

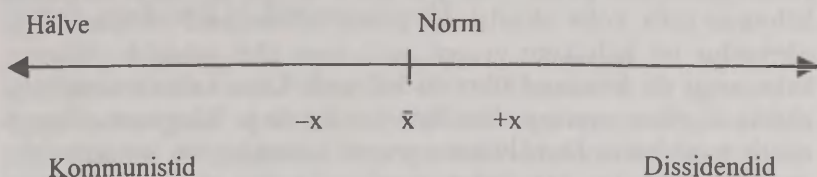
Esiteks on norm ja hälve suhtelised, mitte absoluutselt üheselt määratavad. Hälve on see, mida peab hälbeks domineeriv ühiskondlik teadvus. Normiks peab ühiskondlik teadvus aga sageli keskmist, esileküündimatut. Ja niisugust keskmist hinnatakse ka kui ainuõiget, ideaalset. Selliselt lähenevad hälbekäitumisele tihti teadlasedki. Kui räägitakse kuritegevuse likvideerimisest ja käitumishälvete profülaktikast, siis, kuigi uurijad endale seda ei tunnista, on lõppesmärgiks hall keskmine. Hälbeid ei saa likvideerida ilma normi likvideerimata. Käitumishälvete uurimise eesmärgiks saab olla ainult hälvete tekkimise avaldumise ja hääbumise juhtimine.

Normi ja hälbe suhtelisust demonstreerivad ilmekalt domineerivad hinnangud dissidentidele ja kommunistidele. Kujutame ka seda skemaatiliselt:

Domineeriv hinnang enne 1988. aastat:

Domineeriv hinnang pärast 1988. aastat:

Antud skeemidele tuginedes saame väita, et ühiskondlik-poliitiline aktiivsus on samasugune hälbiv käitumine kui näiteks dissidentlus või õiguserikkumine. Dissidentidel, kommunistidel ja õiguserikkujatel on midagi ühist. Eelkõige on ühine see, et ühiskonna domineeriv teadvus peab neid hälvikuteks. Hälvikute gruppide loetelu saab muidugi jätkata. Hälvikud on kahtlemata leiutajad ja ratsionaliseerijad. Hälvikud on ka edukad ärimehed. Hälvikute piltlikuks iseloomustuseks võiks kasutada lauajuppi, mis on naelu täis taotud. Hälvikud on need naelad, mis asuvad kõrgemal. Kas lähtume naelte peadest või teravikest, on n-õ fakti küsimus ja sõltub hindaja suvast, piltlikult öeldes sellest, kummalt poolt lauda vaadata.

Bolševismi kõige inimvaenulikumaks eesmärgiks ja ka resultaadiks oli see, et inimeselt püüti võtta ja võetigi individuaalsus, isiksuse eripära. Kõik pidid olema väiksed kruvikesed, keda võib iga hetk asendada. Kui aga mõni pea oli teistest kõrgem, siis lajati sellele haamriga, et ta langeks halli massi tasemele. Nõukogude inimideaali iseloomustamiseks sobib suurepäraselt katkend Heinrich Heine tuntud luuletusest “Rändrotid”:

*On kõigil, kes seda tõugu,
paar hirmsaid rotilõugu.
Neil soenguvõrdsuse käes on võim
ja nudi peaga on kogu hõim.*

Nudide rottide soenguvõrdsuse sotsialistlik ideaal on paraku üle kandunud ka meie kaasaega. Massiteadvus heidab ikka veel inimestele ette nende erinevust hallist keskmisest ja tunneb heameelt, kui õnnestub kõrgemalseisvale peale haamriga virutada. Nudipäistel ei ole soengu osas tõesti hälbeid, kuid neil pole selle kohta ka normi.

Nagu skeemiltki näha, võivad hälbed olla positiivsed ja negatiivsed. Murrangud ühiskondlikus elus näitavad, et need, kes olid hälvikud enne sotsiaalset murrangut, on hälvikud ka pärast seda. Nad võivad aga muuta hälbe märki. Nii juhtus näiteks meie nn

dissidentidega. Enne asusid nad skaala negatiivsel poolel, nüüd aga paiknesid ümber positiivsele poolele. Paljudel juhtudel säilitavad hälvikud oma koha skaalal ka pärast sotsiaalseid muutusi. Igapäevaelus on hälvikute gruppi sattumine tihti juhuslik. Näiteks: kaks neiu on käitunud ühtviisi halvasti. Ühte kaitseb tema ema aktiivselt, teise ema aga oma tütart ei kaitse ja Kaagveresse satub ainult teine neiu. Et hälvikute gruppi sattumine on juhuslik, siis tekib küsimus, kas hälvikutel on midagi sellist spetsiifilist, mis ei ole juhuslik, mis on omane kõikide hälvikute olemusele. Võib oletada, et see eriline on seotud nende teadvusega. Mis see täpselt on, ei ole teadlased suutnud selgitada.

Konkreetse inimese asukoht esitatud skaalal ei ole muutumatu. Inimene võib elu jooksul ise muutuda ja vastavalt temas toimunud muudatustele muutub ka tema koht skaalal. Muutuda võivad ka sotsiaalsed normid. See võib toimuda aeglaselt (evolutsioon) või murranguliselt (revolutsioon). Kui revolutsiooni käigus hävivad varem kehtinud sotsiaalsed normid ja väärtused, siis inimeste juures on oluline see, millised on tema antiväärtused. Antiväärtuste all me mõistame eelkõige seda, mida inimene mitte mingil juhul ei tee, millest ta hoidub, mis on talle eemaletõukav.

Kui aga vaadelda õigusnormi ja hälbe vahekorda, siis on ka siin olukord sama. Esemed ja nähtused ise ei ole kunagi õigusvastased, vaid neid hinnatakse õigusparasteks ja õigusvastasteks. Õigusnorm on seega eelkõige hinnang, mille on andnud mingi grupp või sotsiaalne kiht. Kui meil aastakümneid tuubiti pähe pseudoaksoome õigusest kui valitseva klassi tahtest, siis nüüd hakkab meie õigussüsteem üha enam kaitsma üldinimlikke väärtusi. Sagedamini nimetatakse siin kolme õigust. Juba sajandeid on arvatud, et meie õigus peaks kindlustama õiguse turvalisusele, õiguse vabadusele ja õiguse omandile. Milline aga on nende õiguste optimaalne määra Eestis, peaksid selgitama vastavad sotsioloogilised uuringud.

Kokkuvõtteks võib öelda, et sotsiaalsete hälvete kõik liigid väljendavad (sageli haiglaslikku) ühiskonna seisundit. Milline hälve esineb inimesel mingis ühiskonnas, on sageli juhuslik. Kõik hälbed võivad väljendada õiguserikkumistena, sealhulgas ka kuritegudena. Milliseid hälbeid tahab riik saada oma kontrolli alla, s.o reguleerida õigusnormidega, sõltub poliitilisest režiimist. Mida totalitaarsem on riik, seda enam püüab ta kõiki eluvaldkondi reguleerida õigusnormidega, ja vastupidi, mida demokraatlikum riik, seda kitsam on õigusega reguleeritud sfäär.

2. NARKOMAANIA (USA andmed ja kogemused)

Inimesed on juba sajandeid narkootikumide kasutanud. Et aga narkomaaniks muutuda, peab aineid teadlikult kasutama. Peab olema motivatsioon: leevendada valu, saavutada eufooria (kõrgendatud rõõmutunne), olla armsamale meelepärasem, saavutada kellegi heakskiit või mõni muu eesmärk. Harilikult on narkomaanidel mingid isiksusehäired, mis tingimata ei tähenda, et need iseloomujooned oleksid olnud enne pidevat tarbimist. Sotsioloogilised uuringud on näidanud, et oopiumi tarvitamisega kaasneb iseloomujoonte eripära või sisemine vajadus põgeneda.

Oopium on üks kõige laialdasemalt kasutatav narkootikum nii Euroopas ja Ameerikas, kui ka Idamaades. Oopiumil on aidanud levida tarvitamine meditsiinis. Oopiumi derivaadid on tugevatoimeline morfiin ning heroiin. Neid aineid hakati Ameerikas tarbima 19. sajandil, mil neid oli võimalik ilma suurema vaevata osta. Ehkki narkootikumide kasutamist heaks ei kiidetud, oldi selle suhtes tolerantsed, arvates, et narkomaania on inimese isiklik probleem ning üldiselt tunti narkomaanidele lihtsalt kaasa. Alles hiljem hakati neid inimesi vaatlema kui maha jäetuid, keda seostati peale selle veel kuritegeliku käitumisega. Suhtumise muutumise põhjustas oopiumi suitsetamise levik maailma tegelaste hulka 19. sajandil.

Spetsialistide arvates on narkomaania võimatu ilma sisemisest ängistusest teadmata, mis võib tulla mitu tundi pärast süstimist ning mida alati ei saagi avastada. Seetõttu saavad arstid mõningatel juhtudel edukalt hoida inimest sõltuvusse sattumast sellega, et ei teata neile narkootiliste ainete tagajärgedest. Patsiendid, kes on läbi elanud selle ängistuse, ilma et nad oleksid aru saanud tunde seosest narkootikumiga, on pääsenud narkomaaniast. Teadlased märgivad mitmeid kriitilisi juhtumeid, kus inimesed said uimasteid ning ei jäänud sõltuvusse, kuid kui nad hiljem hakkasid aineid tarbima, saades teada ängistussümptomitest ja ühinedes teiste narkomaanidega, jäid sõltuvusse. Sellist tõlgendust toetab ka fakt, et narkomaan kogeb harva meelte ülevust, kui teda pole just õpetatud seda ootama. Toon siinkohal ka ühe sarnase juhtumi, mis näitab, kuidas isik saab aru, et ta on sõltuvuses narkomaan.

Härra G. sai õnnetuses raskeid sisemisi vigastusi. Ta veetis 13 nädalat haiglas, mille jooksul sai mitmeid kordi opiaate nii

suu kaudu kui ka süstimise teel. Osa sellest ajast oli ta teadvuseeta ning kannatas paranedes tugevate valude all, hoolimata opiaatide manustamisest. Samas polnud ta üldse teadlik, mida ta tarbib ning ei märganud mingeid kõrvaltoimeid, välja arvatud see, et süstid leevendasid veidi valu. Siis sai ta haiglast välja, kuid mõne tunni möödudes tundis end rahutult ja ebamugavalt. Samal ööl hakkas tal iiveldama ning ta oksendas verd. Kartes surra, teatas ta asjast oma perearstile, kes esialgu ei taibanud, millest olukord halvenes. Õhtul oli aga isik juba nii kurnatud, et hakkas surma ootama. Jällegi kutsuti perearst, kes hakkas kahtlustama, et mees kannatab opiaadiangistuse all ning sellepärast süstis talle morfiini. Härra G. ei mäleta pärast süstimist muud, kui seda, et arst istus tema voodi äärele ja küsis, kuidas ta end tunneb. Patsient jäi magama ja kui ta ärkas, teatas arst mehe naisele, millega oli tegelikult tegemist. Seega tuli G. saata uuele ravile, et sõltuvusest lahti saada. Patsient oli narkootikumidest eemal mõne päeva, kuid siis ostis endale ise süstla ja jätkas narkootiliste ainete kasutamist.

Seega, kui inimene jääb sõltuvaks opiaatidest, muudab ta oma käitumisviisi, sest peab narkomaani mängima. Mida rohkem käib isik läbi nendega, kelle tervis on ainetest täiesti rikutud, seda enam leiab ta, et on ka ise sõltuvuses ning mängib üha tõsisemalt oma uut rolli. Samuti hakkab isik kasutama sõnavara, mida teised narkomaanid kasutavad. Lapsed ja loomad ei saa muutuda sõltuvaks, sest pole võimelised kasutama neid keelelisi struktuure, mis tulenevad täiskasvanute maailmast. Narkomaaniat õpitakse just nii nagu igat teist käitumisviisi, eelkõige just teiste narkomaanidega koosviibimisel.

Vastavalt USA-s levinud käsitlusele võib narkomaan olla iga inimene, kes harjumuspäraselt kasutab sõltuvust tekitavaid narkootikume, et ohustada ühiskonna moraali, tervist, julgeolekut või heaolu. Sõltuvust tekitavad ained on eelkõige morfiin ja heroiin ning kokaiin ja marihuana. Füsioloogilisest seisukohast jagunevad need ained rangelt kahte kategooriasse: depressandid (vähendavad vaimset ja füüsilist aktiivsust) ja stimulandid (ergutavad, säilitavad aktiivsust ja leevendavad väsimuse sümptomeid). Kõige olulisemad depressandid on marihuana, morfiin ja heroiin. Marihuanaat suitsetatakse spetsiaalselt valmistatud sigarettidega, mida inglise keeles kutsutakse *reefers*'iteks. Marihuana üle on palju vaieldud, sest osa uurijaid ei tunnista, et sellest tõsist narkomaaniat välja

kujuneks. Tavaliselt kaasnevad selle suitsetamisega veidrad itsitused ning hajutatud arusaam ajast ja kohast, ei kaasne ebaseeldivaid järeelmõjusid ega erilist sõltuvust. Arvatakse, et marihuaana kasutamine on seotud inimese iseloomujoontega. Esiteks ei ilmne marihuana suitsetajail tüüpilisi iseloomuomadusi; teiseks on suur erinevus narkootikumi kasutamises eneses. Ühel hetkel ei suuda isik marihuanaat lõbu pärast kasutada, teisel hetkel aga küll. Inimene peab endale ette kujutama, et aine on midagi sellist, mis suudab luua väga hea meeleolu. Marihuaana suitsetamiseks on vaja õppida kolme asja:

- 1) suitsetada seda nii, et tagajärjeks oleksid kindlad efektid;
- 2) tundma neid efekte ning siduma narkootikumi sellega;
- 3) lõpuks nautida.

Siit ka põhjus, miks esmakordsel suitsetamisel tavaliselt efekti ei saavutata: ei osata lihtsalt õiget tehnikat.

Heroinist ja morfiinist jääb inimene sõltuvusse mingi aja jooksul, mil ta end süstib. Arvatakse, et sõltuvust soodustab pigem regulaarne manustamine kui aine kogus või manustamise viis. Narkomaan sõltub herooinist või morfiinist kui oma igapäevasest toidust. Kui ta vajaliku koguse kätte saab, ei pruugi isegi tema kõige lähedasemad inimesed aru saada, et ta on sõltuvuses. Kui aga see kogus ainet jääb saamata, võivad tekkida kõhukrambid, silmad jooksevad vett ning inimene on väga rahutu. Saades oma koguse narkootilist ainet, muutub ta tagasi normaalseks umbes 30 minuti jooksul.

Kokaiin on stimulant, mida manustatakse ninna tõmbamise teel. Üledoseerimisel hakkab inimene kõvasti higistama, käed värisevad, võivad tekkida krambid, hallutsinatsioonid ning jälitusmaania; seega on sõltuvus kokaiinist äärmiselt ohtlik.

Niisiis, füüsiline ja psühholoogiline sõltuvus koos ängistus-sündroomiga teeb narkomaanist suure probleemi nii enesele kui ka ühiskonnale. On väga raske, kui mitte võimatu harjumusest vabaneda. Üks USA narkobüroo esindaja ütles: "Kui tervis ei võimalda enam narkootikume tarvitada, on võimalus sõltuvusest vabaneda üks kümnest tuhandest."

Tabel 3. Narkootikumide eelistused

Narkootikumid	Esmaselt kasutatud	Eelistatud	Viimati kasutatud
Morfiin	63,1%	67,3%	50,7%
Suitsetatud oopium	14,7%	6,9%	3,0%
Heroiin	12,3%	23,2%	43,3%
Kokaiin	4,8%	0,7%	0,2%
Oraalselt võetud oopium	2,5%	0,5%	1,3%
Muud ained	2,0%	0,7%	0,8%
Varem mittekasutatud	0,6%	0,7%	0,7%
Kokku	100,0%	100,0%	100,0%

Andmed pärinevad 1036 patsiendilt USA rahvatervisetööstuse kliinikust Lexingtonis.

2.1. Narkomaanide haridus ja töökoht

Umbes 1/3-l narkomaanidest, kes tegid läbi ravi Lexingtonis USA rahvatervisetööstuse kliinikus (*The United States Public Health Service Hospital at Lexington*), oli kesk- või kõrgharidus, mis on võrreldav tavalise elanikkonna omaga. Kuigi narkomaanid töötavad väga erinevates kohtades, on siiski ameteid, mis innustavad enam narkootikumide tarbima. Näiteks on palju narkomaane meditsiinitöötajate seas. Ameerikas on iga saja arsti kohta üks narkomaan. Ka teistes maades on arstide hulgas palju narkomaane: Inglismaal 1:550 ja Saksamaal 1:95. Arstid kasutavad kõige sagedamini Meperidiini (*meperidine*), sest seda saab kergesti ning üsna odavalt kätte. Peale selle teavad arstid narkootiliste ainete toimet kurnatud ja väsinud inimesele. Meedikud suudavad end ka paremini võimude eest varjata, kuna neil on narkootiliste ainetele vaba juurdepääs. Arstide ja tavakasutajate kõige suurem erinevus on aga see, et arstid alustavad tarbimist selles eas, mil tüüpiline narkomaan lõpetab, seega ajal, kui on saavutatud materiaalne rahulolu ning karjäär. Samuti on nende ained puhtamad kui tänavalt ostetud ning neid ei arreteerita nagu tavalisi narkomaane. Enamus mitteametistest narkomaane liitub teiste omasugustega, kuid arstid tarbivad omaette, otsimata kelleltki teiselt moraalselt toetust.

Äärmiselt populaarsed on narkootikumid ka meelelahutuse alal. 1950.–1960. aastatel olid põhilised marihuana suitsetajad džässmuusikud, kuna nende seas ei peetud seda sugugi halvaks harju-

museks. Üle kolmandiku džäss-muusikutest arvas, et marihuaana aitab neil paremini mängida ning laval esinemine on ka kergem. Heroiinisse suhtuti aga küllalt negatiivselt.

2.2. Narkomaaniakultuur

Narkomaania on keerukas subkultuur. Narkootikumid tuleb ebaseaduslikult maale tuua ning seejärel varustajatele laiali jaotada. Peale selle on veel taganttõukajad (ingl k *pushers*), kes õpetavad algajaid keelatud aineid tarbima. Need, kes narkootikume kasutavad, on suurel määral selle subkultuuri osad, sest narkomaanid ühinevad tavaliselt teiste narkomaanidega, et kindlustada oma varusid.

Et aru saada, miks selline illegaalne narkokaubandus õitseb ja miks on seda nii keeruline kõrvaldada, tuleb tõdeda, et kasum, mis sellest äris tuleb, on äärmiselt suur. Ühe annuse hind varieerub märkimisväärselt vastavalt sellele, kui palju turg suudab maksta. Üks kilo 83%-list heroini maksis Itaalias 1980. aastate keskel 1000 dollarit, Ühendriikidesse toimetamisel tuleb lisada sellele keskeltläbi 5000 dollarit. Niisiis, kilogrammist heroinist, mida segatakse 90% ulatuses piimasuhkruga, valmistatakse lõpuks 20 000 kapslit, mille tükihind on 2–3 dollarit. Kasum on 40 000–60 000 dollarit. Kus kasumid on nii suured, seal on paratamatult organiseeritud ka hea kaitse. Samuti on vältimatu, et taoline ettevõtlus on organiseeritud kuritegude aluseks. Kuigi politseil pole eriti raske vahistada tavalist narkomaani, kes närviliselt oma järgmist kogust otsib, on hoopiski keerulisem lugu varustajate tabamisega. Enamik narkomaane kannatab pigem ähvardusi, kui avaldab oma varustaja nime ja asukoha.

Enamikku narkomaane on tutvustatud sellise “hobiga” teadlikult. Ainult harva muututakse narkomaaniks haiguse ajal kasutatud ravimitest; arvatavasti mitte rohkem kui 5%-l juhtumitest. Suur hulk on neid, kes proovivad aineid uudishimust. On iha proovida kordki midagi sellist. Rahvarohkemates linnades tahetakse elu nauvida, saada uusi kogemusi ja riskida. Mõnedes gruppides, näiteks kuritegelikes kampades on selline ellusuhtumine enim levinud.

Narkomaania ahelreaktsiooniprotsessi on sageli nimetatud “räpaseks ja traagiliseks püramiidimänguks”. Keskmine narkomaan meelitab mitmeid oma sõpru kaasa, et lahendada oma enda varustamise probleem. Tihti tarbitakse esimest korda pidudel, kus algajale tehakse välja.

Noorukid moodustavad iseeneslikult omasuguste gruppe, mis mõjub silmapaistvalt nende käitumisele. Märkimisväärsed mõjutused tulevad ka tänavanurgaühiskonnast (ingl k *street-corner society*), mis on suurepärase koht narkootikumidega eksperimenteerimiseks. Noorukitest narkomaanide käitumine viitab sellele, et nad on aktiivselt üles otsinud narkootilised ained — ja mitte ainult heroini, vaid palju teisi, millest nad on kuulnud (kokaiin, marihuaana, benzedriin ja barbituraadid. Teismelised, kes elavad suure kuritegevusega piirkondades, võib jagada nelja gruppi:

- 1) kurjategijad, kes kasutavad narkootikume;
- 2) kurjategijad, kes ei kasuta narkootikume;
- 3) narkootikumide kasutajad, kes polnud tarbijad enne heroini kokkupuutumist;
- 4) mittekurjategijatest mittenarkomaanid.

Kõik kuritegelikud grupeeringud pole seotud narkootikumidega. Narkootikumide kasutamine kandub teismelistele nendes ühiskondades, kus puudub kahte tüüpi sotsiaalne kontroll: esiteks kontroll, mis tuleneb traditsioonilistest teismeliste käitumise piiranguid määravatest institutsioonidest; teiseks kontroll, mille abil ühiskonnal on võimalik vastu seista neile, kes võtavad omaks antisotsiaalseid väärtusi.

Paljud noorukijõugud, kus tarvitatakse uimasteid, üritavad siiski üpris tihti seada kasutamispääringuid oma liikmetele. Kaheksateistkümnne kamba uurimisel Cheini ja Rosenfeldi poolt leiti, et 65% liikmetest oli heroini kasutamise vastu ja osa eitas isegi marihuaana suitsetamist. Kes iganes muutus narkomaaniks, heideti kambast välja. Kuritegelikud jõugud on juhusliku tarbimise suhtes tolerantsed, kuid seisavad kindlalt vastu liigsele manustamisele, mis segab vargusi või mis seab kamba ohtu. Mõned kirjanikud, nagu Ohlin ja Cloward, on viidanud sellisele bande, mis oma võimetuses saavutada tavapäraseid eesmäärke ühiskonnas hakkab tegelema pigem narkootikumidega kui varastamisega, välja arvatud raha saamine uimastite jaoks.

Laialt on levinud arvamus, et varustajad viivad noorukid kokku keelatud ainetega. Üks uuring on näidanud, et tegelikult saadi esimene heroini doos mõne täiskasvanu kaudu vaid 10%-1 juhtudest. Pääaegu kõik tutvusid uimastitega omavanuste poiste seltskonnas. Esimene katse oli enamjaolt tasuta. Esimene annus võeti mõne poisi kodus, kuigi oli ka neid, kes proovisid tänaval, keldris

või isegi maja katusel. Kõige tihedamini võeti seda enne pidu kui ergutajat, et saavutada tasakaal ja julgus.

Kui aga nooruk juba kord seob ennast kambaga, kus on narkomaanid, ning muutub ka ise selleks, siis on väga raske teda grupist välja saada. Hiljem võib kogu tema elu pöörelda vajaliku koguse uimasti saamise ümber ja lõppude lõpuks on tal järjest vähem võimalusi säilitada kontakte sobivate gruppidega. Sellistes seltskondades on alaealised väga lojaalsed ja see lojaalsus süveneb, sest kardetakse, et neid võidakse arreteerida ning annustest ilma jätta.

Varustajad ja narkomaanid ise elavad maailmas, millel on oma kohtumispaigad ja argoo. Võimalik, et miski muu ei demonstreeri nii ilmekalt fakti, et narkomaania sisaldab kultuurikomponente, kui argoo, mida kasutatakse. See hõlmab ka spetsiaalsed narkootikumide nimed ning kirjeldavad terminid tarbijate kohta. Professionaalsete muusikute argoos on samuti kasutuses mitmeid sõnu, mida uimastite kasutajad pruugivad, nagu *it kills me* ('see tapab mu'), *wild* ('metsik'), *crazy* ('hull'), *the end* ('lõpp') jne.

2.3. Kuritegevus ja narkomaania

On kaks faktorit, mis seovad kuritegevuse ja narkomaania. Esiteks on uimastite kasutamine niivõrd kallis, et narkomaan peab alatihti siduma end ebaseadusliku tegevusega, saamaks oma aineid. Teiseks, narkootikumide mõju inimese käitumisele erineb suuresti, mistõttu on keeruline kindlaks teha mõju just kriminaalsele käitumisele.

Kui inimene on ennast juba sellise pahega sidunud, muutub tema põhiprobleemiks annuse saamine. Kuigi varem võeti narkootikumide efekti või niisama lõbu pärast, siis edaspidi tarbitakse juba ängistussündroomi tõrjumiseks. Narkomaan teab, et ühiskond on tema vastu äärmiselt vaenulik, seega otsib ta oma püüdlustes väljapääsu mittetavalist teed pidi, kindlustamaks ennast. Kuna ta muutub päev-päevalt vastupanuvõimelisemaks, vajab ta järjest suuremaid doose, mis võib talle päevas maksma minna 15–40 dollarit. Taoline päevane väljaminek on harilikult palju suurem, kui narkomaan ise teenib. Siit tuleb põhjus, miks nad on sunnitud varastama ning tegelema prostitutsiooniga.

Enamus narkomaaniaga ühenduses olevaid kuritegusid sisaldavad kaudselt või otseselt narkoseaduste rikkumisi. Narkomaanid panevad toime pisivargusi; juhuslikke röövimisi; murravad sisse

haiglatsesse ja arstikabinettidesse, et uimasteid varastada; tegelevad prostitutsiooniga ja müüvad narkootilisi aineid või muutuvad varustajaks. Samuti ostavad narkomaanid varustajatelt aineid, segavad need piimasuhkruga ja müüvad sama hinna eest edasi. Selleks ajaks, mil viimane pakk ostetakse, pole seal praktiliselt enam midagi muud kui piimasuhkur. Mõnikord tuleb aga ette ka juhtumeid, kus arstid ise kirjutavad lisatasu eest ebaseaduslikult välja narkootilisi aineid (mõned narkomaanid on maksnud arstidele tuhandeid dollareid, et saada illegaalseid retsepte).

Finestone kirjutab oma raamatus "Narkootikumid ja kuritegevus" (*Narcotics and Criminality*), et enamus intervjueeritud narkomaane on alles päris algajad kasutajad. "Nad oli pisivargad, kes murdsid sisse autodesse, näppasid poodidest ja mõtlesid igasuguseid muid kavalusi välja (nt ajasid mõnele lihtsameelsele haledat juttu, kellel neist kahju hakkas, saades niimoodi raha). Hoolimata nende riiete närusest väljanägemisest ja eksistentsi vaevatusest, pidasid nad ennast eliidi osaks. Paljud neist elasid ikka veel kodus, hoolimata sellest, et olid oma vanemate kannatuse viimse piirini viinud ja maha müünud suure osa liikuvast varast. Väga üksikud olid lõpetanud keskkooli ja keskmiselt polnud neil eriti töötamise kogemust. Suhtumine töösse ja igapäevarutiini, mis tööga kaasneb, oli täielikult negatiivne. Number üks ohuks peeti "meest" (*man*) ehk politseid. Et nad olid muutunud teada-tuntud nii öelda narkariteks (sõnast "narkomaan") — see tähendab, et ka politseile — peeti neid tihti kinni ning vahetevahel mõisteti süüdi mõnes teos ..."

Peale eespool mainitu käsitletakse veel narkomaania suhet kuritegevusega üldisel pinnal ja vägivaldsete kuritegudega eriti. USA rahvatervise teenistuse kliiniku 1036 patsiendi kriminaaltoimiku uurimisel leiti, et 75,3%-l polnud enne sõltuvusse langemist üldse sellist toimikut. Üldiselt olid nende teod vaid narkootikumide kuritarvitamine ning mingite tõsisemate kuritegudega nad seotud ei olnud. Nooremad paistsid olevat seotud kuritegevusega, kas enne arreteerimist või enne esimest regulaarset uimasti tarbimist. Chicago uuringute ettekanne näitab, et vastupidiselt laialt levinud arusaamale, et kuritegelik nooruk on narkomaania sünnitis, pole päris õige, sest kuritegevus oli juba enne heroinisõltuvust. Pole tõestust selle kohta, nagu eksisteeriks mingi pidev jada alates uimastite kasutamisest ilma kuritegevuseta kuni uimastite kasutamiseni koos kuritegevusega. Võiks tuua kolm punkti, miks narkomaania mõjutab inimese kuritegelikku käitumist:

1. Hädavajadus raha järele, mis sunnib narkomaani tihedamini üleastumisi sooritama ja väiksema ettevaatlikkusega kui varem.

2. Kurjategijad, kes on sattunud herooinist sõltuvusse, ei seo end enam selliste kuritegudega, milles on juba oskused, ei tegele enam tõsiste asjadega.

3. Kurjategijad, kes varasematel aegadel osalesid tänavakaklustes ja muudes sarnastes määratsevates toimingutes, on nüüd selle hoopis maha jätanud.

Nende muutuste põhjuseks on tõenäoliselt järgmised asjaolud:

- opiaatide rahustav toime;
- tähelepanu tõmbamise vältimine avalikes kohtades;
- täiskasvanute kalduvus olla oma käitumises rahulikum.

Vastavalt Chicago andmetele oli kõige rohkem narkomaane arresteritud mittevägivaldsete varavastaste kuritegude eest, kusjuures isikuvastaste vägivaldsete kuritegude eest (vägistamine, vägistamiskatse jms) kinnivõetute hulgas olid vaid mõned narkomaanid. Grupi narkomaanidest noorukite toime pandud raskemaid õiguse-rikkumisi isikute või vara vastu tuli harva ette. Ja need, kes arreteriti, olid taolisi tegusid ka varem teinud. Nii et narkomaania vähendab nii vägivaldsele kuritegevusele kaldumist kui ka enda sidumist keerukate juhtumitega, mis nõuavad põhjalikku planeerimist. Seksuaalkuriteod ja isikuvastased kuriteod pole sellised asjad, mida üks narkomaan toime paneks, hoolimata marihuaana müto- loogiast. Kõige laialdasemalt kasutavad narkootikumid morfiin ja selle derivaadid pigem vähendavad isiku agressiivsuse tundemärke.

2.4. Ravi

Kõik narkomaania ravi uuringute tulemused viitavad sellele, et narkomaania on üks kõige raskemini ravitav hälbiva käitumise liike. Tagasilanguse määr on äärmiselt suur, see tähendab, et enamus pöördub oma halva harjumuse juurde tagasi, hoolimata ravist. Järgnev uuring tehti kuus kuud pärast 4776 patsiendi haiglast väljalaskmist. Kuigi 39,6% edasine tegevus polnud teada, märgiti, et 39,9% langes tagasi, 7,0% suri haiglast vabanedes ning vaid 13,5% suutis jääda kaineks. Väga raske on uimastite tarbimist maha jätta või hoiduda uuesti kasutamast, kuna paljud tutvavad on samuti sõltuvuses. Ka tüdimus olla mittenarkomaan on üks tagasi- languse põhjuseid. Pärast seda, kui narkomaan on ainetest eemale

kistud, säilitab ta ikkagi oma endise suhtumise narkootikumidesse. Endine kasutaja usub siiski narkootikumide efektiivsusesse ega suutu enam kunagi uimastitesse negatiivselt.

Narkomaane ei saa omas kodus ega tavalistes haiglates normaalselt ravida, kuna on hädavajalik, et nad oleksid spetsialisti pideva järelevalve all. Sellist ravi saadakse nt USA-s mõnes üksikus erasanaatoriumis, piiratud arvus riigihaiulates ja kahes föderaalkliinikus: Lexingtonis, Kentuckys ja Fort Worthis Texas. Viimased kaks institutsiooni asutati tänu USA Kongressi tegevusele 1929. a, eesmärgiga piirata narkomaaniat ja ravida narkomaane. Praegu kuuluvad nad rahvatervise keskuse vaimse tervishoiu osakonna tervis-, hariduse- ja heaoluameti alla (*Mental Hygiene Division of the Public Health Service under the Department of Health, Education, and Welfare*). Nendes asutustes on teretlud narkomaanid, kes soovivad ravi vabatahtlikult, kuid paraku on enamus patsiente need, kes on katseajal läbi kukkunud või saadetud föderaalkohtute poolt.

Optimaalne raviperiood on 4–6 kuud. Mida kauemaks patsient haiglasse jääb, seda ebatõenäolisem on ravi väljaspool raviasutust. Kõigepealt tehakse narkomaanile täielik meditsiiniline läbivaatus ja seejärel ravi, mis hõlmab üldise füüsilise seisundi parandamise koos uimastite äravõtmisega. Loomulikult ei käi see kõik ühekorraga. Narkootikumide hulka vähendatakse järk-järgult, et hoiduda rasketest sümptomitest. Seejärel üritatakse lahti saada psühholoogilisest sõltuvusest, mis on palju keerulisem protsess kui esimene. Harilikult kaasneb sellega psühhiaatriline ravi, meelelahutuslik ja kutsealane teraapia ning vabatahtlik treenimine. Oluline on ka see, et patsient oleks pärast kliinikust lahkumist mõne aja professionaalide järelevalve all, sest enamus narkomaane langeb esimese kahe aasta jooksul pärast haiglat tagasi sõltuvusse. Teraapia peab olema pidev: mis ka kodus narkootikumidega otseselt või kaudselt seotult ette ei tuleks, tuleb kohe parandada. Abi on olnud ka organisatsioonist *Narcotics Anonymous*, mis on teinud haiglaajärgset rühmateraapiat.

2.5. Narkomaania kontroll

Parim lähenemisviis kogu probleemile on muidugi selle ärahoidmine. See tähendab jõupingutusi mitte laskmaks isikul siduda end narkootiliste ainetega. Paljuski langeb see funktsioon seadusandli-

kele organisatsioonidele rahvusvaheliste kokkulepete, föderaal-agentuuride ning kohalike omavalitsuste kaudu.

Narkootikumide kuritarvitamise eest on ette nähtud väga suured karistused, samal ajal on rõhutatud, et noortele määratud karistused peavad olema kergemad kui varustajate omad. Üheks põhjuseks on toodud fakt, et pikemad vanglakaristused hoiavad kaubitsejaid ringlusest eemal ning hiljem on neil äärmiselt raske oma kontakte tagasi saada.

2.6. Lõppmärkused narkomaaniast

Kunagi ammu ei tehtud narkomaaniast isegi Ühendriikides välja, kuid mõne aja pärast nimetati see ebaseaduslikuks. Mehed tarvivad uimasteid rohkem kui naised ning ainete kasutamine kasvab kiiresti just nooremate seas.

Et narkomaaniks muutuda, peab isik olema ainest teadlik, oskama seda kasutada ning tundma tagajärgi. Narkomaaniaga on seotud omaette kultuur. See sisaldab narkootikumide müügi ja levitamise süsteemi ja paljude teiste meelitamist sedasama tegema.

Narkootikumide kasutamist ei peeta kuritegevuse oluliseks faktoriks. Enamus kurjategijaid ei kasuta uimasteid, Narkomaanide panevad süütegusid toime, et umiastite ostmiseks raha saada.

Narkomaania kontrolliks on kaks käsitlusviisi. Mõned usuvad rangetesse karistustesse, teised leiavad, et narkootikumide peaksid narkomaanidele vahendama valitsus- ja meditsiini-asutused.

3. VÄGIVALD

3.1. Noorte vaesuskuritegevus

Lääne kriminoloogid jagavad kuritegevuse juba ammu vaesuskuritegevuseks ja rikkuskuritegevuseks. Nõukogude Liidus ei olnud selline jaotus levinud. Meie uuringud Tartu Ülikooli kriminoloogialaboratooriumis näitasid aga kakskümmend aastat tagasi, et noortest satub kurjategijate hulka tunduvalt rohkem nii neid, kelle pere sissetulekud ühe liikme kohta olid keskmisest tunduvalt väiksemad, kui ka neid, kelle sissetulekud olid tunduvalt suuremad.

Samasuguseid tulemusi saime ka 1995.–1996. a kordusuuringutest. Vahepeal aga on toimunud meie ühiskonnas veelgi suurem sotsiaalsete gruppide eristumine sissetulekute põhjal. On tekkinud väike rikaste ja suur vaeste kiht. Nendevaheline keskkiht aga pea-aegu puudub. Mõned autoriteedid on hakanud seetõttu nimetama Eestit tööliste vabariigiks. Töölisklassist aga, nagu teame, eraldub omakorda alamkiht, mida marksistid nimetasid lumpenproletariaadiks. Kõik sotsiaalsed grupid taastoodavad end. Seega on igati loogiline, et suurema osa kurjategijatest annab just lumpenproletariaat. Järgnevalt peatume mõningatel psühholoogilistel mehhanismidel, miks see nii juhtub. Et Eestis vastavad uuringud puuduvad, siis kasutame USA uuringute tulemusi, mida aitas koguda ja referreerida Piia Tammekänd.

Käesolevas töös on lähtutud kolmest põhitõest: alaealiste kaitsetus vaesuse ja vägivalla suhtes on traumeeriv, kõik kahjulikud mõjud ja tagajärjed on tingitud nendest traumadest, ja lõpuks, et kuidagi ennetada ja vältida spetsiifilisi, hävitavaid mõjusid, tuleb välja töötada ja selgitada neid tekitavad põhjused, otsida vaesuse ja vägivalla seoseid.

Michael B. Greene'i arvates on linnades leviv vaesus nähtav ka kõige pealiskaudsemale uurijale. Uurimused näitavad, et igast kolmest New Yorgis elavast alla 19-aastasest lapsest elab üks perekonnas, mille sissetulek on allpool vaesuspiiri. Enamus neist pärineb afroameerika (44%) ja ladina-ameerika (57%) perekondadest. 1990. a korraldatud uuringute andmeil elas USA-s 23% alla kuueaastastest lastest allpool vaesuspiiri. Linnavaesust iseloomustavad järgmised ilmingud: ülerahvastatud ja varisemisohtlikud elamud; äärmiselt ebapiisav meditsiiniabi; ohtlikud koolid üleväsinud õpetajatega; ebatäiuslik tööõppeprogramm; laienev narkokaubandus ja vägivald.

Vägivald on niisugustes linnaosades igapäevane. Küsitlus, mis hõlmas Lõuna-Chicago linnaosa üliõpilasi, näitas, et 23% nendest olid näinud kedagi tapetavat ja 40% ohvritest olid kas nende perekonnaliikmed, sugulased, sõbrad või naabrid. Keskkooliõpilaste küsitlusest ilmnes, et 31% nendest oli isiklikult pealt näinud kedagi maha lastavat; 34% oli näinud pussitamist ja 84% julma peksu. Ka kuriteo ohvrite hulgas on suur protsent noori: New Yorgis oli mõrv 15–19-aastaste noorte surma peamine põhjus, 10–14-aastaste surma põhjustes oli see kolmandal kohal. Igal aastal (1985.–1988. a andmetel) langes 12–19-aastastest Ameerika noorukitest 1,9 miljonit vägivalla ohvriks. Ohvrite protsent oli jällegi

kõige suurem afroameeriklaste hulgas. Ja mis eriti drastiline: 62 mõrvatud lapsest 55% tundis oma mõrvarit (New York Police Department 1992).

Kokkuvõtteks võib öelda, et Ameerika vaestelinnaosades üles kasvanud lapsed ja noorukid, kaasa arvatud nende vanemad ja hooldajad, on jäetud kaitseta kasvava vägivallaohu kätte. Nende reageering sellele võib olla äraarvamatu. Nagu igas kultuuris on ka need noorukid ühiskonna peegelpilt. Seega on nad ise sageli seotud kuritegevusega. Relvad ja noad on seisundi ja positsiooni sümbolid, neid kantakse sageli ilma kaitse-eesmärgita. Eric Pooley aruandes (1991) on märgitud, et 95% noorukitest, kes elavad Brooklyni ühes kvartalis, kannab ebaseaduslikult külm- või tulirelva. See on mõistetav piirkonna kohta, kus iga 90 minuti kohta tapetakse inimene. Hea laskeoskus või külmrelva oskuslik käsitsemine on enamuse selle ümbruskonna elanike põhieesmärk.

3.2. Viha

Üle poole mõrvadest pannakse toime viha ajendil. Noored inimesed, kes kasvavad üles vaesuse ja vägivalla õhkkonnas, on väga tundlikud, vihaselt tundlikud igapäevaste vastu, kes võib-olla ei olegi nende täbaras olukorras süüdi. Kuigi enamus neist on harjunud ümbritseva keskkonnaga, on nad teadlikud, et vägivald võib puhkeda nende ümber igal ajal. See teadmine hoiab neid pidevas erutusseisundis. Nad teavad, et neid võidakse tappa iga tühisemagi põhjuse pärast; näiteks teise poisi tüdruku vaatamise eest “vale pilguga”, ehk irooniliselt öeldes — “viisakuse puudumise tõttu”. Louis Ramey, psühholoog, defineerib seda “kui vabalt hõljuvat viha”. Noorukid ise põhjendavad seda niimoodi: kui oled vihane, tuleb see kellegi peale välja valada. Nad suhtuvad vägivallasse nii, nagu imik hakkab nutma, kui on näljane. Nad hakkavad kasutama narkootikume, ühinevad jõukudesse. Mõned kapselduvad oma vihasse, sulguvad endasse. Mõned noorukid on võimelised välja rabelema normaalsesse ellu, kuigi lapsepõlv on oma armid jätnud.

3.3. Usaldamatus

Selle teema käsitus põhineb kahel eeldusel. Esimene: usaldus tuleneb usalduslikest, intiimsetest suhetest oma vanemate, omasuguste ja teiste täiskasvanutega. Ja teine: krooniline, kumulatiivse toimega trauma — kas perekonnasisene või naabruses — kahjustab seega vastastikuse usalduse teket. Ehkki see ei ole eriti hästi dokumenteeritud, on kõige tavalisem, iseloomulikum joon, mis iseloomustab vaesuse ja vägivalda suhtes kaitsetut noorukit, jätkuva, toetava ja usaldusliku suhte puudumine nii vanemate, õpetajate, armsama kui ka sõpradega. Usaldus ei kasva ega arene keskkonnas, kus valitseb vägivald ja pidev majanduslik surve. Sageli on nooruk kaotanud lähedase inimese tänavalahingutes või AIDS-i tõttu. Tihti muutub selline nooruk ligipääsmatuks ja kergesti haavatavaks.

Leida kedagi, kes armastaks last, mis looks eeldused vastastikuse usalduse tekkimiseks, on sellises ümbruskonnas raske ja vaevaline protsess.

3.4. Lootusetus

Alaealised, kes kasvavad üles vaesuses ja vägivalda keskel, esitavad endile sageli küsimuse, kas nad jäävad täiskasvanuna ellu. Üheksa-aastane poiss, kes elas Massachusettsis, kirjutas järgmist: ellujäämine selles vägivaldses maailmas on peaaegu võimatu. Ütlen seda sellepärast, et igal suvel hukkub kolm-neli minu sõpra või tuttavat. Olen isegi imestanud, et olen veel elus. Olen olnud surmale väga lähedal, ilmselt on mul õnne olnud ...

Rääkides tulevikuplaanidest, ei kujuta noorukid selgesti ette, kuidas oma eesmärk saavutada. Kogu nende teadliku elu on neile meelde tuletatud nende halbu külgi, eksisamme ja vigu. Vanemad ja õpetajad ei pööra tähelepanu õnnestumistele, ei innusta midagi saavutama. Kellelgi nende lähikondlastest pole aega suunata nende arenguprotsessi ega toetada neid eluvõitluses, neil puuduvad positiivsed eeskujud (rollimudelid). Noorukid näevad oma vanemate lootusetut võitlust vaesusega ja sellele allajäämist. Mida head nad võiksidki iseendale loota?

Jutt oli USA-st. Meie ei ole seal ega isegi mitte Euroopas. Kuid me tahame sinna väga. Selle nimel on meil majandust arendatud eelisjärjekorras, sotsiaalse sfääri arvel. Kui meie majandus jõuabki

USA tasemele, siis peame arvestama ka eespool kirjeldatud sotsiaalsete tagajärgedega.

3.5. Kuidas abistada riskigrupi noori

Oma ajakirjanduses ilmunud artiklites olen juhtinud korduvalt tähelepanu sellele, millised sotsiaalsed probleemid ootavad ka meid, kui tahame forsseeritult jõuda Euroopa ja USA tasemele (vägivalla, k.a seksuaalse vägivalla, vaesuse, viha ja lootusetuse suurenemine küllaltki suure hulga rahva seas). Kirjutised ei ole olnud mõeldud meie majandusarengu pidurdamiseks. Olen püüdnud vaid juhtida tähelepanu sellele, et majandusarenguga paralleelselt peavad toimuma muudatused ka sotsiaalelu valdkonnas. USA-s ja teistes arenenud maades püütakse tekkida võivaid sotsiaalseid probleeme ennetada spetsiaalsete programmide väljatöötamise ja elluviimisega. Meil on peamisteks vahenditeks humanitaarabi ja muude annetuste kogumine välismaalt. Loodud on ka hulgaliselt sihtasutusi ja fonde. Paraku alaealiste riskigruppidele suunatud programmidest on meil vaid alged. Kuid just seetõttu on ilmselt õige aeg peatuda praegu neil põhiprintsiipidel, mida arvestatakse ja mis on praktikas kontrollitud USA-s.

Enamus spetsialiste on seisukohal, et need programmid peavad olema intensiivsed, paindlikud, süsteemsed, individuaalsed ja programmi elluvijad peavad olema saanud ettevalmistuse tööks noorukitega, nad peavad äratama noorte usaldust ja lootust. Programmi eesmärgiks peaks olema nooruki aktiivsuse suurendamine, toetamine, perekonnasiseste ja -välise stabiilsete suhete kindlustamine.

Tegevus peab olema teadlikult suunatud noorte vastutustunde kasvatamisele. Tuleb üles ehitada noorte ühenduste tugikeskused ja järelevalveorganisatsioon.

Nimetatud printsiibid on küllalt kohandatavad paljudele meetoditele ja stiilidele, erinevatele noortele, kes osalevad programmides. Kõik programmid ei pruugi sisaldada kõiki elemente, võib kasutada erisuguseid käsitusviise. Sellist lähenemist ülesandele võib kasutada väga spetsiifilise probleemideringi lahendamisel (nt narkomaania). Nende programmide õnnestumine oleneb suures osas ka riigi ja/või eraisikute materiaalsest toetusest.

Riskigruppide noorukid on oma elu suhtes hirmutavalt küünilised. Üldjuhul ei võta nad abistajaid vastu avasüli. Umbusaldust

aitab kõige paremini murda just eakaaslane, tema kiitev hinnang uuringute programmile ja noorte tugikeskusele. Enne tuleb aga noortele põhjalikult selgitada, mis kasu nad saavad, kui osalevad programmide ettevõtmistes. Kui noorukite tugikeskus juba töötab, on oluline seda teadvustada ka üldsusele. Eriti oluline on side politsei ja kohtuga.

Osa meie turvakodusid on kujunenud tõesti arvestatavateks tugikeskusteks abi vajavatele noortele. Empiirilised tähelepanekud aga näitavad, et politsei- ja kohtutöötajad võiksid seal tunduvalt sagedamini esineda.

Isikute huvide ja vajaduste arvestamine

Programm peaks olema indiviidikeskne, s.t arvestama võimalikult palju iga noore iseärasustega, huvide ja vajadustega. Kahjuks aga käsitlevad paljud noorteprogrammid noorsooprobleemi ainult komplekselt, lähenedes kõigile ühte moodi. Noorte tugikeskuses peaks olema eraldi programm narkomaanidele, psüühiliselt alarenenutele, noortele, kes on hädas perekonnaprobleemidega, kel on koolihäireid jne. Samal ajal peab olema midagi ühist, mis neid noorukeid ühendab, peab arvestama nende huvide, unistuste ja hobidega. Esialgne tugikeskuse programmiga tutvumine peaks äratama noores huvi. Noort tuleb tutvustada kogu tugikeskuse tööga, kuid mitte sundida sellest osa võtma. Esmakohtumisel peaks vestlus toimuma vastastikuse austuse alusel ilma hukkamõistmiseta. Noort tuleb julgustada ja juhendada; teenindav personal peaks tähelepanelikult kuulama ja jälgima noorukit. Sageli väljendavad noorukid oma soove ja eesmärke mitteverbaalselt.

Tugikeskustel tuleb eelnevalt kindlaks määrata lühiajalised ja pikaajalised eesmärgid ja ajakava nende täitmise kontrollimiseks. Tuleb vahet teha esialgsete ja põhiliste eesmärkide vahel, sest töö käigus võivad need muutuda, enamasti kahel põhjusel. Esiteks, noor inimene saavutab esialgu püstitatud eesmärgid kiiremini, kui oli plaanitud. Teiseks, noor tunnetab nüüd ennast paremini, suudab püstitada reaalsemaid eesmärke. Süveneb usalduslik vastastikune kontakt oma juhendajatega ja noor julgeb nüüd paljastada ka oma sügavamad unistused ja soovid, ka mured. Juba esialgne "läbikatsumine" võib anda ootamatuid avastusi. Näiteks nägemise kontroll võib tuua päevalgele põhjuse, miks nooruk ei jõudnud koolis edasi, psüühika kontroll võimaldab lahti saada ebameeldivast tunde, millega nooruk on juba harjunud, kuid mis tegelikult pärsib

tema arengut. Psühhiaatrilises kontrollis leitakse tihtipeale lihtne lahendus noorukit juba ammu painanud probleemidele, julgustatakse ja innustatakse avaldama tihtipeale varjatud andeid. Näiteks noormees, kellel oli raskusi õppetööga koolis, leidis endas varjatud ande fotograferimisel. Aasta pärast oli ta juba mitmete auhindadega pärjatud ja sooritas edukalt sisseastumiseksamid kunstikooli. Sageli me ei tea, milline võti avab noorukile tee täisväärtuslikule elule. Kunst ja sellest arusaamine annab noorukile kahtlemata palju võimalusi oma eluprobleemidega toimetulekuks.

Enamusel juhtudel tuleb noorukit juhatada programmi ja tugiskeskuse juurde, tuleb talle anda võimalus veenduda selle ürituse kasulikkuses isiklikult talle endale.

Suhe usaldusisikuga

Siin on mõeldud teise täiskasvanu all kedagi väljastpoolt perekonda, eelistatavalt samast soost. Usaldusisik ei tohiks mingil juhul asendada vanemaid, vaid neid ainult täiendama. Nooruk, keda ümbritseb vaesuse kaos, peab leidma tuge väitele, et ta tuleb oma eluga täiskasvanuna toime. On palju küsimusi, mida noorukile suudavad seletada ainult täiskasvanud.

Esimene ja põhiline nõue usaldusisikule on see, et tal oleks piisavalt aega ja tahtmist tegelda nooruki probleemidega. Inimesed, kes töötavad kuritegelike noorukitega, peavad neid tõepoolest armastama. Sellistel elus paljukannatanud noorukitel on eksimatu vaist tabada, kas temast tõepoolest hoolitakse. Vaatamata sellele, mis ta teinud on. Tavaliselt nooruk kiindub isikusse, keda ta kõige enam usaldab. See võib olla korvpallitreener, programmi juhendaja, vabatahtlike juhendaja (nt haiglas). Koos tegutsemine loob kindla aluse lähedasematele suhetele. Noorukile tuleks läheneda märkamatu, diskreetselt.

Rollieeskujud

Noorukil on enesearenguks vajalikud täiskasvanud, kellega nad ennast võiksid samastada, neilt malli võtta. Enamus riskigrupi noorukeist on näinud ainult relvakangelasi, superstaare, sportlasi, nüüd peaks neile näitama austatud ja hinnatud inimesi, neid, kes oma ausa tööga on teistele eeskujuks. Neile noorukeile on vaja positiivseid kangelasi endasarnaste hulgast. Eeskuju varal võivad ka nemad püstitada endale kõrgemaid eesmärke ja neid ka saavutada.

Grupiteraapia

Üheaalistel noorukitel, eriti kriminaalsetel, on väga raske omavahel suhelda. Tavaliselt puudub neil eneseväljendamise anne, nad on kidakeelsed. Nad tunnevad ennast isoleerituna, mahasurutuna, ei julge rääkida oma hirmudest, lootustest, soovidest.

Osaledes avameelselt grupivestluses, on nad tihtipeale hämmeldunud, avastades, et ka teistel noortel on samad probleemid. Sageli nad väldivad vestlusi näiteks raamatutest, sest nad ei oska või pole tahtnud lugeda.

Võib juhtuda, et vestluses räägib keegi noorukitest detailselt millestki väga halvast (nt mõrvast), siis nõuab see õpetajalt edasises vestluses suurt meisterlikkust.

Grupivestlusel on veel see eelis, et seal on võimalik leida endale sõpru.

Perekondlike sidemete parandamine

Head vanemad on kahtlemata suureks eeliseks, kuid nende mõju ja võim lapse üle kahaneb niipea, kui ta läheb kooli. Siis kurdavad paljud vanemad, et nad on oma lapse tänavale kaotanud. Seetõttu on vanemate ja laste vahelise usalduse taastamise või parandamise programm vajalik igas tugikeskuses. Selleks on palju võimalusi: laste ja vanemate ühised üritused, pereteraapia. Tugikeskuse töötajad peavad tingimata külastama kodusid. Maailmas praktiseeritakse nn koduehitajate (-abistajate) programmi, kus sotsiaaltöötaja elab 4–6 nädalat, nädalas 15–20 tundi perekonnas. Ta õpetab pere liikmeid omavahel paremini suhtlema, pakub juriidilist abi. See meetod on küll väga efektiivne, aga kallis.

Projekt “naabrid”

Tavaliselt pärinevad riskigrupi noorukid väga hüljatud piirkondadest, kus müüakse avalikult narkootikume, vägivald on igapäevane kaaslane. Vastukaaluks sellele peaksid noorte tugikeskused asuma kenas kohas, heakorrastatud alal, olema sisustatud korraliku mööbliga. Noortelaagrid peavad olema huvitavates paikades (mägedes, merel). Muidugi on oht, et saabudes kaunist ümbrusest oma hüljatud koju, kaotab noor jälle usu iseendasse ja lootuse tulevikku.

Selleks on loodud kaks programmi, mis põhinevad noorte koostööl naabritega, nende abistamises, koostöös täiskasvanutega. Püütakse muuta kaunimaks kas või üks park linnajaos, organiseerida kõigile tasuta vaksineerimine vms.

Kokkuvõte

On vaja leida midagi, millesse noored inimesed saaksid uskuda ning kus nad saaksid end väljendada. Vaja on luua võimalusi noortele kontrolli saavutamiseks oma elu üle. Kõige selle saavutamiseks tuleb uskuda, et noored suudavad ja peavad olema partnerid taolises protsessis.

KIRJANDUS JA NORMATIIVAKTID

- Allport, G. W. Personality: normal and abnormal. Personality and social encounter. Boston, 1960.
- Anatzen, F. Einführung in die forensische Aussagepsychologie. Göttingen, 1970.
- Auväärt, L. Õigusseksuologia. Tallinn, 1997.
- Žinsol, K. Õpilased tunnistajatena kriminaalprotsessis õpetajate vastu. Referaat. Tartu Ülikool. Eripedagoogika osakond. 1997. (Käsikiri autori arhiivis).
- Braun, G. Gegen sexuellen Missbrauch an Mädchen und Jungen. Arbeitsgemeinschaft Kinder und Jugendschutz Landestelle NRW, o. J.
- Bruder K. J. Sexueller Missbrauch: Psyche der Täter. Psychologie Heute. 1995, April.
- Deviant behaviour. Ohio University, 1978.
- Di Marco-Schneuwly, J. Verschlüsselte Botschaften. Auszug aus der Diplomarbeit: Sexuelle Missbrauch von Kinder und Jugendlichen. SLZ, 1996, 9.
- Fromm, E. Man of himself. New York, 1947.
- Glikangas, H. Miks õigus muutub. Tartu, 1993.
- Lewin, K. Vorsatz, Will und Bedürfnis. Berlin, 1926.
- Merton, R. K. Social theory and social structure. Glencol Free Press, 1957.
- Raudik, S. Seksuaalne väärkohtlemine. Referaat. Tartu Ülikooli sotsiaal-teaduskond, 1997. (Käsikiri autori arhiivis.)
- Rumjantseva, J. Lapseealiste tunnistajate ülekuulamine. Referaat. Tartu Ülikooli õigusteaduskond, 1996. (Käsikiri autori arhiivis.)
- Sepp, H. Laste ütluste täpsust mõjutavad lingvistilised ja sotsiaal-emotionaalsed tegurid. Referaat. Tartu Ülikooli õigusteaduskond, 1996. (Käsikiri autori arhiivis.)
- Sexuelle Missbrauch von Kinder und Jugendlichen. SLZ, 1996, 9.
- Sutermeister, R. Sexuelle Ausbedeutung: Grundregeln zur Intervention . Spezialkurs: Gesellschaftsbedingte Problemfelder auf der Sex II. WS, 1996/1997).
- Vija, E. Narkomaania. Referaat. Erakõrgkool Veritas, 1998. (Käsikiri autori arhiivis.)
- Коченов М., Осипова Н. Допрос малолетних свидетелей. Москва, 1984.

Kirjandus ja normatiivaktid

Alaealiste mõjutusvahendite seadus. RT I, 1998, 17, 264.

Eesti Vabariigi lastekaitseseadus. RT 1992, 28, 370; RT I, 1998, 17, 264.

Haldusõiguse rikkumise seadustik. RT, 1992, 29, 366; RT 1998, 64/65, 1004; RT I, 1999, 41.

Kriminaalkoodeks. RT, 1992, 20, 287 ja 288; RT, 1999, 38.

Kriminaalmenetluse koodeks. ENSV ÜNT, 1961, 1, 4; RT I, 1996, 48, 943; RT I, 1998, 82–84.

Perekonnaseadus. RT I, 1994, 75, 1326; RT 1996, 49, 953; RT I, 1997, 29.

Pärimisseadus. RT I, 1996, 38, 752.

Tsiviilkohtumenetluse seadustik. RT I, 1 998, 43–45, 666; RT I, 1998, 43–45.

**Lapsed ja
puuetega inimesed
õigusmenetluses**